

3

КИЇВ-1983

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Діяльність партійних організацій України по вдосконаленню політичної освіти працюючої молоді на сучасному етапі

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **П. М. Калениченко**, **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **М. Б. Озерова**

А д р е с а   р е д а к ц і ї

252001 Кнів-1, Кірова, 4.

Телефон 29-62-34.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (264)

БЕРЕЗЕНЬ

1983

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Гордієнко Л. М. Діяльність партійних організацій України по вдосконаленню політичної освіти працюючої молоді на сучасному етапі 5

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Української РСР у період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції

- Червінкін-Корольов І. І. (Івано-Франківськ). Про змову німецького імперіалізму з Центральною радою у Брест-Литовську в 1918 р. 17
Реєнт О. П. Поповнення робітниками України Червоної Армії в 1920 р. 28
Ревегук В. Я. (Полтава). Продовольчі загони України в боротьбі за хліб 34

Питання історичного краєзнавства

- Кізченко В. І. Промисловість Києва в період імперіалізму 41

* * *

- Стецюк К. І. З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у II половині XVII ст. 47

Т Р И Б У Н А М О Л О Д О Г О А В Т О Р А

- Омельченко О. С. Піднесення суспільно-політичної активності трудівниць промисловості УРСР (1971—1980 рр.) 57
Долот Т. М. (Харків). Розвиток критики в первинних парторганізаціях України (1966—1971 рр.) 64
Чирко Б. В. З історії боротьби Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва 68
Юренко С. П. До історії населення Лівобережжя Дніпра останньої третини I тисячоліття н. е. 75
Клоков Є. В. Вклад соціалістичної співдружності у справу розрядки і миру в 1970—1975 рр. 81

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Стрельський Г. В., Абаїмов В. М. Використання мемуарної літератури про Великий Жовтень на Україні при вивченні історії СРСР у IX класі 87

СПОГАДИ

- Русин В. П. У боротьбі проти фашизму 93

НАШ КАЛЕНДАР

Сидоренко В. П. До 70-річчя першого відзначення Міжнародного жіночого дня в Росії	104
Куц О. М. (<i>Харків</i>), Ріхтер К. (<i>Прага</i>). 40-річчя подвигу радянських та чехословацьких воїнів у боях під Соколовим	107
Овсій І. О. Солдат революції (До 100-річчя з дня народження Ф. А. Сергєєва (Артема))	110
Гошуляк І. Л. З когорти героїв Жовтня (До 100-річчя з дня народження В. О. Антонова-Овсієнка)	116
Шевчук І. М. До 90-річчя з дня народження М. М. Хатаєвича	122
Бабко Ю. В., Кентій А. В. 80-річчя з дня народження Т. А. Строкача	124

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Буцько О. В. Визвольна місія збройних сил СРСР в Європі за мемуарами учасників Великої Вітчизняної війни	128
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Шморгун П. М. Л. М. Спирин. Теорія, методологія і методика досліджень по історії КПСС	135
Івасюта М. К. (<i>Львів</i>), Калниновський А. П. (<i>Львів</i>), І. К. Рибалка, В. М. Довгопол. Історія Української РСР. Епоха соціалізму	137
Мельник Л. Г. Дружба і братство російського і українського народів	138
Панібудьласка В. Ф., Дьомкін П. О. М. Р. Плющ. Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості (50—70-і роки)	140
Євселєвський Л. І. (<i>Кременчук</i>), Г. В. Жданов. Верність традиціям	142
Замлинський В. О. Ю. И. Зинченко. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941—1944	143
Шелест Д. С. (<i>Одеса</i>), Калмакан І. К. (<i>Одеса</i>). Дорогой созидания. Социалистическое строительство на Одессине	145
Антонюк С. М., Кайда Р. Д. (<i>Суми</i>). Документи і матеріали по історії советско-польських отношений, т. X	145
Петляков П. А. (<i>Чернівці</i>). Правда про унію	146
* * *	
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1982 р.)	147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 60-річчя утворення СРСР

Сікорський В. Б. (<i>Ніжин</i>). Науково-теоретична конференція в Ніжині	153
Чернявський С. В. Київська міська конференція молодих науковців, присвячена 60-річчю утворення СРСР	153
* * *	
Малишко М. І. Нарада вчених-суспільствознавців	154
Плоха Д. С. Пленум республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	155
Зленко В. Є. Республіканський будинок наукового атеїзму у Києві	156
Діброва С. С. Захист докторської дисертації М. І. Панчуком	156
<u>Марченко Михайло Іванович</u>	157

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Гордиенко Л. М. Деятельность партийных организаций Украины по совершенствованию политического образования работающей молодежи на современном этапе 5

СООБЩЕНИЯ

Из истории Украинской ССР в период гражданской войны и иностранной военной интервенции

- Червинкин-Королев И. И. (Ивано-Франковск). О сговоре германского империализма с Центральной радой в Брест-Литовске в 1918 г. 17
Реент А. П. Пополнение работниками Украины Красной Армии в 1920 г. 28
Ревежук В. Я. (Полтава). Продовольственные отряды Украины в борьбе за хлеб 34

Вопросы исторического краеведения

- Кизченко В. И. Промышленность Киева в период империализма 41
* * *
Стецюк Е. И. Из истории борьбы русского и украинского народов против агрессии шляхетской Польши и султанской Турции во II половине XVII ст. 47

Трибуна молодого автора

- Омельченко Е. С. Возрастание общественно-политической активности труженниц промышленности УССР (1971—1980 гг.) 57
Долот Т. Н. (Харьков). Развитие критики в первичных парторганизациях Украины (1966—1971 гг.) 64
Чирко Б. В. Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за осуществление решений XII съезда РКП(б) в области национально-государственного строительства 68
Юренко С. П. К истории населения Левобережья Днепра последней трети I тысячелетия н. э. 75
Кляков Е. В. Вклад социалистического содружества в дело разрядки и мира в 1970—1975 гг. 81

В помощь преподавателю истории

- Стрельский Г. В., Абанмов В. Н. Использование мемуарной литературы о Великом Октябре на Украине при изучении истории СССР в IX классе 87

ВОСПОМИНАНИЯ

- Русин В. П. В борьбе против фашизма 93

НАШ КАЛЕДАРЬ

- Сидоренко В. П. К 70-летию первого празднования Международного женского дня в России 104
Куц А. М. (Харьков), Рихтер К. (Прага). 40-летие подвига советских и чехословацких воинов в боях под Соколовом 107
Овсий И. А. Солдат революции (К 100-летию со дня рождения Ф. А. Сергеева (Артема) 110
Гошуляк И. Л. Из когорты героев Октября (К 100-летию со дня рождения В. А. Антонова-Овсненко) 116
Шевчук И. Н. К 90-летию со дня рождения М. М. Хатаевича 122
Бабко Ю. В., Кентий А. В. 80-летие со дня рождения Т. А. Строкача 124

ИСТОРИОГРАФИЯ и ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Буцко О. В. Освободительная миссия Вооруженных Сил СССР в Европе по мемуарам участников Великой Отечественной войны 128

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Шморгул П. М., Л. М. Спириш. Теория, методология и методика исследований по истории КПСС 135

Ивасюта М. К. (<i>Львов</i>), Калиновский А. П. (<i>Львов</i>). І. К. Рибалка, В. М. Довгопол. Історія Української РСР. Епоха соціалізму	137
Мельник Л. Г. Дружба и братство русского и украинского народов	138
Панибудьласка В. Ф., Демкин П. А. М. Р. Плющ. Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості (50—70-і роки)	140
Евселевский Л. И. (<i>Кременчуг</i>). Г. В. Жданов. Верность традициям	142
Замлинский В. А. Ю. И. Зинченко. Боевое взаимодействие партизан с частями Советской Армии на Украине. 1941—1944	143
Шелест Д. С. (<i>Одесса</i>), Калмакан И. К. (<i>Одесса</i>). Дорогой созидания. Социалистическое строительство на Одешине	145
Антониук С. М., Кайда Р. Д. (<i>Сумы</i>). Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. X	145
Петляков П. А. (<i>Черновцы</i>). Правда про унію	146
* * *	
Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1982 г.)	147

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Празднование 60-летия образования СССР

Сикорский В. Б. (<i>Нежин</i>). Научно-теоретическая конференция в Нежине	153
Чернявский С. В. Киевская городская конференция молодых ученых, посвященная 60-летию образования СССР	153
* * *	
Малышко Н. И. Совещание ученых-обществоведов	154
Плоха Д. С. Пленум республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	155
Зленко В. Е. Республиканский дом научного атензма в Киеве	156
Диброва С. С. Защита докторской диссертации М. И. Панчуком	156
<u>Марченко Михаил Иванович</u>	157

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Л. М. ГОРДІЄНКО (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ВДОСКОНАЛЕННЮ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ ПРАЦЮЮЧОЇ МОЛОДІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

На всіх етапах боротьби за побудову нового суспільства Комуністична партія виявляла й виявляє постійне піклування про формування у радянської молоді наукового, марксистсько-ленінського світогляду, активної життєвої позиції, про її класове загартування. «Необхідно й надалі,— підкреслюється в привітанні ЦК КПРС XIX з'їздові комсомолу,— безустанно виховувати юнаків і дівчат у дусі комуністичної ідейності, вірності революційним, бойовим і трудовим традиціям Комуністичної партії і радянського народу, високої моралі, непримиренності до буржуазної ідеології...»¹.

В умовах розвинутого соціалізму, високого динамізму соціально-економічних процесів, різкого загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені дедалі більшу роль у цій важливій справі відіграє політичне та економічне навчання молоді, що здійснюється в системі комсомольської політосвіти. «Молоді люди, яким сьогодні 18—25 років,— відзначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії,— завтра становитимуть кістяк нашого суспільства»². Тому надзвичайно важливим завданням партії, громадських організацій є формування покоління людей політично активних, таких, які знають справу, люблять працю і вміють працювати, завжди готові до захисту Батьківщини. Вироблення цих якостей, правильна орієнтація особи у складних проблемах сучасності неможливі без глибокого оволодіння революційним вченням як методом аналізу дійсності.

За останні роки в організації марксистсько-ленінської освіти молоді відбулися глибокі кількісні і якісні зміни. Про це, зокрема, красномовно свідчать дані соціологічних досліджень з проблеми «Ефективність і якість комсомольської політичної освіти», які з 1970 р. регулярно, кожні п'ять років, проводяться у Київському районі м. Харкова. Вони охоплюють широке коло різноманітних питань: комплектування системи політичного навчання; мотиви обрання тієї чи іншої його форми; якість занять; теоретична й методична підготовка пропагандистів; перетворення знань і переконань у вчинки; зв'язок теорії з практикою; стан вивчення комсомольцями й молоддю творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, рішень з'їздів КПРС, праць керівників Комуністичної партії і Радянської держави; пропозиції слухачів щодо дальшого підвищення ефективності та якості навчання.

Дослідження показали значне розширення культурного кругозору та зростання політичної зрілості комсомольців і молоді. Помітно підвищився загальноосвітній рівень слухачів мережі комсомольської по-

¹ Рад. Україна, 1982, 18 трав.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 80.

літосвіті. Так, кількість осіб, що мали неповну середню освіту, скоротилася з 13,7% у 1970 р. до 2,2% у 1980 р. За цей же час число слухачів із загальною середньою освітою зросло з 49% до 52%, з середньою спеціальною — з 16% до 21,9%, з вищою — з 21,3% до 26,7%. Посилився інтерес молоді до політичних проблем. Кількість юнаків і дівчат, які вивчають біографію В. І. Леніна, зросла більш як у 10 разів, число слухачів у гуртках «Основи комуністичної моралі» та «Основи правових знань» подвоїлося, а в теоретичному семінарі «КПРС про актуальні проблеми боротьби з буржуазною, реформістською та ревізійською ідеологією» збільшилося майже в чотири рази. Розширилася проблематика, яку з інтересом вивчають комсомольці й молодь («Основи наукового атеїзму», «НТР і соціальні проблеми», «Марксистсько-ленінська філософія і критика сучасних буржуазних концепцій» та ін.). Кількість комсомольських пропагандистів у районі збільшилася з 280 до 391. Число членів і кандидатів у члени партії серед них зросло з 87,2% до 90%. Набуті юнаками й дівчатами знання перетворюються в їх переконання, реалізуються в процесі трудової діяльності, у вчинках та нормах поведінки. Зростає бажання комсомольців вивчати твори В. І. Леніна «Завдання спілок молоді», «Держава і революція», «Про державу», «Крок вперед, два кроки назад», «Дитяча хвороба «лівізм» в комунізмі», «Що робити?» та ін.³

Шляхи дальшого підвищення результативності марксистсько-ленінської освіти в її органічному поєднанні з розв'язанням виробничих завдань глибоко розкриті у постанові ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення партійного навчання в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (1981 р.)⁴. В ній міститься принципова оцінка стану справ в організації політичної освіти, узагальнено нагромаджений досвід, відзначено наявні недоліки, вказано шляхи їх подолання. У постанові зазначається, що політичне навчання не повністю відповідає вимогам життя, новим завданням комуністичного будівництва. Не до кінця були ліквідовані факти нудного і формального проведення занять, школярства, до яких особливо непримиренна молодіжна аудиторія. Слабо враховувалися зрослий загальноосвітній і політичний рівень слухачів, їх широка інформованість, духовні запити і професійні інтереси⁵.

Керуючись настановами XXVI з'їзду КПРС, документами Центрального Комітету партії, бюро ЦК ВЛКСМ у серпні 1981 р. прийняло постанову «Про дальше вдосконалення марксистсько-ленінської освіти працюючої молоді в світлі вимог XXVI з'їзду КПРС»⁶. Нею передбачено конкретні заходи, спрямовані на підвищення ефективності та якості ідейного загартування молоді, приведення змісту і форм комсомольської політичної освіти у відповідність з вимогами життя, потребами ідеологічної боротьби, новими завданнями ідейно-виховної роботи.

Досвід підтверджує, що результативність політичного навчання значною мірою залежить від урахування при комплектуванні навчальних груп загальноосвітнього рівня та інтересів слухачів, специфіки їх діяльності, від дотримання принципу добровільності при виборі форм навчання. З метою забезпечення диференційованого підходу до марксистсько-ленінської підготовки молоді ЦК ВЛКСМ затвердив нову структуру комсомольської політичної освіти. Нині вона включає в себе школи молодих ленінців, школи основ марксизму-ленінізму, школи суспільно-політичних знань і теоретичні семінари.

До занять у школах молодих ленінців, що створюються в цехових і прирівняних до них комсомольських організаціях, залучаються юнаки і дівчата, які готуються вступити або нещодавно вступили до лав

³ Комсомольское знамя, 1981, 18 сент.

⁴ Полит. самообразование, 1981, № 6, с. 3—7.

⁵ Там же, с. 3.

⁶ Комсомольская правда, 1981, 18 авг.

ВЛКСМ, а також випускники середніх шкіл і професійно-технічних училищ. У школах молодих ленінців вивчаються курси: «Біографія В. І. Леніна», «Молоді про партію», «Наш Ленінський комсомол».

У школах основ марксизму-ленінізму, які комплектуються в колективах з відносно стабільним складом молодих виробничників, комсомольці й молодь вивчають складові частини революційної теорії за програмами: «Основи марксистсько-ленінської філософії», «Основи політичної економії», «Основи наукового комунізму», «Вчення, що перетворює світ».

Школи суспільно-політичних знань мають різнобічний, значною мірою універсальний характер. У них вивчається широкий аспект суспільно-політичних проблем — від фундаментальних положень марксизму-ленінізму до актуальних питань розвинутого соціалізму, проблем ідейного і морального становлення особи. Тут передбачено засвоєння курсів «Основи комуністичної моралі», «Основи правових знань», «Ідеологічна боротьба і молодь», а також нових — «Соціалістичний спосіб життя і молодь», «Історичний досвід КПРС в боротьбі за побудову соціалізму й комунізму» та ін. До шкіл суспільно-політичних знань залучаються юнаки і дівчата, які пройшли підготовку в школах основ марксизму-ленінізму і виявили інтерес до поглибленого вивчення складових частин революційної теорії.

Основною формою політичної підготовки молодих спеціалістів, наукової та творчої інтелігенції є теоретичні семінари. В них, з урахуванням професійних інтересів і потреб, самостійно вивчаються і колективно обговорюються актуальні проблеми революційної теорії, соціалістичного й комуністичного будівництва, ленінське вчення про молодь, питання соціалістичної культури і мистецтва, боротьби з буржуазною ідеологією та ревізіонізмом. Наукова молодь залучається до роботи методологічних семінарів, які організовуються партійними організаціями науково-дослідних закладів і вузів.

Нова структура системи комсомольської політичної освіти сприяє вдосконаленню форм і методів ідейного загартування молоді. Вона передбачає послідовність і наступність в оволодінні юнаками та дівчатами марксистсько-ленінською теорією, дає можливість повніше враховувати особливості молодіжної аудиторії.

У 1981/82 навчальному році відповідно до рекомендацій ЦК КПРС і ЦК ВЛКСМ нова, більш чітка структура політичного навчання молоді була запроваджена в практику. Близько 2 млн. юнаків і дівчат Української РСР, або майже кожен другий комсомолец з числа працюючої молоді, приступили до вивчення марксистсько-ленінської теорії у більш як 68 тис. комсомольських політшкіл і теоретичних семінарів⁷. Для порівняння зазначимо, що роком раніше системою політичної та економічної освіти було охоплено тільки 1 млн. 200 тис. молодих виробничників⁸. Крім того, в 1981/82 навчальному році 418 тис. юнаків і дівчат, насамперед комсомольські активісти, навчалися в системі партійного навчання. Майже 1,3 млн. молодих трудівників розширювали свій політичний кругозір у школах комуністичної праці та за допомогою інших масових форм пропаганди⁹. Тільки в Дніпропетровській області різними видами освіти було охоплено 97% працюючої молоді¹⁰.

XIX з'їзд ВЛКСМ та XXIV з'їзд ЛКСМУ позитивно оцінили перші підсумки перебудови політичного навчання молоді, визначили шляхи дальшого вдосконалення його форм і методів. Про ту велику і копітку роботу, яка була проведена партійними і комсомольськими організації-

⁷ Молодь України, 1981, 1 жовт.

⁸ Там же, 1979, 23 жовт.

⁹ УІЖ, 1982, № 9, с. 16.

¹⁰ Молодь України, 1982, 23 лют.

ями в цьому напрямі, уявлення дає, наприклад, досвід парткому і комітету комсомолу Донецького металургійного заводу. Готуючись до нового 1981/82 навчального року, вони здійснили ретельний облік молоді всіх категорій за віком, професією, місцем роботи, освітнім рівнем. Було з'ясовано, хто і де до цього навчався, які курси закінчив тощо. При комплектуванні мережі політичної освіти неухильно витримувався принцип добровільності, зверталася увага на її структуру. Так, у сортопркатному цеху раніше існувало п'ять гуртків, у кожному з яких налічувалося по 4—5 чол. В новому навчальному році там створили одну школу основ марксизму-ленінізму, де навчалася 19 слухачів, що мають однакову підготовку. В інших цехах і підрозділах підприємства створено ще 56 шкіл і 2 семінари. Всі вони забезпечені досвідченими пропагандистами¹¹.

Велика увага у школах і теоретичних семінарах комсомольської політмережі приділяється вивченню ленінських праць. Зокрема, у 1981/82 навчальному році в комсомольській політшколі «Наш радянський спосіб життя» Всесоюзного науково-дослідного інституту титану (м. Запоріжжя) вивчалися твори В. І. Леніна «Три джерела і три складові частини марксизму», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Завдання спілок молоді» та ін. Досвідчений пропагандист А. І. Панцаков глибоко і дохідливо розкривав зміст ленінських праць, вміло залучав слухачів до активного їх обговорення, аналізував конспекти слухачів, що сприяло кращому засвоєнню молоддю теоретичної спадщини вождя¹².

Партійні організації орієнтують пропагандистів на необхідність постійного вдосконалення форм проведення занять, максимального наближення їх до особливостей і запитів молодіжної аудиторії, широкого використання активних форм і проблемного методу навчання, ділових ігор, конкурсів рефератів, диспутів, дискусій, створення на заняттях такої обстановки, яка б сприяла жвавому, відвертому обміну думками слухачів, викликала б інтерес до предмета навчання.

У нинішньому 1982/83 навчальному році в політичних школах і теоретичних семінарах системи комсомольської освіти навчається понад 2 млн. 120 тис. юнаків і дівчат¹³. Поточний навчальний рік розпочався вивченням теми «Союз непорушних вільних республік». При її висвітленні пропагандисти переконливо показали, що 60-річчя СРСР стало свідченням торжества ленінської національної політики, яскравим підтвердженням животворної сили єдності, дружби і братерства всіх націй і народностей нашої країни.

Величезне значення для ідейного виховання молоді, кращого розуміння нею проблем сучасності мають партійні документи, насамперед матеріали з'їздів ленінської партії. Відразу ж після закінчення роботи XXVI з'їзду КПРС в усіх гуртках і семінарах було розгорнуто вивчення його матеріалів. Пропагандисти мережі комсомольської політичної освіти прагнули якнайповніше донести до кожного слухача ідейно-теоретичне багатство партійного з'їзду. Для активізації навчальної роботи слухачів вони запрошували на заняття делегатів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, секретарів партійних організацій, керівників радянських і господарських органів, ветеранів Комуністичної партії та Ленінського комсомолу. У Ворошиловградській області, наприклад, відбулися 722 зустрічі слухачів системи партійної та комсомольської освіти з делегатами з'їздів, 263 виступи на заняттях членів бюро обкому, міськкомів і райкомів партії, 1600 політичних уроків молоді¹⁴. У Закарпатській, Одеській, Ровенській, Чернівецькій та інших

¹¹ Комсомольское знамя, 1981, 22 сент.

¹² Индустриальное Запорожье, 1981, 16 дек.

¹³ Комсомольское знамя, 1982, 5 окт.

¹⁴ Під прапором ленінізму, 1981, № 15, с. 20.

областях були організовані конкурси рефератів слухачів, огляди кабінетів політосвіти, творчі звіти пропагандистів. При вивченні матеріалів з'їзду широко практикувалися активні форми навчання: конференції, семінари, співбесіди, підготовка і обговорення рефератів тощо. У багатьох трудових колективах м. Києва, наприклад, було організовано відвідання слухачами філіалу Центрального музею В. І. Леніна, меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років», республіканської художньої виставки «Ми будемо комунізм», орденосних підприємств і червонопрапорних колективів¹⁵. Вивчення матеріалів XXVI з'їзду КПРС сприяло підвищенню трудової активності юнаків і дівчат у боротьбі за дострокове виконання планів і соціалістичних зобов'язань.

Актуалізація змісту політичного навчання, зміцнення його зв'язку з життям є однією з необхідних умов зацікавленого ставлення слухачів до занять, дальшого розвитку в них навичок самостійної роботи. Це дуже важливо. В. І. Ленін у лекції «Про державу», прочитаній перед слухачами Свердловського університету в Москві, наголошував: «Тільки тоді, якщо ви навчитесь самостійно розбиратися в цьому питанні,— тільки тоді ви можете вважати себе досить твердими в своїх переконаннях і досить успішно відстоювати їх перед ким завгодно і коли завгодно»¹⁶.

Саме політичну самоосвіту партія завжди розглядала і розглядає як головний метод опанування марксистсько-ленінською теорією. «Без певного *самостійного* труда ні в одному серйозному питанні істини не знайти...»¹⁷,— неодноразово наголошував В. І. Ленін. «Старайтесь,— звертався він до молоді ще в 1902 р.,— зробити головною метою своєї організації самоосвіту, вироблення з себе переконаних, стійких і витриманих соціал-демократів»¹⁸. Виходячи з ленінських настанов, партія виявляє постійне піклування про те, щоб вивчення молоддю марксистсько-ленінської теорії не зводилося до заучування готових висновків, а допомагало їй самостійно мислити, розв'язувати насущні проблеми, бачити закономірності і перспективи суспільного розвитку, вести непримиренну боротьбу проти буржуазної ідеології.

Покоління радянської молоді виховуються насамперед на революційних ідеях В. І. Леніна. Перед комсомольськими пропагандистами стоїть завдання, яке полягає не тільки в тому, щоб допомогти слухачам глибоко оволодіти революційною теорією, а й у тому, щоб навчити юнаків та дівчат правильно, зріло аналізувати факти і явища суспільного життя, самостійно оволодівати ідейним і теоретичним багатством ленінської спадщини.

Під час підготовки до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна активізувалися такі форми пропаганди ленінізму, як Ленінські уроки, Ленінські читання й лекторії, теоретичні семінари і конференції та ін. В Українській РСР біографію і твори В. І. Леніна, актуальні проблеми в світлі його теоретичної спадщини вивчали тоді 239 тис. слухачів системи комсомольської політосвіти і 859 тис. молодих виробничників— у масових формах пропаганди. Важливим засобом залучення слухачів до оволодіння безсмертним ленінським вченням стало повсюдне проведення занять на теми «Ленінізм— революційний прапор нашої епохи» на початку та «Справа Леніна живе і перемагає» наприкінці навчального року¹⁹.

На допомогу пропагандистам і слухачам при будинках і кабінетах політичної освіти були організовані ленінські суспільно-політичні чи-

¹⁵ Там же, с. 19.

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 61.

¹⁷ Ленін В. І. Спірні питання.— Там же, т. 23, с. 66.

¹⁸ Ленін В. І. До учнів середніх шкіл.— Там же, т. 7, с. 62.

¹⁹ Під прапором ленінізму, 1980, № 14, с. 23.

тання, лекторії, цикли лекцій, семінари, консультації. В усіх обласних центрах, містах, районах, багатьох трудових колективах пройшли теоретичні, науково-практичні і методичні конференції. Вони були присвячені темам: «Глибоке вивчення творів В. І. Леніна, документів КПРС — основа дальшого підвищення теоретичного рівня і ефективності політичної освіти» — в Києві, «В. І. Ленін — майстер революційної пропаганди» — у Львові, «Вчитися у В. І. Леніна мистецтву переконувати» — в Луцьку, «Вивчення і пропаганда ленінської ідейної спадщини — основа комуністичного виховання трудящих» — в Сумах. У Дніпропетровській області відбулося понад 500 теоретичних і науково-практичних конференцій з ленінської тематики. В партійних організаціях Вінницької, Кіровоградської, Полтавської, Хмельницької, Херсонської та інших областей цій тематиці були присвячені конкурси написаних слухачами рефератів, огляди кабінетів політичної освіти, творчі звіти пропагандистів.

Однією з найбільш ефективних форм засвоєння юнаками і дівчатами марксистсько-ленінської теорії в тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва є Ленінські уроки, які проводяться на базі політшкіл і семінарів системи комсомольської освіти. Вони являють собою певну систему пропагандистських, виховних і організаційно-політичних заходів, розрахованих на молодіжну аудиторію. Їх основна мета — залучати слухачів до вивчення актуальних проблем сучасності, теорії і практики комуністичного будівництва у світлі ленінських ідей, в тісному зв'язку з життям. Ленінські уроки дістали загальне визнання, набули дальшого розвитку, що знайшло свій вияв у проведенні республіканського і всесоюзного уроків. Цінність їх полягає насамперед у тому, що вони концентрують увагу і зусилля комсомольських організацій на розв'язанні найбільш важливих завдань, сприяють підвищенню політичної зрілості і соціальної активності молоді. Так, в останні роки відбулися всесоюзні Ленінські уроки «Революційний тримайте крок!», «Партія — розум, честь і совість нашої епохи», «Я — громадянин Радянського Союзу!», а в республіці — «Ми за партією йдемо, в кожному ділі Ленін з нами», присвячений 60-річчю комсомолу України²⁰.

Ленінські уроки стали конструктивними елементами Ленінського заліку — важливої складової частини системи комуністичного виховання молоді, конкретною формою її участі у будівництві нового суспільства. Він ефективно сприяє ідейно-політичному загартовуванню юнаків і дівчат, допомагає розвивати соціалістичне змагання, активно сприяє громадянському становленню особи, зростанню її загальноосвітнього і професійного рівня, духовному збагаченню підростаючого покоління. Так, Ленінський залік «Рішення XXV з'їзду КПРС — в життя!» проходив у три етапи. Наприкінці кожного з них проводилася громадсько-політична атестація комсомольців, а між етапами організовувалися конкурси рефератів пропагандистів і слухачів, їх захист. Громадсько-політична атестація учасників заліку стала дійовим засобом контролю за політичним навчанням комсомольців. Як показала практика, найбільш ефективною формою атестації є відкриті комсомольські збори групи, молодіжного колективу чи цеху. Вимогливе і водночас доброзичливе обговорення звітів юнаків і дівчат про підвищення ними ідейно-теоретичного рівня допомагає молоді самокритично оцінювати досягнуті результати, усувати недоліки.

В рік ленінського ювілею важливою формою політичного виховання і складовою частиною Ленінського заліку була Всесоюзна перевірка. Вона стала бойовим оглядом ідейної та організаційної зрілості комсомольців, звітом кожного члена ВЛКСМ, кожної комсомольської

²⁰ Там же, 1980, № 3, с. 18.

організації і групи перед комуністами, трудовими колективами про свої здобутки в роботі по гідній зустрічі 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна.

Справді комплексною формою виховної роботи серед комсомольців і молоді став Ленінський залік «Рішення XXVI з'їзду КПРС в життя!», у якому беруть участь понад 7 млн. юнаків і дівчат республіки²¹. Готуючись до його проведення, молоді трудівники склали особисті комплексні плани «Вчимося комунізму, будемо комунізм». В них визначено, яким буде вклад кожного у трудові справи колективів, окремі пункти стосуються підвищення загальноосвітнього і політичного рівня, участі у громадському житті. На Вінниччині, наприклад, такі плани мають понад 250 тис. юнаків і дівчат, що дає їм змогу не тільки бачити перспективу свого політичного, професійного, морального зростання, а й допомагає займати активну життєву позицію²².

У січні — лютому 1982 р. в республіці було проведено громадсько-політичну атестацію учасників Ленінського заліку «Рішення XXVI з'їзду КПРС — в життя!». Юнаки і дівчата звітували про свій конкретний внесок у розв'язання завдань першого року одинадцятої п'ятирічки і доповіли, як вони виконують ленінський заповіт — вчитися комунізму, будувати комунізм. До складу атестаційних комісій входили ветерани партії та комсомолу, представники партійних і профспілкових організацій, адміністрації, наставники молоді та пропагандисти. Атестація дала можливість оцінити громадсько-політичну і трудову діяльність комсомольців і молоді, активність їх життєвої позиції. Висока політична свідомість молодих трудівників, їх бажання бути завжди попереду дістали яскравий вияв у патріотичних ініціативах, зокрема в підвищених соціалістичних зобов'язаннях, взятих на честь 60-річчя утворення СРСР, XIX з'їзду ВЛКСМ і XXIV з'їзду ЛКСМУ. Під час атестації увагу учасників заліку було звернуто й на невіршені питання, на необхідність кожному члену ВЛКСМ чітко визначити своє місце у багатогранній діяльності комсомольських організацій.

Партійні організації трудових колективів сфери матеріального виробництва постійно дбають про максимальне залучення юнаків і дівчат до економічної освіти з урахуванням характеру і змісту їх трудової діяльності. Економічну освіту партія розглядає як важливу складову частину всієї системи марксистсько-ленінського виховання молодих виробничників. Вона покликана сприяти формуванню у юнаків і дівчат працьовитості, почуття відповідального ставлення до дорученої справи, розумних потреб, допомогти кожній молодій людині визначити своє місце у боротьбі за підвищення ефективності виробництва і якості роботи.

Після XXVI з'їзду партії, згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення роботи по економії та раціональному використанню сировинних, паливно-енергетичних та інших ресурсів» (1981 р.)²³, у 1981/82 навчальному році в системі комсомольської освіти були запроваджені навчальні курси з проблем економії та бережливості «Бережливість — риса комуністична» (для молодих робітників і колгоспників) та «Економна економіка» (для молодих спеціалістів і керівників підрозділів підприємств, колгоспів, радгоспів). Частина слухачів продовжила вивчення розпочатих раніше курсів з питань вдосконалення господарського механізму в промисловості, будівництві та сільському господарстві, з економічних і соціальних проблем науково-технічного прогресу, розвитку соціалістичного змагання, виховання комуністичного ставлення до праці та ін.

²¹ УІЖ, 1982, № 9, с. 16.

²² Молодь України, 1982, 31 січ.

²³ Справочник партійного работника.— М., 1982, вып. 22, с. 407.

У постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про дальше поліпшення економічної освіти і виховання трудящих» (1982 р.)²⁴ науково обгрунтовані питання навчання і виховання трудящих стосовно до розвитку економіки у 80-і роки, що пов'язано з її переведенням на інтенсивний шлях розвитку, з реалізацією Продовольчої програми СРСР, зміцненням матеріальних і духовних основ радянського способу життя, формуванням нової людини. Постановою визначена нова структура економічної освіти, яка складається із шкіл комуністичної праці, шкіл конкретної економіки та економічних семінарів.

Основною формою економічної підготовки молодих робітників і колгоспників стали школи комуністичної праці, слухачі яких набувають знань, необхідних для високопродуктивної роботи, поліпшення якості продукції та зниження її собівартості, застосування досягнень науково-технічного прогресу і передового досвіду, активної участі в управлінні виробництвом тощо. У 1982/83 навчальному році в школах комуністичної праці вивчаються курси «Продовольча програма СРСР», «Бережливість — риса комуністична», «Науково-технічний прогрес і економіка».

У школах конкретної економіки навчаються молоді керівники низових виробничих підрозділів — майстри, бригадири комплексних бригад, начальники дільниць і змін, завідувачі фермами, спеціалісти підприємств, будов, колгоспів і радгоспів, які мають загальну середню або середню спеціальну освіту. Вони вивчають один з таких трьох курсів — «Продовольча програма СРСР», «Науково-технічний прогрес і ефективність виробництва», «Економна економіка». Це допомагає їм краще засвоювати інтенсивні методи господарювання, наукову організацію праці і управління, соціалістичного змагання і госпрозрахункових відносин, ефективніше впроваджувати досягнення науки, техніки, передовий досвід у виробництві.

В економічних семінарах молоді керівники і спеціалісти народного господарства самостійно вивчають такі проблеми, як «Економічний механізм агропромислового комплексу», «В. І. Ленін, КПРС про економію і бережливість», «Шляхи прискорення науково-технічного прогресу», що сприяє широкому застосуванню ними досягнень економічної науки, передового досвіду господарювання при розробці високо-ефективної техніки і технології, обгрунтуванні управлінських рішень, в роботі по вдосконаленню стилю і методів керівництва економікою.

Виходячи з настанов ЦК КПРС, партійні організації першочергово увагу приділяють посиленню практичної спрямованості економічного навчання молоді, його зв'язку з ключовими завданнями п'ятирічки — інтенсифікацією всіх галузей народного господарства, впровадженням у виробництво досягнень науково-технічного прогресу, економією всіх видів ресурсів, розвитком прогресивних форм організації праці. В 1981/82 навчальному році тільки в системі комсомольської освіти питання економіки вивчали понад 200 тис. юнаків і дівчат республіки²⁵.

Економічна освіта сприяє розвитку в молоді потреби у поглибленні своїх знань, в їх застосуванні для успішного пошуку резервів ефективності виробництва, зокрема шляхів скорочення частки ручної праці, а також для розв'язання інших виробничих проблем. З цією метою при розгляді кожної теми курсу пропагандисти аналізують із слухачами різні виробничі ситуації, використовують у своїй діяльності метод практичних завдань.

В останні роки в системі комсомольської політичної освіти та економічного навчання широкого розвитку набрала громадсько-політична практика слухачів, яка стала невід'ємною частиною навчального про-

²⁴ Рад. Україна, 1982, 27 черв.

²⁵ Идеологическая работа: опыт, проблемы.— К., 1982, вып. 1, с. 136.

цесу. Для вироблення у молоді навичок активної участі в громадсько-політичній роботі пропагандисти дають слухачам різні громадські доручення і спільно з партійними та комсомольськими організаціями контролюють їх виконання. Активно практикується така форма роботи в партійних організаціях Полтавської області, зокрема на підприємствах м. Кременчука — заводах Крюківському вагонобудівному, шляхових машин, сталеливарному, об'єднанні «Кременчукзалізобетон», взуттєвій фабриці та ін. У Волинській області близько 3 тис. слухачів мережі комсомольської освіти працюють політінформаторами і агітаторами, а в Сумській — понад 15 тис. беруть участь у діяльності агіткульбригад²⁶.

Важливим засобом впливу марксистсько-ленінської освіти на господарську діяльність трудових колективів стало проведення у школах і семінарах практичних занять на тему «Мое соціалістичне зобов'язання». Вони проходять, як правило, у січні кожного навчального року у формі всебічного обговорення розроблених слухачами (виробничими бригадами) соціалістичних зобов'язань. В ході підготовки й проведення таких занять пропагандисти допомагають слухачам в економічному обґрунтуванні зустрічних планів і зобов'язань, особистих рахунків економії матеріальних і енергетичних ресурсів, планів підвищення продуктивності праці та ефективності роботи.

На заняттях слухачі захищають основні положення особистих і бригадних соціалістичних зобов'язань на новий господарський рік. В ході захисту виявляються і недоліки, що мають місце на тих чи інших ділянках виробництва, пропонуються шляхи їх усунення. В 1980/81 навчальному році пропагандисти шкіл і семінарів тільки Полтавської області допомогли більш як 150 тис. робітників і колгоспників, у тому числі багатьом молодим виробничникам, економічно обґрунтувати індивідуальні зобов'язання на перший рік одинадцятої п'ятирічки, а майже 12 тис. слухачів — відкрити особисті рахунки економії та бережливості. 154 тис. слухачів системи економічної освіти з цієї ж області в 1981 р. завоювали і підтвердили звання ударників комуністичної праці. На належному рівні проводять заняття по обґрунтуванню й захисту соціалістичних зобов'язань пропагандисти Кременчуцького автомобільного заводу. З їх допомогою, а також при сприянні керівників виробничих підрозділів, працівників економічних служб слухачі не тільки беруть підвищені зобов'язання по виробництву продукції, а й знаходять резерви економії сировини та матеріалів, активно включаються в рух винахідників і раціоналізаторів²⁷.

Вдосконалення політичної освіти молоді значною мірою залежить від пропагандистів, їх компетентності, вміння передавати слухачам свої знання. Роль і місце керівників занять в ідейно-теоретичному, політичному, моральному загартуванні радянських людей, зокрема молоді, чітко визначені XXVI з'їздом КПРС. «...Пропагандист — наголошувалося у Звітній доповіді Центрального Комітету партії з'їздові, — головна фігура в системі партійного навчання. Саме від нього багато в чому залежить, якими будуть семінари, політшколи, університети: чи будуть вони місцем, де іноді панує нудьга, де лише «відбуваються» належні години, або ж, навпаки, вони повсюдно стануть дійсними центрами живої партійної думки і слова»²⁸.

Політичне навчання і виховання молодих виробничників республіки у 1981/82 навчальному році здійснювали понад 68 тис. комсомольських пропагандистів²⁹, а в 1982/83 — понад 74 тис.³⁰ Завдяки невтом-

²⁶ Комсомольское знамя, 1982, 5 окт.; Зоря Полтавщини, 1981, 14 берез.

²⁷ Зоря Полтавщини, 1982, 5 січ.

²⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 92.

²⁹ Молодь України, 1981, 26 верес.

³⁰ Комсомольское знамя, 1982, 5 окт.

ному піклуванню партійних організацій про ідейних наставників молоді постійно поліпшується їх якісний склад. Якщо в 1970/71 навчальному році серед комсомольських пропагандистів було 87,4% комуністів, то в 1982/83 цей показник зріс до 93,3%³¹.

Пропагандистський загін республіки поповнився людьми з більш високим рівнем теоретичної підготовки. Нині вищу і незакінчену вищу освіту мають 93,3% керівників шкіл і семінарів, тимчасом як десять років тому — лише 79,5%³².

У деяких районах, містах та у трудових колективах ці показники ще вищі. Наприклад, партійні організації Залізничного, Ленінградського, Мінського й Шевченківського районів м. Києва в 1981 р. направили пропагандистами в комсомольську політмережу лише комуністів, з яких 97% мають вищу освіту³³. В Заводському районі Запорізької області всі комсомольські пропагандисти — комуністи з вищою освітою, 65% з них закінчили університет марксизму-ленінізму³⁴.

Більшість партійних організацій для роботи з молоддю направляють керівників підприємств і спеціалістів народного господарства. Так, на Кіровоградській фабриці діаграмних паперів пропагандистами в молодіжних школах і семінарах працюють її директор А. Бахаха, головний інженер А. Слепцов, начальник техвідділу І. Лохоня та старший інженер техвідділу В. Стручковський³⁵. Приазовський райком партії Запорізької області в усі 40 комсомольських політшкіл направив найбільш підготовлених пропагандистів — насамперед керівників господарств і організацій, багато з яких, у тому числі голова колгоспу «Зоря» М. І. Костенко, голова колгоспу ім. М. В. Фрунзе В. С. Галета, голова Воскресенської сільської Ради народних депутатів Р. Г. Левченко та інші, стали справжніми майстрами цієї справи³⁶. По республіці в цілому питома вага керівних кадрів і спеціалістів народного господарства серед комсомольських пропагандистів досягає 70%³⁷.

Велике значення для успішного проведення політичного навчання молоді має підвищення теоретичного і методичного рівня пропагандистських кадрів. Справжньою школою пропагандистської майстерності стали постійно діючі семінари при міськкомках і райкомках партії, парткомках великих промислових підприємств. У 1980/81 навчальному році на 1117 постійно діючих щомісячних семінарах у Будинках і кабінетах політичної освіти партійних комітетів республіки збагачували свої знання та досвід 59,3 тис. комсомольських пропагандистів. Вони вивчали проблеми марксистсько-ленінської теорії, внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, наукові основи партійної пропаганди, знайомилися з кращим досвідом організації Ленінських уроків, Ленінського заліку, громадсько-політичної атестації комсомольців і молоді³⁸.

Важливою формою роботи з комсомольськими пропагандистами є систематичне їх інформування з актуальних питань внутрішньої і зовнішньої політики партії, економіки, громадського життя, діяльності партійних і комсомольських організацій. У Кримській, Волинській, Львівській та деяких інших областях для пропагандистів організуються спеціальні інформаційні дні, коли перед ними виступають керівні партійні, радянські, комсомольські, профспілкові та господарські працівники, провідні вчені, діячі культури і мистецтва³⁹. Калінінський

³¹ Там же.

³² Совершенствовать стиль комсомольской работы.— К., 1979, с. 286; Комсомольское знамя, 1982, 5 окт.

³³ Прапор комунізму, 1981, 1 жовт.

³⁴ Індустріальное Запорожье, 1981, 29 июля.

³⁵ Правда України, 1981, 24 мая.

³⁶ Індустріальное Запорожье, 1982, 23 февр.

³⁷ Молодь України, 1981, 26 жовт.

³⁸ Совершенствовать стиль комсомольской работы, с. 287.

³⁹ Там же.

райком партії Донецької області, крім загальних семінарів, двічі на тиждень організовує для пропагандистів консультації з питань методики ідейно-виховної роботи серед молоді. Консультанти допомагають молодим пропагандистам складати особисті творчі плани роботи, готувати тези для виступів на чергових заняттях, дають поради, як краще використати місцевий матеріал, наочні посібники, технічні засоби пропаганди. Така система роботи сприяє активізації руху «Від індивідуальної роботи з пропагандистами — до індивідуальної роботи з слухачами», який набрав поширення в партійних організаціях Донеччини⁴⁰.

Значну допомогу пропагандистам у підвищенні рівня марксистсько-ленінського навчання молоді подають методичні ради по комсомольській освіті, які діють при будинках і кабінетах політичної освіти обкомів, міськкомів і райкомів партії, а також при парткомах первинних парторганізацій. У 1980/81 навчальному році в республіці налічувалося 1270 таких рад. В них працювало понад 7 тис. учених, педагогів, досвідчених пропагандистів, партійних і комсомольських працівників⁴¹. Методичні ради сприяють партійним комітетам у здійсненні громадської атестації пропагандистів, проведенні семінарів, відкритих занять, уроків пропагандистської майстерності, консультацій. Після XXVI з'їзду КПРС активізувалася робота рад по розробці методичних рекомендацій, підготовці статистичного матеріалу, узагальненню кращого досвіду та запровадженню в практику роботи наукових основ партійної пропаганди.

Реалізація завдань, поставлених у документах ЦК КПРС і бюро ЦК ВЛКСМ з питань удосконалення політичного навчання молоді, викликала необхідність дальшого зміцнення його навчально-матеріальної і методичної бази. З метою створення сприятливих умов для роботи пропагандистів партійні комітети повсюдно організували кабінети політичної освіти на громадських засадах, забезпечили їх технічними засобами, наочними посібниками, довідковими матеріалами, політичною, навчальною і методичною літературою. На початку 1981/82 навчального року тільки в Львівській області налічувалося понад 460 таких кабінетів, причому в Пустомитівському, Перемишлянському, Сокальському, Нестеровському, Радехівському, Сколівському районах вони створені при всіх первинних парторганізаціях сфери матеріального виробництва⁴². Загалом у республіці наприкінці 1981 р. при первинних парторганізаціях функціонувало понад 9 тис. кабінетів політичної та економічної освіти на громадських засадах⁴³. В них зосереджене все необхідне для організації політичного навчання.

Багато партійних комітетів допомагають комсомольським організаціям в обладнанні спеціальних кабінетів для пропагандистів і слухачів системи комсомольської освіти. Певний досвід зміцнення навчально-матеріальної бази комсомольських політшкіл і семінарів нагромаджено, зокрема, в Кіровоградській області. У 1981 р. там функціонувало 17 кабінетів комсомольської політосвіти, на базі яких проводяться семінари пропагандистів, відкриті заняття, Ленінські уроки та інші заходи⁴⁴.

Таким чином, дбаючи про формування у працюючої молоді марксистсько-ленінського світогляду, партійні організації України провели значну роботу по вдосконаленню системи комсомольської політичної освіти. Її структура приведена у відповідність з вимогами ЦК КПРС

⁴⁰ Соц. Донбасс, 1981, 28 июля.

⁴¹ Тобі, комсомольський пропагандист.— К., 1980, с. 25.

⁴² Вільна Україна, 1981, 30 верес.

⁴³ Правда України, 1981, 25 окт.

⁴⁴ Комсомольское знамя, 1981, 15 нояб.

і ЦК ВЛКСМ. Це дало змогу здійснювати диференційований підхід до навчання різних груп молоді, повніше враховувати особливості професійної діяльності, інтереси юнаків і дівчат, рівень їх поінформованості, загальноосвітньої і політичної підготовки. Вдосконалюються форми й методи політичної та економічної освіти молодих виробничників. Значна увага в роботі комсомольських політшкіл і семінарів приділяється вивченню праць класиків марксизму-ленінізму і документів КПРС, зокрема методом самоосвіти, який дедалі ширше впроваджується у навчальний процес. Велике значення для їх глибшого засвоєння має проведення Ленінських уроків, Ленінського заліку «Рішення XXVI з'їзду КПРС — в життя!». Вдосконалюється підготовка пропагандистських кадрів, від майстерності яких значною мірою залежить ефект політичної освіти молоді.

Поряд з цим в роботі по організації політичної освіти молоді залишається чимало нерозв'язаних питань. Про це свідчить хоча б той факт, що 112 тис. молодих працівників республіки і досі не залучені ні до яких форм навчання⁴⁵. Це, як правило, ті юнаки і дівчата, які відірвані від активного громадсько-політичного життя трудових колективів. Крім того, для поліпшення марксистсько-ленінської освіти молодих виробничників партійним і комсомольським організаціям необхідно й надалі підвищувати дієвість та ідейний рівень занять у школах і семінарах, постійно вдосконалювати форми і методи їх організації та проведення, добиватися більшої зацікавленості кожної молодої людини в оволодінні основами суспільно-політичних знань.

Л. М. Гордієнко

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНЫ
ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ПОЛИТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
РАБОТАЮЩЕЙ МОЛОДЕЖИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

Резюме

В статье раскрывается многогранная деятельность партийных организаций Украины по совершенствованию политического образования работающей молодежи на основе требований XXVI съезда партии, постановления ЦК КПСС «О дальнейшем совершенствовании партийной учебы в свете решений XXVI съезда КПСС» (1981 г.), постановления ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ «О дальнейшем улучшении экономического образования и воспитания трудящихся» (1982 г.), показаны основные формы и методы работы с пропагандистами системы комсомольского политпросвещения.

⁴⁵ Идеологическая работа: опыт, проблемы, вып. 1, с. 108.

З історії Української РСР у період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції

ПРО ЗМОВУ НІМЕЦЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ
З ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ У БРЕСТ-ЛИТОВСЬКУ В 1918 р.

І. І. ЧЕРВІНКІН-КОРОЛЬОВ (Івано-Франківськ)

В радянській історіографії питання про боротьбу Країни Рад за вихід з імперіалістичної війни та про підписання Брестського мирного договору досліджено досить ґрунтовно¹. В ряді праць, зокрема, чимало уваги приділено викриттю загарбницьких планів німецького імперіалізму щодо України, зрадницькій угоді між державами Четвертого союзу і Центральною радою від 27 січня (9 лютого) 1918 р.²

Однак, незважаючи на наявність значної кількості досліджень із зазначеної теми, не всі аспекти змови німецького імперіалізму з українськими буржуазними націоналістами у Брест-Литовську дістали належне висвітлення. Так, ще недостатньо розкриті плани Німеччини щодо західноукраїнських земель, зрадницька роль у цих планах Центральної ради, боротьба навколо питання про Східну Галичину, Північну Буковину й Холмщину між кайзерівською і австро-угорською дипломатією, вплив брест-литовської змови на хід радянсько-німецьких переговорів.

У даному повідомленні на основі вже відомих джерел та історичної літератури, а також деяких порівняно нових документів, зокрема опублікованих у збірнику, присвяченому радянсько-німецьким відносинам того часу³, зроблено спробу розглянути ці питання.

¹ История дипломатии.— М., 1965, т. III; Ахтамзян А. От Бреста до Кия.— М., 1963; его же. О Брест-Литовских переговорах 1918 года.— Вопр. истории, 1966, № 11; Кобляков И. К. От Бреста до Рапалло.— М., 1954; Майоров С. М. Борьба Советской России за выход из империалистической войны.— М., 1959; Никольников Г. Л. Победа ленинской стратегии и тактики по вопросам войны, мира и революции.— К., 1966; его же. Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики: (Брестский мир: от заключения до разрыва).— М., 1968; Хотович Ф. И. Захватническая политика германского империализма на Востоке в 1914—1918 гг.— М., 1947; Ознобихин Д. В. От Бреста до Юрьева.— М., 1966; Чубарьян А. О. Брестский мир.— М., 1964.

² Історія Української РСР. У 8-и т., 10-и кн.— К., 1977, т. 5; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— К., 1967, т. 1; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.— К., 1967, т. 1; Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році.— К., 1959; Калениченко П. М. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917—жовтень 1919 р.).— К., 1971; Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1919—1920 рр.).— Львів, 1964; Никольников Г. Л. Брестський мир в Україні.— К., 1981; Рубач М. А. До історії української революції.— Літопис революції, 1926, № 1, № 6; Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика США щодо України у 1917—1918 рр.— К., 1957; його ж. Чорне перо фальсифікаторів.— К., 1968; Теодорович І. М. Змова українських буржуазних націоналістів з німецьким імперіалізмом в Брест-Литовську (лютий 1918).— Питання нової та новітньої історії. К., 1969, вип. 8; Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність Української РСР (1917—1920).— К., 1962.

³ Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора: Сб. документов.— М., 1968, т. 1, 1917—1918 гг.

Велика Жовтнева соціалістична революція і схвалений II Всеросійським з'їздом Рад ленінський Декрет про мир відкрили новий етап у боротьбі широких народних мас нашої країни за вихід з імперіалістичної війни, за справедливий демократичний мир. «Ця боротьба,— попереджав В. І. Ленін,— буде трудною і впертою. Міжнародний імперіалізм мобілізує всі свої сили проти нас...»⁴.

Оскільки Антанта відкинула мирні пропозиції Радянського уряду, він змушений був почати переговори з Німеччиною та її союзниками, які, виступаючи проти радянської політики загального миру, пішли на них, переслідуючи свої імперіалістичні цілі. Мирні переговори розпочалися 9 (22) грудня 1917 р. у Брест-Литовську.

На перешкоді до укладення миру поряд з міжнародним імперіалізмом стала внутрішня контрреволюція. Особливо підступну, зрадницьку роль у боротьбі проти ленінського зовнішньополітичного курсу відіграла українська буржуазно-націоналістична Центральна рада. Не маючи підтримки серед трудящих України, її ватажки, які будь-що намагалися утриматися при владі, вбачали свій порятунок у допомозі ззовні. Не одержавши негайної військової підтримки від Антанти, вони кинулися в обійми німецьких імперіалістів.

У свою чергу, Німеччина вирішила використати ворожу позицію української контрреволюції до Радянської влади в своїх інтересах. Уже 5 (18) грудня 1917 р. Коронна рада в Кройцнасі, розробляючи програму анексії німецького імперіалізму на Сході і придушення Радянської влади, визнала за доцільне використати з цією метою українських буржуазних націоналістів. Тому німецькій делегації в Брест-Литовську була дана інструкція домагатися посилення суперечностей між радянською та українською націоналістичною делегаціями і укладення сепаратного миру з Центральною радою⁵. Поява у Брест-Литовську посланців останньої була зустрінута керівником німецької делегації Кюльманом та представником Верховного командування кайзерівської армії генералом Гофманом з великим задоволенням⁶.

Однак план використання німецькою стороною українських буржуазних націоналістів відразу наштотхнувся на серйозні перешкоди. Вести переговори і укладати угоди з Центральною радою Німеччина й Австро-Угорщина могли тільки в тому разі, коли б так звана Українська народна республіка (УНР) була визнана ними незалежною державою, а її делегація — самостійною. Саме цього й домагалися представники Центральної ради. «Вони прагнули до того, щоб ми визнали їх незалежність»⁷,— записав 6-го січня у своєму щоденнику керівник австро-угорської делегації Чернін. Того ж дня Кюльман у телеграмі рейхсканцлеру Гертлінгу повідомляв, що мета українських буржуазних націоналістів полягала в тому, «щоб ми (німецька сторона — І. Ч.-К.) допустили їх, як повноважну делегацію, на переговори про укладення миру»⁸.

Кюльман і Чернін добре розуміли, що, визнавши в односторонньому порядку «самостійність» представників Центральної ради, а тим більше «незалежність» буржуазної УНР, вони відразу поставили б під загрозу зриву переговори з Радянською Росією. Враховуючи цю обставину, делегації Четверного союзу вирішили, що «при певних пере-

⁴ Ленін В. І. Засідання ЦВК 10(23) листопада 1917 р.: Доповідь про переговори з Духоніним — Повне збір. творів, т. 35, с. 82.

⁵ Ногович Ф. И. Указ. соч., с. 66—68; Кулинич І. М. Брестський мир (До 60-річчя підписання).— УІЖ, 1978, № 2, с. 125.

⁶ Як писав Гофман, він і Кюльман «прийняли українців (тобто буржуазних націоналістів.— І. Ч.-К.) з радістю, оскільки їх можна було використати проти петербурзької делегації» (Гофман М. Записки и дневники 1914—1918 гг. — Л., 1929, с. 128).

⁷ Чернін О. В дни мировой войны.— М.— Пг., 1923, с. 250.

⁸ Советско-германские отношения., т. 1, с. 190.

думовах» українських буржуазних націоналістів слід допустити до переговорів «як депутацію». Однак «офіційне і юридичне визнання Української республіки, — телеграфував Кюльман у Берлін 6-го січня, — може відбутися лише у випадку укладення між нами мирного договору»⁹.

Поряд з питанням про «незалежність» УНР та про «самостійність» її делегації саме в ті дні на переговорах стало фігурувати питання про «приєднання» до УНР Холмщини, Північної Буковини та Східної Галичини¹⁰. Як і чому з'явилися ці територіальні претензії Центральної ради, яка сама шукала порятунку в допомозі австро-німецького імперіалізму? В буржуазно-націоналістичній літературі ця сторона переговорів у Брест-Литовську зображається як найбільша «заслуга» Центральної ради, яка нібито виявила «турботу» про долю західноукраїнських земель¹¹. Цю точку зору поділяють і деякі зарубіжні буржуазні історики¹². Що ж до радянської історіографії, то в ній значущий аспект проблеми ще не дістав належного висвітлення.

Відповідь на поставлене питання, на наш погляд, слід шукати насамперед у політиці правлячих кіл кайзерівської імперії щодо України. Як переконливо доведено в радянській історичній літературі, в загарбницьких планах німецького імперіалізму Україна фігурувала з самого початку війни. Зокрема, їй відводилася важлива роль у проектах створення так званої «Серединної Європи», «Великої Німеччини», «Нової серединної Європи» та ін.¹³ Після виникнення у березні 1917 р. Центральної ради німецькі імперіалісти здійснення своїх загарбницьких планів почали пов'язувати із ставкою на українських буржуазних націоналістів. При виробленні програми анексії на Сході на нараді 9 серпня 1917 р. в Кройцнасі між тодішнім рейхсканцлером Міхаелісом і верховним головнокомандуючим Гінденбургом обговорювалося питання про використання українського буржуазно-націоналістичного руху в інтересах кайзерівської імперії. «Слід добиватися ясності в прагненнях України. Рух повинен сприяти мовчазному дружньому приєднанню до нас»¹⁴, — зазначалося у протокольному записі наради. Програма боротьби з Країною Рад, прийнята 18 грудня 1917 р. в Кройцнасі, також включала в себе план загарбання України з допомогою буржуазних націоналістів.

Таким був політичний курс німецького імперіалізму щодо України в період переговорів у Брест-Литовську. При цьому в Берліні вважали, що поряд із Східною Україною до Німеччини мали відійти також Північна Буковина і Східна Галичина.

Реалізація наміченого плану була пов'язана із значними труднощами, оскільки ці українські землі входили до складу Австро-Угорщини, правлячі кола якої твердо стояли на позиції недоторканності кордонів імперії*. Тому для досягнення своїх цілей німецькі імперіалісти вирішили використати зрадників українського народу. Так ви-

⁹ Там же, с. 190—191.

¹⁰ Карпенко О. Ю. Назв. праця, с. 21.

¹¹ Берестейський мир: Спомини та матеріали.— Львів, 1928, с. 30, 39—40; Дорошенко Д. м. Історія України 1917—1923 рр. Ужгород, 1932, т. 1, с. 296—297; Берестейський мир.— В кн.: Енциклопедія українознавства. Мюнхен—Нью-Йорк, 1949, кн. 2, с. 510.

¹² Wheller-Bennet J. W. Brest-Litowsk: The forgotten peace. March 1918. London, 1956, p. 168; Reshetar J. S. The Ukrainian Revolution 1917—1920: (A study in nationalism). Princeton, 1952, p. 113; Ukraine. A Concise Encyclopedia Canada. University of Toronto Press, v. 1, p. 743—744.

¹³ Заставенко Г. Назв. праця, с. 9—17; Нотович Ф. И. Указ. соч., с. 11—13.

¹⁴ Советско-германские отношения., т. 1, с. 724.

* В протокольному записі наради в Кройцнасі між представниками Німеччини і Австро-Угорщини 17—18 травня 1917 р. першим пунктом було записано: «Австро-угорська сторона вимагає повної недоторканності монархії» (Советско-германские отношения., т. 1, с. 721).

никла ідея «пообіцяти» Східну Галичину Центральній раді, попередньо добившись на це згоди Австро-Угорщини. На згадуваній нараді в Кройцнасі між Міхаелісом і Гінденбургом було вирішено досягти домовленості з Австрією «про те, чи можна запропонувати українцям (буржуазним націоналістам.— І. Ч.-К.) українську Східну Галичину»¹⁵.

Дальші кроки в реалізації своїх загарбницьких планів правлячі кола Німеччини пов'язували з вирішенням польської проблеми. На відміну від Радянського уряду, який виступав за справжню свободу і незалежність Польщі, німецькі й австрійські імперіалісти намагалися зберегти своє панування над загарбаними польськими землями. Цю проблему дипломати кайзерівської та габсбурзької імперій обговорювали протягом війни кілька разів, причому висувалися різні варіанти її розв'язання. Наприкінці 1917 р. була досягнута угода про австро-польське «врегулювання», суть якого полягала у приєднанні окупованої німцями російської частини Польщі до Австро-Угорщини. Однак це не усунуло суперечностей між Німеччиною і Австро-Угорщиною у питанні про поділ польських земель¹⁶.

Австро-польське «врегулювання» створювало для Німеччини можливість реалізації її планів щодо Східної Галичини, а також окупованої німцями Холмщини. Як пише в своїх спогадах Чернін, помічник державного секретаря Німеччини фон-Штумм відверто говорив йому, що міністерство закордонних справ Німеччини підтримує постійні контакти з українськими буржуазними націоналістами, які, мовляв, поставили вимогу про об'єднання Холмщини і Східної Галичини з Україною. «Однак поки Галичина належить Австрії,— продовжував він,— претензія на Галичину нездійсненна. Справа стояла б інакше, коли б Галичина об'єдналася з Польщею: в такому випадку відмова від Східної Галичини була б здійсненна»¹⁷.

Та хоч фон-Штумм і намагався переконати Черніна в тому, що ця вимога була висунута українськими буржуазними націоналістами, останній, добре розуміючи, хто був її справжнім ініціатором і автором, зробив з цієї розмови такий характерний висновок: «Очевидно, німці давно вже вирішили наперед це болюче питання»¹⁸.

Свого часу відомий радянський історик І. І. Мінц зазначав, що Німеччина погодилася на переговори з делегацією Центральної ради в Брест-Литовську не тільки тому, що сподівалася використати її проти Радянської Росії, а й тому, що з допомогою українських буржуазних націоналістів хотіла зламати опір Австро-Угорщини, добитися від неї поступок у польському питанні¹⁹. Коли врахувати той факт, що проблемі австро-польського врегулювання німецька дипломатія пов'язувала з питанням про Холмщину і Східну Галичину, то стане цілком зрозумілим — вимоги відносно цих земель, які стали фігурувати на Брест-Литовських переговорах, лише формально виглядали як вимоги Центральної ради. В дійсності ж вони були інспіровані Німеччиною. За їх допомогою кайзерівська дипломатія розраховувала добитися від Австро-Угорщини поступок у польському питанні і водночас просунути вперед реалізацію своїх загарбницьких планів щодо України.

Провідна роль у здійсненні цих підступних намірів належала генералу Гофману, який «грав роль диктатора всередині делегації чотирьох держав»²⁰. Посланців Центральної ради він взяв «під особливе

¹⁵ Советско-германские отношения., т. I, с. 724.

¹⁶ Нотович Ф. И. Указ. соч., с. 109—115.

¹⁷ Чернін О. Указ. соч., с. 259.

¹⁸ Там же.

¹⁹ История дипломатии.— М., 1945, т. II, с. 331—332; М., 1965, т. III, с. 84.

²⁰ Норден А. Между Берлином и Москвой.— М., 1956, с. 112.

покровительство»²¹, постійно підказуючи їм, як себе тримати і що вимагати²².

Домагання Гофмана про передачу Холмщини Центральній раді зустріло заперечення Черніна, який вважав, що це викликало б «смертельну ненависть з боку Польщі»²³. Що ж до Східної Галичини то, як записав у своєму щоденнику Чернін, «про це ми не стали й говорити»²⁴.

Загострення австро-німецьких суперечностей у питанні про Холмщину і Східну Галичину ускладнило попередні переговори союзних держав з українськими буржуазними націоналістами. Чернін заявив, що австро-угорська делегація погодиться на домагання Центральної ради відносно «незалежності» лише за умови визнання нею старих державних кордонів між габсбурзькою імперією й Україною та дотримання принципу взаємного невтручання у внутрішню політику²⁵.

27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р.) після десятиденної перерви мирна конференція відновила свою роботу. З того часу кайзерівська дипломатія відверто повела курс на укладення сепаратної угоди з Центральною радою і на використання її представників для тиску на радянську делегацію. У зв'язку з цим перед німецькою стороною насамперед постало завдання добитися допущення українських буржуазних націоналістів до переговорів на правах «самостійної делегації». Питання про це було поставлено Кюльманом на другому засіданні конференції 28 грудня (10 січня). Троцький, який очолював радянську делегацію, визнав посланців безвладної Центральної ради правомочними представниками України. Це було зроблено в той час, коли на значній території України перемогла Радянська влада і ЦВК Рад України готувався послати в Брест свою делегацію для участі в мирних переговорах²⁶.

Зрадницькі дії Троцького дали можливість кайзерівській дипломатії розв'язати складне для неї питання про допущення представників Генерального секретаріату Центральної ради до мирних переговорів на правах «самостійної» делегації, сприяли здійсненню змови німецьких імперіалістів з українськими буржуазними націоналістами. Через день, 30 грудня (12 січня), на черговому пленарному засіданні конференції представники Четверного союзу офіційно визнали делегацію Генерального секретаріату як «самостійну»²⁷.

Що ж до юридичного визнання «незалежності» УНР, то остаточне розв'язання цього питання було відкладено. В заяві, яку від імені делегації Четверного союзу зробив Чернін, зазначалося, що формальне визнання УНР «як самостійної держави союзними державами знайде своє відбиття в мирному договорі»²⁸.

Про те, що дальший хід переговорів з Радянською Росією німецька дипломатія ставила тепер у пряму залежність від зговору з представниками Центральної ради, свідчить і засідання органу мирної конференції — політичної комісії 5 (18) січня 1918 р. На ньому генерал Гофман пред'явив радянській делегації загарбницькі вимоги, маючи на увазі території, «що лежали на північ від Брест-Литовська до Балтійського моря». Що ж до територій на південь від Брест-Литовська, то ці області, як заявив Гофман, є «предметом переговорів з

²¹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. 1914–18 гг.— М., 1924, т. II, с. 128.

²² История дипломатии, т. II, с. 332.

²³ Гофман М. Указ. соч., с. 131.

²⁴ Чернин О. Указ. соч., с. 258.

²⁵ Там же, с. 250.

²⁶ История Украинської РСР. У 8-и т., 10-и кн., т. 5, с. 252.

²⁷ Правда, 1918, 3(16) янв.

²⁸ Там же.

українськими представниками»²⁹. Таким був один з перших наслідків змови німецького імперіалізму з українськими буржуазними націоналістами.

Після пред'явлення Гофманом вимог переговори на пропозицію радянської делегації були на 10 днів перервані. Німецька сторона використала цю перерву, щоб прискорити підготовку угоди з Центральною радою. Однак цьому заважали суперечності між Німеччиною і Австро-Угорщиною. Уряд останньої не хотів відступити від принципу недоторкваності кордонів імперії. Проте на його позицію дедалі більший вплив справляло загострення політичної ситуації в країні, пов'язане з посиленням антивоєнного руху. Так, 1 (14) січня 1918 р. оголосили загальний страйк робітники Відня. Зворушення відбувалися також у Трієсті, Кракові та інших містах імперії. У телеграмі австрійського імператора Карла, надісланій Черніну 4 (17) січня, зазначалося, що від якнайшвидшого укладення миру в Брест-Литовську залежить «доля монархії і династії» і що, коли мир не буде підписаний, в Австро-Угорщині відбудеться революція³⁰. Таким миром, на його думку, мала стати угода з Центральною радою.

Саме ці обставини змусили Черніна піти на поступки німцям. 5 (18) січня він дав згоду на створення із Східної Галичини та Північної Буковини українського «коронного краю» в межах габсбурзької імперії за умови, що остаточне розв'язання цього питання залишиться за австрійським урядом³¹, а також на передачу Холмщини Центральної раді³².

9 (22) січня у Відні під головуванням імператора Карла відбулося засідання Коронної ради, на якому з доповіддю про хід Брест-Литовських переговорів виступив Чернін. На пропозицію імператора Коронна рада погодилася укласти угоду з Центральною радою на умовах створення із Східної Галичини і Північної Буковини «коронного краю». Однак цей пункт було вирішено внести не в офіційний текст угоди, а в таємний додаток до неї³³.

Прийнявши рішення про угоду з Центральною радою, Коронна рада водночас не виключала в принципі можливості підписати сепаратний мир між Австро-Угорщиною і Радянською Росією³⁴. Така позиція союзника створювала додаткові труднощі для німецької дипломатії в її антирадянських підступах. З цього приводу Кюльман у телеграмі рейхсканцлерові від 17 (30) січня висловив особливе занепокоєння. «Тенденції до сепаратного миру,— телеграфував він,— здається, швидко поширюються. Точку зору військових кіл, ніби австрійський сепаратний мир для нас байдужий, я зовсім не можу поділити: австрійський сепаратний мир, на мою думку, був би для нас початком кінця»³⁵.

Однак головна перешкода на шляху здійснення планів німецької дипломатії укласти угоду з Центральною радою знаходилася не у Відні, а на Україні. Адже на початку січня 1918 р. майже на всій її території перемогла Радянська влада. Центральна рада втрачала останній ґрунт під ногами.

8 (21) січня до Брест-Литовська прибула делегація Українського Радянського уряду (Народного Секретаріату), яка довела до відома німецької делегації резолюцію ЦВК Рад України від 30 грудня 1917 р.

²⁹ Мирные переговоры в Брест-Литовске.— М., 1920, т. 1, с. 126.

³⁰ Wheller-Bennet J. W. Op. cit., p. 170; Ф. И. Нотович. Указ. соч., с. 143.

³¹ Wheller-Bennet J. W. Op. cit., p. 171—172.

³² 7(20) січня Чернін записав у своєму щоденнику: «Питання про Східну Галичину я представлю австрійському кабінету: це питання повинно бути вирішено у Відні. Холмське питання я беру на себе». (Чернін О. Указ. соч., с. 259).

³³ Чернін О. Указ. соч., с. 263.

³⁴ Wheller-Bennet J. W. Op. cit., p. 203.

³⁵ Советско-германские отношения., т. 1, с. 267.

(12 січня 1918 р.). В резолюції наголошувалося, що будь-які спроби Центральної ради виступати від імені народу «...є самозванними виступами буржуазних груп українського населення проти волі й інтересів трудящих класів України» і що ніякі зобов'язання, взяті нею, «не будуть визнані ні Українською Радянською владою, ні народом українським...»³⁶.

Уповноважені Народного Секретаріату викрили зрадницькі підступи Центральної ради щодо західноукраїнських земель, рішуче виступили на захист соціальних і національних прав їх трудящих, відстоювали національну єдність усього українського народу.

Приїзд до Брест-Литовська делегації Народного Секретаріату і зроблена нею заява завдали серйозного удару по планах німецьких імперіалістів. Однак, незважаючи на факти реальної дійсності, кайзерівська дипломатія продовжувала вести курс на угоду з Центральною радою. В цей час у Німеччині дедалі більшу кількість прихильників здобувала точка зору верховного командування в особі генералів Гінденбурга і Людендорфа, які вимагали якнайшвидшого розв'язання «питання на Сході» з тим, щоб мати можливість перекидати війська на Західний фронт. «З військових міркувань,—заявляли генерали 10(23) січня в розмові з Гертлінгом,—бажано було б швидше укласти мир з Росією, щоб мати можливість розпоряджатися військами на Сході. Якщо переговори з Росією будуть зірвані, то було б бажано, у всякому разі, швидше укласти [мир] з Україною»³⁷.

Все це змушувало німецьких дипломатів поспішати. Щоб створити бодай видимість юридичної підстави для підписання договору з Центральною радою, вони вирішили, що остання сама повинна проголосити так звану «державну самостійність» України і відрив її від Радянської Росії. Виконуючи вимогу своїх кайзерівських хазяїв, Центральна рада 11(24) січня поспішила зробити це своїм IV універсалом.

Проголошена буржуазними націоналістами «самостійність» насамперед була потрібна німецьким мілітаристам для негайного здійснення експансіоністських планів на Сході, а ватажкам Центральної ради вона послужила ширмою для підписання договору про віддачу України на поталу загарбникам³⁸.

Спираючись на чергову зрадницьку заяву Троцького, який на пленарному засіданні конференції 17 (30) січня підтвердив, що, незважаючи на прибуття делегації Радянської України, його позиція щодо представників Центральної ради залишається незмінною³⁹, держави Четверного союзу відмовилися визнати повноваження представників Народного Секретаріату. Одночасно, скориставшись з проголошення IV універсалу, делегації німецького блоку на засіданні 19 січня (1-го лютого) заявили про визнання «незалежності» УНР⁴⁰. Отже, всупереч попереднім заявам представників Четверного союзу, визнання «незалежності» буржуазної УНР відбулося ще до підписання з нею мирного договору.

Однак розгром Центральної ради і перемога Радянської влади на Україні робили безпредметним укладення угоди з урядом, який не мав ні території, ні реальної влади. Створилося становище, яке вимагало від делегацій Четверного союзу негайного обговорення питання про дальший хід Брест-Литовських переговорів на вищому рівні. Цього ра-

³⁶ Документи внешней политики СССР. М., 1957, т. 1, с. 88—89.

³⁷ Советско-германские отношения..., т. 1, с. 244.

³⁸ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1, с. 311; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1, с. 264; Симоненко Р. Г. Чорне перо фальсифікаторів, с. 51—53.

³⁹ Правда, 1918, 26 янв. (8 февр.).

⁴⁰ Після повідомлення представника Центральної ради про IV універсал Чернін від імені делегацій Четверного союзу заявив, що вони «вважають себе змушеними визнати уже тепер Українську народну республіку як самостійну державу» (Правда, 1918, 30 янв. (12 февр.).

зу перерва в роботі мирної конференції була зроблена за пропозицією німецької та австрійської сторін⁴¹. 21 січня (3 лютого) Кюльман, Чернін і Гофман виїхали в Берлін, де 23 січня (5 лютого) відбулися переговори між представниками Німеччини й Австро-Угорщини.

Формулюючи основне завдання переговорів, Чернін відзначив, що серед питань, пов'язаних з союзницькою політикою, «на першому місці стоїть Україна»⁴². Він скаржився, що обіцянка передати Центральній раді Холмський район «утруднює австро-польське врегулювання», а вимога віддати їй ще й Східну Галичину є «втручанням у внутрішні справи Австрії». Однак, оскільки Австро-Угорщина не зможе протриматися до нового врожаю, заявив Чернін, вона знаходиться «перед категоричним імперативом». У зв'язку з цим він вважав, що габсбурзька монархія повинна дістати «переважаюче право» на український хліб⁴³.

Кюльман у своєму виступі наполягав на необхідності й далі «продовжувати українську політику»⁴⁴. Відносно заяви Черніна він зауважив, що поступка Холма відбувається не лише за рахунок Австро-Угорщини, а й Німеччини. Що ж до Східної Галичини, то, як сказав Кюльман, ця жертва є для Австро-Угорщини справді істотною, але, враховуючи той факт, що Польща і Галичина зіллються, вона «...не настільки велика, як це уявляє граф Чернін... Ми прискоримо мир з Україною і спробуємо зробити його таким, щоб він був прийнятний для Австро-Угорщини»⁴⁵.

Генерал Людендорф категорично висловився за негайне підписання угоди з Центральною радою і за надання їй військової допомоги, якщо вона «цього захоче»⁴⁶.

Основну мету договору з Центральною радою розкрив рейхсканцлер Гертлінг. У разі, коли радянська делегація виявить «непоступливість», як до цього часу, то, заявив він, «після укладення миру з Україною ми повинні будемо перервати переговори з Північною Росією»⁴⁷. На запитання Черніна: «Що тоді мають робити військові інстанції?», Людендорф відповів: «Тоді б ми почали воєнні операції»⁴⁸.

З наведених документів видно, що угода з Центральною радою, за розрахунками імперіалістичних політиків, мала допомогти їм у розв'язанні принаймні чотирьох завдань: по-перше, примусити радянську делегацію піти на поступки, а коли цього зробити не вдасться,— припинити мирні переговори і відновити воєнні дії проти Радянської Росії; по-друге, здійснити окупацію України під приводом «прохання» Центральної ради про військову допомогу; по-третє, добитися реалізації імперіалістичних планів Німеччини відносно Холмщини, Північної Буковини та Східної Галичини; нарешті, по-четверте, розв'язати за рахунок України продовольчу проблему в Німеччині й Австро-Угорщині.

Остаточне оформлення тексту «мирного договору» з Центральною радою було доручено Кюльману і Черніну, які 24 січня (6 лютого) повернулися в Брест-Литовськ. Водночас німецька дипломатія готувалася до рішучого натиску на радянську делегацію. «Як тільки цей договір буде підписаний,— телеграфував Кюльман Гертлінгу 25 січня (7 лютого),— ми заговоримо з більшовіками більш категоричною мовою»⁴⁹.

Підписання зрадницького «договору» між державами Четвертого союзу і так званою УНР відбулося 27 січня (9 лютого) 1918 р. Згідно

⁴¹ История дипломатии, т. III, с. 87.

⁴² Советско-германские отношения., т. 1, с. 277.

⁴³ Там же, с. 277—279.

⁴⁴ Там же, с. 278.

⁴⁵ Там же, с. 279.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же, с. 289.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же, с. 298.

з його умовами Центральна рада без відома і згоди українського народу віддавала Україну на пограбування німецьким імперіалістам, зобов'язавшись поставити державам Четверного союзу до 31 липня 1918 р. найважливіші сільськогосподарські продукти і сировину⁵⁰. За окремими «угодами» Німеччина і Австро-Угорщина мали одержати 60 млн. пудів хліба, до 2750 тис. пудів м'яса (у живій вазі), 400 млн. штук яєць, велику кількість інших продуктів і сировини⁵¹.

Австро-німецькі імперіалісти, так само як і українські буржуазні націоналісти, розглядали сепаратний договір від 9 лютого насамперед як засіб придушення Радянської влади на Україні. «Наша тактика — утихомирити Україну і знищити більшовиків. Мир з Україною вдався»⁵², — так була визначена суть політики німецького імперіалізму щодо України у зв'язку з укладенням вищезгаданого договору на нараді вищого політичного і військового керівництва Німеччини 13 лютого.

Щоб виставити себе в ролі «визволителів», німецькі імперіалісти, укупі із своїми націоналістичними прислужниками, розіграли ганебну комедію «запрошення» інтервентів на Україну. 18 лютого у Брест-Литовську був підписаний «протокол» про подання Центральній раді, у відповідь на її прохання, «військової допомоги» з боку Німеччини і Австро-Угорщини⁵³.

Зраду буржуазними націоналістами інтересів трудящих мас викрив В. І. Ленін. «Ці пани, українські Керенські, Чернови, Церетелі, — наголошував він, — приховали від народу той мир, який вони уклали з німецькими імперіалістами, і тепер, за допомогою німецьких штиків, намагаються повалити Радянську владу на Україні»⁵⁴.

Договір був спрямований не лише проти Радянської України і Радянської Росії, а й проти польського народу. Згідно із статтею другою цього ганебного документа Центральна рада діставала «право» включити до складу УНР окуповану кайзерівськими військами Холмщину і частину Підляшшя⁵⁵. Зговір австро-німецьких імперіалістів з їх українськими буржуазно-націоналістичними прислужниками викликав глибоке обурення польського народу⁵⁶.

Що ж до західноукраїнських земель, то про них йшлося в таємному додатку до договору, згідно з яким із Східної Галичини і Північної Буковини мав бути створений так званий «коронний край» у складі Австро-Угорської монархії. Слід погодитися з А. А. Ахтамзяном, що на ділі це була поступка не українцям, а німецьким імперіалістам⁵⁷. Згода Центральної ради на увічнення розчленування українських земель стала ще одним виявом зради буржуазних націоналістів⁵⁸.

«Мирний договір» з Центральною радою був використаний німецькими імперіалістами для реалізації їх загарбницьких планів щодо Радянської Росії.

Вже 9 лютого Вільгельм II надіслав Кюльману і Гофману дві телеграми. В них він наполягав на необхідності вимагати від радянської делегації підписати до 8 години вечора 10 лютого мирний договір на німецьких умовах з негайною відмовою від Прибалтики по лінії

⁵⁰ Там же, с. 301.

⁵¹ Історія Української РСР. У 8-и т., 10-и кн., т. 5, с. 253.

⁵² Советско-германские отношения., т. 1, с. 322.

⁵³ Карпенко О. Ю. Назв. праця, с. 37.

⁵⁴ Ленін В. І. Доповідь про ратифікацію мирного договору, 14 берез.: IV надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад, 14—16 берез. 1918 р.—Повне зібр. творів, т. 36, с. 96.

⁵⁵ Советско-германские отношения., т. 1, с. 300; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: Документы и материалы. К., 1938, с. 11.

⁵⁶ Калениченко П. М. Назв. праця, с. 47—50.

⁵⁷ Ахтамзян А. От Бреста до Киева, с. 51.

⁵⁸ Радянська Енциклопедія історії України, К., 1969, т. 1, с. 196.

Нарва — Двінськ. На випадок відмови або спроб зволікання кайзер вимагав о 8 годині вечора 10 лютого перервати переговори, припинити перемир'я і висунути війська Східного фронту на визначену лінію⁵⁹. Ці вимоги по суті являли собою ультиматум і відбивали точку зору військового командування, підтверджену на нараді в Берліні 4—5 лютого, про припинення переговорів з Радянською Росією відразу після підписання угоди з Центральною радою, що було необхідно йому для розгортання свого наступу та окупації України. Як привід для цього німецька вояччина висувала нові територіальні претензії в Прибалтиці⁶⁰.

Проте Кюльман, погоджуючись в принципі на пред'явлення радянській стороні ультиматуму і на зрив переговорів, вважав разом з тим за недоцільне висувати нові територіальні вимоги і просив у кайзера відкласти виконання даних йому інструкцій. Причини такої позиції Кюльмана А. А. Ахтамзян вбачає в тому, що німецька дипломатія в той момент ще не була цілком підготовлена до цієї акції. Крім того, виявилися непередбачені нею заперечення з боку австро-угорської делегації⁶¹.

Аналіз документальних джерел свідчить, що поряд з вказаними причинами не останню роль у визначенні такої позиції Кюльмана, а також рейхсканцлера Гертлінга відіграло підписання зрадницької «угоди» з українськими буржуазними націоналістами.

В телеграмі Гертлінгу, надісланій 10 лютого, Кюльман заявляв, що він не може виконати вимогу Вільгельма II «з політичних міркувань», оскільки, як він писав, «виявилася повна можливість того, що Троцький — хоч і з протестами — поступиться нашим вимогам як з територіальних..., так і з інших суттєвих політичних питань». Тим часом виконання вказівки Вільгельма II не тільки привело б до зриву переговорів, а й поклало б відповідальність за це на Німеччину. «Я не можу, — робив висновок Кюльман, — нести відповідальність або брати участь у відході від протягом довгого часу підготовлюваної і здійснюваної лінії в дипломатичних справах»⁶².

Зміст цієї «дипломатичної лінії» розкривається в телеграмі Гертлінга Вільгельму II від 10 лютого. Повністю поділяючи позицію керівника німецької делегації, Гертлінг вважав, що після підписання договору держав Четверного союзу з Центральною радою радянська делегація прийме висунуті німцями основні умови й без територіальних вимог у Прибалтиці. «Як вашій величності відомо з донесень статс-секретаря, — телеграфував Гертлінг, — можливо, що Троцький під враженням укладення нами миру з Україною піде на це. Засідання, що має відбутися сьогодні, внесе ясність у це питання. Якщо він не зробить цього, то послідує припинення переговорів з усіма наслідками, що з цього випливають»⁶³.

Як видно з цих документів, Гертлінг і Кюльман не заперечували проти пред'явлення радянській делегації ультиматуму і припинення мирних переговорів, але на відміну від військового командування і кайзера вважали, що їм вдасться довести до кінця дипломатичну комбінацію з «українським миром». Розраховуючи на те, що радянська делегація під враженням угоди з Центральною радою або прийме умови, висунуті німцями, або піде на зрив переговорів, за що відповідальність у такому випадку лягла б на радянську сторону, Гертлінг і Кюльман просили у кайзера дозволу відкласти пред'явлення ультиматуму з новими територіальними вимогами до закінчення вечірнього за-

⁵⁹ Советско-германские отношения..., т. 1, с. 312.

⁶⁰ Ахтамзян А. А. О Брест-Литовских переговорах 1918 года.— Вопр. истории, 1966, № 11, с. 37.

⁶¹ Там же, с. 40.

⁶² Советско-германские отношения..., т. 1, с. 310—311.

⁶³ Там же, с. 314.

сідання 10 лютого. Того ж дня Вільгельм II вирішив «зачекати наслідку сьогоднішніх переговорів»⁶⁴.

Тактика, якої дотримувалися в ці дні ЦК партії і особисто В. І. Ленін, полягала в тому, щоб затягувати переговори до останньої можливості, але після пред'явлення німцями ультиматуму — негайно підписати мирний договір⁶⁵. Відповідну директиву Троцький одержав перед своїм останнім від'їздом у Брест-Литовськ. 28 січня (10 лютого) о 6 годині 30 хвилин ввечера В. І. Ленін надіслав йому телеграму, в якій ще раз підтвердив, що директива ЦК залишається незмінною. «Наша точка зору, — зазначалося в телеграмі, — Вам відома; вона тільки зміцніла останнім часом... Повторюємо ще раз, що від Київської Ради нічого не лишилось і що німці змушені будуть визнати факт, коли вони ще не визнали його»⁶⁶. Таким чином, Володимир Ілліч не лише підтверджував незмінність позиції ЦК партії, а й застерігав Троцького від перебільшення ролі Центральної ради, яка фактично вже перестала існувати.

Проте, всупереч директивам ЦК партії і особисто В. І. Леніна, Троцький продовжував проводити свою зрадницьку лінію. На вечірньому засіданні 28 січня (10 лютого) він виступив із заявою про те, що Радянська Росія виходить з війни, але відмовляється підписати мир і демобілізує армію⁶⁷. Заява Троцького не лише звільнила німецьку дипломатію від необхідності шукати привід для зриву мирних переговорів, а й поставила Радянську Росію перед фактом такого зриву, полегшила Німеччині виконання її антирадянських інтервенціоністських планів.

У телеграмі німецької делегації в Берлін від 29 січня (11 лютого) зазначалося: «Тут майже всі вважають, що для нас взагалі не могло статися нічого більш сприятливого, ніж рішення Троцького... Тепер ми зможемо все врегулювати на наш власний розсуд»⁶⁸.

Увійшовши в змову з буржуазно-націоналістичною Центральною радою і скориставшись зрадницькою заявою Троцького, німецька воєначина 18 лютого розпочала наступ проти Радянської країни на фронті від Балтійського до Чорного моря: в Прибалтиці, Білорусії, на Україні.

Формальним приводом для вторгнення німецько-австрійських військ на Україну стала зрадницька сепаратна «угода» з Центральною радою, яка вже 24 лютого 1918 р. була ратифікована німецьким рейхстагом, а також «протокол» від 18 лютого.

Над Радянською Вітчизною нависла смертельна небезпека. Наступ кайзерівських військ загрожував не лише втратою нових територій, а й самому існуванню Радянської влади.

В цих складних умовах єдино правильним зовнішньополітичним курсом Радянської соціалістичної держави був ленінський курс на мир, який дістав своє втілення у підписанні 3 березня 1918 р. Брестського мирного договору між Радянською Росією і державами Четвертого союзу. Він був грабіжницьким, анексіоністським і вкрай тяжким для молодого Країни Рад. Однак тільки це давало їй можливість вийти з імперіалістичної війни, забезпечити мирний перепочинок і таким чином врятувати соціалістичну революцію.

У зв'язку із сепаратною «угодою» австро-німецьких імперіалістів з Центральною радою умови Брестського миру виявилися особливо нестерпними для України, оскільки відривали її тимчасово від Росій-

⁶⁴ Там же, с. 316.

⁶⁵ Никольников Г. Л. Победа ленинской стратегии и тактики по вопросам войны, мира и революции, с. 153.

⁶⁶ Ленін В. І. Брест-Литовськ. Російська мирна делегація. Троцькому. — Повесть творів, т. 35, с. 319.

⁶⁷ Історія Української РСР. У 8-и т., 10-и кн., т. 5, с. 253.

⁶⁸ Советско-германские отношения, т. 1, с. 321.

ської Федерації. Однак, виходячи з інтересів збереження й розвитку соціалістичної революції, трудящі УСРР підтримали підписання і ратифікацію Брестського миру.

Насильницьки відірваний від своїх російських братів український народ піднявся на визвольну війну проти німецько-австрійських окупантів та їх буржуазно-націоналістичних прислужників.

Анулювавши в листопаді 1918 р. грабіжницький Брестський мир, Радянська Росія подала відкриту допомогу трудящим України в їх визвольній боротьбі проти загарбників, за відновлення влади Рад. Крах німецько-австрійської окупації привів до остаточної ліквідації зрадницької «угоди» від 9 лютого 1918 р.

ПОПОВНЕННЯ РОБІТНИКАМИ УКРАЇНИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В 1920 р.

О. П. РЕЄНТ (Київ)

Радянські вчені досягли значних успіхів у висвітленні важливих питань історії громадянської війни. Зокрема вони розглянули роль В. І. Леніна і Комуністичної партії в організації захисту соціалістичної Вітчизни, створенні та зміцненні Збройних Сил країни, а також тилу.

У загальних працях, спеціальних дослідженнях, книгах і статтях істориків УСРР, особливо тих, що надруковані протягом останнього десятиріччя, досить детально розглянуто хід боротьби проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, з необхідною повнотою показано вирішальну й керівну роль російського народу в мобілізації та об'єднанні сил і матеріальних ресурсів для захисту революційних завоювань трудящих України¹. Разом з тим деякі аспекти потребують більш детального відображення в історичній літературі. Це, насамперед, стосується питань мобілізації пролетарських мас на фронті громадянської війни, планомірної організації широкого добровільного набору найбільш надійних, політично загартованих кадрів бійців та командирів для Робітничо-Селянської Червоної Армії та ін.

Із самого початку визволення території України від денікінців Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу зміцненню рядів Червоної Армії, розширенню масштабів військового будівництва в республіці. «Війни ми ще не закінчили,— говорив В. І. Ленін, — ...Тому нам не можна робити жодного кроку для ослаблення наших військових сил»². 1 червня 1919 р. було укладено угоду про пов-

¹ Див., наприклад, колективні праці: Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. у 3-х т. К., 1967—1970. Т. 1—3; Історія Української РСР. К., 1977. Т. 5; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977 та ін. Було видано тритомний збірник документів «Гражданская война на Украине. 1918—1920». К., 1967. Крім того, слід згадати й індивідуальні монографії та окремі статті: Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Кондуфора Ю. Ю. Великий Жовтень і захист його завоювань. К., 1971; Познякова К. И. Красный тыл — фронту. Деятельность Коммунистической партии по укреплению тыла Красной Армии в период разгрома врангелевщины (на материалах Украины). Харьков, 1968; Склярєнка С. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1966; Шевченко И. И. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919—1920). К., 1968; Шевчука Г. М. Борьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р. К., 1955; Щусь О. И. Створення військово-адміністративного апарату на Україні в 1920 р. і розгортання його діяльності.— У кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня. К., 1982 та ін.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 101.

не об'єднання збройних сил усієї країни. Виконком Комуністичного Інтернаціоналу у своїй відозві до українських робітників і селян від 14 грудня 1919 р. у зв'язку з відновленням влади Рад на Україні відзначив, що перше й основне завдання трудящих — «створити сильну Червону Армію»³. 10 січня 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет звернувся до всіх трудящих республіки із закликом: «Ідіть у ряди переможної Червоної Армії»⁴. 22 січня 1920 р. було ухвалено спеціальну декларацію «Про воєнну політику Радянської влади на Україні». В цьому документі говорилося: «Завдання воєнної організації на Україні, оскільки Україна разом з усією Федеративною Республікою залишається під загрозою ворогів, полягає в тому, щоб створити червоні українські частини з українських робітників і селян»⁵.

Боездатність Червоної Армії значною мірою залежала від якості її поповнення. Тому партійні, комсомольські й профспілкові організації республіки вже в перші місяці 1920 р. приділяли особливу увагу залученню до лав Робітничо-Селянської Червоної Армії робітників і найбідніших селян, ретельному соціальному відбору, завдяки якому було поставлено перепони для проникнення до її рядів ворожих елементів. Це також сприяло посиленню робітничого й партійно-комсомольського ядра серед армійського поповнення, політичному вихованню бійців.

Парторганізації піклувалися й про зміцнення губернських та повітових комісаріатів. У січні—квітні 1920 р. за рішенням бюро губкомів партії в їх розпорядження було направлено кращих представників робітників і селян. Це позитивно позначилося на діяльності комісаріатів, які в період мирної передишки безпосередньо займалися питаннями загальної мобілізації трудящих. Партійні організації республіки разом із співробітниками губкомісаріатів проводили велику агітаційно-масову, роз'яснювальну роботу серед населення УСРР. Було надруковано значну кількість плакатів, листівок, з агітаційною метою активно використовувалися театри, робітничі клуби, кіно. Протягом січня—квітня на підприємствах, в установах, селах і військових частинах проведено збори й мітинги, на яких відповідальні партійні й радянські працівники закликали вступати до лав Червоної Армії, подавати їй вслякку підтримку й допомогу.

Діяльність партійних, радянських і військових органів принесла вагомі результати. Лише в березні—квітні 1920 р. у межах Харківської і Чернігівської губерній, а також у Києві, Катеринославі й Миколаєві до РСЧА було мобілізовано 32 тис. чол.⁶ Завдяки залученню до лав армії робітників з пролетарських центрів у бойових частинах було створене міцне пролетарське ядро.

Війна, яку розпочав уряд буржуазно-поміщицької Польщі, з особливою гостротою висунула на перший план нові завдання щодо оборони Радянської республіки, вимагала мобілізації усіх сил і матеріальних ресурсів для зміцнення РСЧА. «Раз справа дійшла до війни, — говорив В. І. Ленін 5 травня 1920 р. у своїй промові на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради професійних спілок і фабзавкомів, — то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні, ні найменше вагання щодо цього недопустиме»⁷.

10 травня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про загальний характер мобілізації до РСЧА. Відповідно до нього масову кампанію провели профспілки Української СРР. Із закликом до робіт-

³ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів. К., 1957, с. 21.

⁴ Там же, с. 43.

⁵ Там же, с. 50.

⁶ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. К., 1970, т. 3, с. 47.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 110.

ників, зокрема, звернулися Південне бюро ВЦРПС і губернські ради профспілок. «Організація запису робітників у ряди Червоної Армії, посилена і напружена робота біля верстатів, жорстока боротьба з трудовим дезертирством і розхлябаністю — ось конкретні завдання моменту»⁸, — відзначалося у рішенні президії губпрофради Чернігівщини.

Робітники провідних промислових центрів Української СРР були в перших рядах мобілізованих. 30 квітня на всіх підприємствах Києва відбулися мітинги. Повсюдно колективи робітників приймали рішення про проведення добровільної мобілізації, «виділення для боротьби на фронтах своїх стійких товаришів»⁹. Частини Червоної Армії, що захищали завоювання соціалістичної революції, поповнювалися з «кращих людей робітничої маси»¹⁰. Лише в перші дні війни на фронт були відправлені 212 комуністів¹¹. Серед них були київські залізничники, металісти, водники, харчовики, деревообробники.

Навесні й влітку 1920 р. кращі робітничі кадри Донбасу активно поповнювали РСЧА. Особливо широкого розмаху у ході мобілізаційної кампанії набула політико-виховна робота серед трудящих. Більшість районних комісій, на які було покладено проведення мобілізації у Червону Армію, виступили ініціаторами «тижня перемоги», проведеного у кінці травня — на початку червня. Передові робітники, які були відряджені на шахти й рудники, заводи й майстерні, організовували мітинги, збори, проводили запис добровольців¹². Політвідділи організовували масову підготовку самими червоноармійцями — колишніми гірниками — листів-закликів до робітничих колективів республіки про необхідність вступу до рядів робітничо-селянської армії. Бійці 13-ї армії, звертаючись до трудящих Луганська у грізні червневі дні 1920 р., закликали їх виступити «рішуче із зброєю в руках за прикладом весняних місяців 1919 р.»¹³. У результаті, лише Донецька партійна організація на початку липня направила на польський фронт 500 комуністів. Серед них були шахтарі й металісти; тільки з Луганська — 232 чол.¹⁴.

Основну частину комуністів Катеринослава, мобілізованих у квітні — травні 1920 р., становили робітники Брянського заводу, головних залізничних майстерень, заводу «Шодуар» та інших підприємств міста. «Майже всі мобілізовані у Катеринославі направлені в 1-шу Кінну Армію», — повідомлялося у звіті про діяльність губпарткому від 2 червня 1920 р.¹⁵.

Партійні організації республіки направили на польський фронт свої кращі сили, відповідальних партійних і радянських працівників. Так, у кореспонденції газети «Вісті» 14 серпня 1920 р. відзначалося, що згідно з розпорядженням ЦК КП(б)У «перший випуск Центральної партійної школи весь пішов на фронт». У їх складі було 285 чол., 68% з них — робітники¹⁶.

Свій вклад у цю благородну справу зробили й профспілки УСРР, комсомол України. Таким чином, у республіці протягом весни 1920 р. повсюдно було проведено нову мобілізацію комуністів, членів профспілкових та комсомольських організацій, завдяки якій тисячі революційних робітників поповнили ряди Червоної Армії.

Особливого значення призов трудящих до лав РСЧА набув наприкінці літа, коли перед парторганізаціями УСРР постало завдання по-

⁸ Знамя Советов, 1920, 12 июня.

⁹ Перше травня, 1920, 1 травня.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 445.

¹¹ Історія міст і сіл УРСР. Київ. К., 1968, с. 265.

¹² Известия, 1920, 10 июня.

¹³ Известия, 1920, 8 июня.

¹⁴ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979, с. 150.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 559, арк. 5.

¹⁶ Коммунист, 1920, № 4, с. 63.

силити боротьбу проти білогвардійських військ Врангеля. У директивних документах особливо наголошувалося, що Червону Армію необхідно поповнювати насамперед робітниками. Залучення останніх сприяло посиленню боєздатності частин РСЧА, організаційному зміцненню військових з'єднань, в основному селянських за соціальним складом.

За закликом Комуністичної партії робітничий клас активізував роботу по відправленню найдостойніших своїх представників у Червону Армію. Нова партійна мобілізація охопила всі важливі промислові центри республіки. Найбільш інтенсивно вона проходила у тих губерніях, яким безпосередньо загрожував ворог. Так, у досліджуваний період Катеринославська губерньська організація більшовиків направила на фронт 450 своїх членів. Серед них було 225 робітників¹⁷. За даними інформаційного відділу Донецького губкому партії на 1 жовтня 1920 р., на фронт мобілізовано 550 комуністів, 75% з них становили робітники¹⁸. Значну кількість членів РКП(б) виділила й Одеська губпарторганізація. В основному це були робітники місцевих підприємств. У цілому Комуністична партія України послала на Південний фронт більш як 2 тис. комуністів¹⁹, основу яких складали посланці партійних організацій заводів і фабрик.

У широких масштабах розгорнули мобілізаційну кампанію й профспілки республіки. У серпні Південне бюро ВЦРПС опублікувало відозву, в якій зазначалося: «Ліквідація врангелівців за рішенням органів оборони республіки і керівних центрів профспілкового руху покладається на пролетаріат України. Він зобов'язується направити нові поповнення в лави наших південних армій, зміцнити їх бадьорість і ентузіазм»²⁰. Південне бюро ВЦРПС 26 серпня 1920 р. створило Центральний Комітет сприяння Червоній Армії, до складу якого ввійшли представники радянських і військових органів, а також партійних і профспілкових організацій. Було вирішено провести мобілізацію ще 5 тис. членів профспілок²¹.

У тих районах Донбасу, яким безпосередньо загрожували білогвардійці, робітники активно вливалися в лави Червоної Армії. «Профспілкова мобілізація закінчена, — повідомлялося у звіті Криндачевського районного відділення профспілок. — Всього з району мобілізовано 68 чоловік на врангелівський фронт, 60% — добровольці. Багато робітників записуються на врангелівський фронт, але ми не відпускаємо їх у зв'язку з тим, що більшість з них є кваліфікованими підземними робітниками. Настрій робітників революційний — рвуться на фронт»²². До 15 жовтня з Донбасу на фронт було відправлено 1500 чол., що у півтора рази перевищувало норму, встановлену Південним бюро ВЦРПС²³.

Наведені приклади свідчать про те, що у 1920 р. в ході жорстокої боротьби проти інтервентів і білогвардійців робітники Української СРР активно поповнювали лави РСЧА. Вони зробили свій вклад у забезпечення перемог Червоної Армії.

Залучення до її рядів передових робітників сприяло зміцненню її пролетарського ядра. В 1920 р. на фронтах громадянської війни героїчно боролися загони, полки, дивізії, укомплектовані робітниками з України. Весною — влітку на Південно-Західному фронті у складі героїчної 1-ї Кінної Армії воювала 8-а дивізія Червоного козацтва, якою командував В. М. Примаков. Серед її бійців було більше чверті ро-

¹⁷ Позвяков К. И. Указ соч., с. 92.

¹⁸ Неботов А. А. Боевые годы. Пролетарский Донбасс в борьбе за Советскую власть. 1919—1920 гг. Сталино, 1959, с. 97.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 302.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 20, арк. 15.

²¹ Там же, арк. 16.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 246, арк. 146 зв.

²³ Супруненко Н. И. Указ. соч., с. 420.

бітників²⁴. І-а Кінна, яка поповнювалася в 1919—1920 рр. за рахунок Катеринослава, Києва, Луганська, мала у своєму складі 25% робітників.

Як згадує активний учасник військового будівництва в нашій республіці, член Реввійськради XII армії С. І. Аралов, В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що робітники промислових центрів є найнадійнішими бійцями Червоної Армії; вони згуртовують її, допомагають зжити партизанщину, надихають на перемоги, піднімають дух бійців, борються з відсталими елементами і в боях ведуть за собою червоноармійців²⁵.

Наприкінці громадянської війни чисельність робітників у лавах Червоної Армії становила 15%, але це були найбільш загартовані її сили. Вони вели за собою 4,6 млн. селян і представників інших соціальних груп²⁶. В. І. Ленін писав, що «в критичні хвилини життя народів бувало не раз, що навіть нечисленні передові загони передових класів вели за собою всіх, запалювали вогнем революційного ентузіазму маси, здійснювали великі історичні подвиги»²⁷.

Комуністична партія і робітничий клас надавали великого значення підготовці пролетарських командних кадрів для Червоної Армії. Це була важлива складова частина мобілізаційної роботи. На початку травня 1920 р. ВЦРПС у листі до Головного управління воєнно-навчальних закладів зазначала, що місцеві органи профспілок, які допомагають військовим, радянським і партійним органам, одержали розпорядження направляти для навчання лише робітників і активних членів профспілок²⁸. ВЦРПС у травні 1920 р. прийняла рішення про відрядження на різноманітні військові курси 5 тис. робітників. Тільки для підготовки командних кадрів у військових школах Москви профспілки Радянської України повинні були виділити 526 робітників, у тому числі з Катеринославської губернії — 150, Харківської — 172, Херсонської — 123, Чернігівської — 60, Полтавської — 21²⁹. Таким чином, для навчання на курсах, у спеціальних школах різного типу необхідно було залучити значну кількість трудящих.

У 1920 р. на промислових підприємствах республіки відбулися мітинги й збори, під час яких кращих робітників було вирішено направити для навчання на командних курсах Червоної Армії. З ініціативи партійних і профспілкових організацій у республіці пройшли «Дні червоного командира». Перед трудящими виступили видатні діячі партії і Радянської держави. «Нам потрібні тисячі Будьонних..., бо лише командиром з робітників і селян революція може довірити свою долю»³⁰, — говорив член ЦК КП(б)У Ф. Я. Кон, виступаючи 28 червня 1920 р. у I-му державному театрі перед трудящими Харкова.

Профспілки проводили спеціальні мобілізації своїх членів для навчання їх на курсах командирів. За даними на 6 серпня 1920 р., тільки Катеринославська губпрофрада направила з цією метою 233 чол. — замість 150 по розверстці, в тому числі 166 добровольців і 93 комуністи³¹. Виконали розверстку Донецька, Харківська, Полтавська, Чернігівська та ін. ради профспілок.

Підготовка пролетарських командних кадрів, широке висування найбільш організованих і талановитих робітників і селян на керівні посади в роки громадянської війни дали можливість виховати чудову плеяду радянських воєначальників. Серед них колишні столяр І. Федь-

²⁴ Военный вестник, 1928, № 6, с. 20.

²⁵ Аралов С. И. В. И. Ленин и Красная Армия. М., 1959, с. 16.

²⁶ 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968, с. 158.

²⁷ Ленин В. И. Повне зібр. творів, т. 36, с. 341.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 20, арк. 14.

²⁹ Там же, арк. 1; Знамя Советов, 1920, 12 черв.

³⁰ Коммунист, 1920, 29 июня.

³¹ Из истории гражданской войны в СССР. М., 1961. Т. 3, с. 223

ко, машиніст І. Нікулін, шахтарі В. Федоренко, Д. Коротчаєв та багато інших.

Керівне ядро усіх підрозділів Червоної Армії (рот, батальйонів, полків, дивізій і бригад) наприкінці громадянської війни становили вихідці з найбільш вичаплених мас. Як відзначав М. В. Фрунзе, на той час командуючий збройними силами і уповноважений Реввійськради Республіки на Україні, у звіті V Всеукраїнському з'їзду Рад, «командний склад Червоної Армії в теперішній час майже скрізь є робітничо-селянським»³².

У ході мобілізаційної кампанії Комуністична партія успішно вирішила ще одну важливу проблему — збереження на виробництві основних кадрів висококваліфікованих робітників. Тому республіканські партійні, радянські й профспілкові органи, виконуючи розпорядження ЦК РКП(б), Ради Праці і Оборони, суворо забороняли мобілізувати окремі категорії кадрових працівників. 21 серпня 1920 р. ЦК КП(б)У дав вказівку Одеському губкому партії повністю звільнити від партмобілізації залізничників і робітників водного транспорту. Через тиждень Південне бюро ВЦРПС у циркулярному листі «Про порядок мобілізації членів профспілок у Червону Армію в Харківській і Донецькій губерніях» відмінило мобілізацію шахтарів, за винятком наземних, а також залізничників, робітників заводів ударної транспортної групи, тобто Харківського паровозобудівельного заводу, Луганських патронного і паровозобудівного, Макіївського, Таганрозького і Маріупольського металургійних заводів, Катеринославських трубопрокатного (колишній — «Шодуар») і цв'яхового (колишній — Гантке)³³.

Робітничий клас, який зробив вагомий внесок у будівництво РСЧА, відіграв вирішальну роль і в організації тилу, в матеріальному постачанні армії. Висока свідомість основної маси трудящих України, які віддали стільки сил для перемоги над ворогом, особливо яскраво виявилась у ході важливих політичних кампаній, що проводилися з метою подання допомоги фронту, бійцям, а також їх родинам. У лютому — березні було організовано «Тиждень фронту і транспорту», червні — «Тиждень хворого і пораненого червоноармійця», у вересні — «Тиждень сім'ї червоноармійця», жовтні — листопаді — «Тиждень допомоги фронту». Комуністична партія та Радянський уряд головне своє завдання вбачали в тому, щоб у процесі здійснення цих заходів піднести бойовий дух червоноармійців, ще сильніше зміцнити зв'язок тилу з фронтом.

У такі дні партійні, радянські, профспілкові, комсомольські та господарські органи проводили активну роботу серед виробничників, у трудових колективах з метою подання допомоги Червоній Армії. Так, під час «Тижня допомоги фронту» в Донецькій губернії було організовано 74 мітинги, в яких взяли участь 16 900 робітників, скликано 65 загальних та 98 партзборів, 38 нарад, 3 конференції, 2 з'їзди. Відбулося 105 суботників і недільників допомоги фронту³⁴. В цьому високому морально-політичному піднесенні знайшов свій конкретний вияв основний принцип єдності армії і народу. Сутність його полягає в тому, що збройні сили, створені з робітників і селян для захисту завоювань соціалістичної революції, не відірвані від народу, а найтіснішим чином зв'язані.

Робітники з пролетарських центрів республіки, які доклали багато зусиль для того, щоб розгромити останній похід Антанти, уважно стежили за розвитком подій на фронті. Звістку про переможний наступ

³² Краткий отчет командующего всеми вооруженными силами и уполномоченного РВСР на Украине V Всеукраинскому съезду Советов. Харьков 1921, с. 7.

³³ Гражданская война на Украине. 1918—1920, т. 3, с. 394—395, 420—421.

³⁴ Коммунист, 1920, 22 дек.

Червоної Армії в Криму із захопленням зустріли трудящі Радянської України. Трудові колективи відправляли свої делегації у військові частини для зустрічей з червоноармійцями. Вони стали переконливою демонстрацією монолітної єдності народу та його армії. Наприклад, 14 листопада 1920 р. у Бахмуті відбувся мітинг — зустріч робітників вугільних районів Донецького басейну з представниками командування й бійцями 13-ї армії. Воїнам було вручено почесний Червоний прапор, на полотнищі якого сяяли золоті літери: «Донецький пролетаріат вітає 13-у армію, що героїчно захищала Всеросійську кочегарку від південноросійського оплоту світової контрреволюції». Представник Реввійськради висловив щиру подяку трудівникам Донбасу «за виявлену високу честь, яка є найкращою нагородою захисникам нашої пролетарської Вітчизни»³⁵. Почесним Червоним Прапором харківського пролетаріату було відзначено бойові подвиги героїчної 1-ї Кінної Армії.

Таким чином, на завершальному етапі громадянської війни у зв'язку з необхідністю організувати рішучу відсіч військам буржуазно-поміщицької Польщі та білогвардійській армії Врангеля, для захисту завоювань Великого Жовтня більшовицька партія та уряд приділили значну увагу зміцненню рядів РСЧА. Було проведено значну за своїми масштабами мобілізаційну роботу, завдяки чому вдалося значно поповнити лави Червоної Армії. Мобілізація робітників з пролетарських центрів і прифронтових районів — Донбасу, Харкова, Києва, Катеринослава, Миколаєва, Одеси — сприяла поліпшенню пролетарської основи частин і з'єднань РСЧА, її командного складу, підвищенню боєздатності Збройних Сил Радянської Республіки. У суворі й надзвичайно тяжкі роки війни та іноземної військової інтервенції було досягнуто монолітної єдності фронту й тилу.

³⁵ Красный боец, 1920, 28 нояб.

ПРОДОВОЛЬЧІ ЗАГОНИ УКРАЇНИ В БОРОТБІ ЗА ХЛІБ

В. Я. РЕВЕГУК (Полтава)

З перших днів існування Радянській державі довелося вести жорстоку боротьбу проти міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції, які намагалися за допомогою зброї та голодної блокади знищити завоювання Великого Жовтня. Тому організація продовольчої справи стала одним з першорядних завдань, які стояли перед трудящими Країни Рад. «Продовольче питання, — вказував у зв'язку з цим В. І. Ленін, — найболючіше питання нашої революції»¹. Від правильного його розв'язання залежало не лише забезпечення населення і Червоної Армії хлібом, а й дальше зміцнення союзу робітників та селян.

Обставини вимагали вжиття термінових заходів у боротьбі проти голоду, активного залучення до цієї справи робітничого класу. «Кожного разу, — наголошував Володимир Ілліч, — коли перед Радянською владою в надзвичайно важкій справі будівництва соціалізму постають труднощі, Радянська влада знає тільки один засіб боротьби з ними: звернення до робітників, кожен і кожен раз до більш і більш широких верств робітників»².

¹ Ленін В. І. Про продовольчі заgonи.— Повне збір. творів, т. 36, с. 401.

² Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради і Всеросійського з'їзду професійних спілок 17 січня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 406.

В. І. Ленін приділяв велику увагу питанню безпосередньої участі робітничого класу у розвитку соціалістичної революції на селі, різноманітним формам та методам пролетарського керівництва багатомільйонними селянськими масами. В багатьох працях він розкрив об'єктивну необхідність створення робітничих продовольчих загонів, їх роль як провідників політики партії на селі, а також організаційні принципи створення й діяльності цих формувань. Володимир Ілліч вважав, що їх функціонування матиме не тільки економічне, а насамперед загальносоціальне і загальнокласове значення³. Доля соціалістичної революції залежала від того, чи зуміють робітники згуртувати й повести за собою трудяще селянство, подолати опір куркульства, відібрати в нього надлишки хліба та забезпечити контроль за розподілом продовольства у загальнодержавному масштабі. Це і є, вказував В. І. Ленін, справжнім і головним переддвер'ям соціалізму⁴.

Радянські історики провели значну роботу по узагальненню досвіду діяльності бійців продовольчого фронту⁵. Проте поки що її висвітлено недостатньо, зокрема, не розкрито організаційну структуру продзагонів, особливості та труднощі в їх формуванні й діяльності, не підраховано загальної кількості представників робітничого класу, які брали активну участь у боротьбі за хліб на Україні. Висвітлення цих питань і є метою даного повідомлення.

Перші продовольчі загони було створено за ініціативою В. І. Леніна Петроградським військово-революційним комітетом у перші ж дні після перемоги Великого Жовтня. Робітники, солдати й матроси, які ввійшли до їх складу, направлялися в губернії, що мали надлишки хліба. Поряд з реквізицією хліба у багатіїв, охороною складів і доставкою продовольства в Петроград та інші промислові центри продзагони брали також активну участь у встановленні Радянської влади на місцях.

За прикладом РСФРР уже наприкінці 1917 р. на Україні почали створюватися військово-закупочні та військово-реквізичійні загони (комісії). До їх складу включалися також представники продовольчих комітетів, Рад або ревкомів. У середині грудня 1917 р. за ініціативою робітників Південної залізниці було створено продовольчий загін у складі 35 чол., який протягом кількох тижнів працював у Валківському та Лебединському повітах Харківської губернії. Крім заготівлі хліба, його бійці подавали допомогу трудящому селянству в зміцненні Радянської влади на місцях: переобранні есеро-меншовицьких Рад, конфіскації майна поміщицьких маєтків, формуванні червоногвардійських загонів, обкладанні сільської буржуазії контрибуціями тощо⁶. «Щоб залучити на свій бік селянську бідноту,—азначалося у звіті Харківського губвиконкому про роботу військово-закупочних загонів, — частину продуктів залишали на селі для потреб найбіднішого населення»⁷.

³ Там же, с. 396.

⁴ Ленін В. І. Про голод.— Повне збір. творів, т. 36, с. 342.

⁵ Беркевич А. Б. Петроградские рабочие в борьбе за хлеб (1918—1920 гг.).— Л., 1940; Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны.— К., 1962; Стрижков Ю. К. Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции. 1917—1921 гг.— М., 1973; Добротвор Н. М. Из истории рабочих продовольственных отрядов.— Научные труды Горьковского пед. ин-та. Горький, 1950, вып. 13; Бабурин С. Ф. Укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства в борьбе за осуществление продовольственной политики Коммунистической партии в 1920 г.— Сборник научных трудов Харьковского горного ин-та: Работы кафедр общественных наук. Харьков, 1959, т. 8; Юбкин В. П. Деятельность Коммунистической партии Украины по организации рабочих продовольственных отрядов и их роль в осуществлении продовольственной политики в 1920 г.— Труды аспирантов кафедр общественных наук ин-та повышения квалификации преподавателей общественных наук при КГУ. К., 1962, вып. 1 та ін.

⁶ Літопис революції, 1933, № 1—2, с. 175—187.

⁷ Отчет Харьковского губисполкома и губэкономсовещания.— Харьков, 1922, вып. 1, с. 268.

Протягом грудня 1917 р. — січня 1918 р. лише в Ізюмському повіті робітничі продзагони з допомогою сільської бідноти заготовили 740 тис. пудів хліба⁸.

Однак у той час вони були ще нечисленними, недостатньо озброєними і не мали єдиного керівництва. Кількість реквізованого ними хліба виявилася невеликою, і йшов він переважно на задоволення місцевих потреб.

Справді масовий похід робітників на село почався на Україні в 1919 р., після визволення її території від австро-німецьких окупантів. Діяльність продзагонів у республіці в той час відбувалася на якісно вищому рівні, оскільки використовувався багатий досвід їх роботи в Радянській Росії. Він переконливо свідчив, що її успіх залежить від збереження державної монополії та твердих цін на хліб. Для цього треба було централізувати всю продовольчу справу, об'єднати сільську бідноту для боротьби з куркульством, активізувати участь робітничого класу в заготівлі хліба.

На допомогу трудящим України прийшли продзагони з РСФРР, у складі яких працювали близько 3 тис. робітників. Вони мали великий досвід роботи, відзначалися високими морально-політичними якостями й були прикладом для місцевих робітничих формувань. Їх успішна діяльність сприяла інтернаціональному згуртуванню, зміцненню взаємного довіря та єдності дій трудящих двох братніх республік. У роботі місцевих продзагонів на Україні в 1919 р. брали участь близько 10 тис. чол.⁹

Мобілізація робітничого класу в продзагони набула значного розмаху влітку 1920 р., коли за рішенням 4-го Всеукраїнського з'їзду Рад на продовольчу роботу було послано понад 10,5 тис. чол. У працях радянських дослідників подаються різні дані щодо чисельності робітничих продзагонів на завершальному етапі громадянської війни і в період переходу до непу. Вони взяті з розрізних звітів продовольчих та профспілкових органів за окремі місяці 1920—1921 рр. Так, деякі дослідники твердять, що у жовтні 1920 р. на Україні налічувалося 172 продзагони (4603 робітники)¹⁰, а в квітні 1921 р. — 252 (8302 робітники)¹¹. Однак це не дає підстав робити висновки про загальну кількість учасників організованого походу робітничого класу на село в досліджуваній період. Виявлені автором документи про роботу Українського відділення Воєнпродбюро за період з травня 1920 р. по квітень 1921 р. свідчать, що на облік у республіці перебувало тоді 263 продзагони, в складі яких налічувалося 9555 робітників та 1210 відповідальних працівників¹². Проте й ці дані, на нашу думку, також не є повними, оскільки на початку 1921 р. відбулася масова заміна бійців продзагонів, які відпрацювали належний їм шестимісячний строк, а це не завжди відображення в документах. Так, з 1 січня по 1 березня 1921 р. Укрвоєнпродбюро взяло на облік 96 загонів (6177 чол.). За той же період було розформовано та переведено в інші райони країни 61 загін (5739 чол.)¹³. Отже, в складі продзагонів працювали 11 916 робітників. Крім того, на початку 1920 р., до відновлення діяльності Укрвоєнпрод-

⁸ Шерман І. Л. З історії продовольчої політики Радянської влади на Україні в період перемоги соціалістичної революції.— Учені записки ХДУ, т. 84: Трудн історичного факультету, 1957, т. 6, с. 172.

⁹ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства... с. 122, 127.

¹⁰ Юбкин В. П. Деятельность Коммунистической партии Украины по организации..., с. 11.

¹¹ Добротвор Н. М. Из истории рабочих продовольственных отрядов, с. 62; Стрижков Ю. К. Продовольственные отряды в годы гражданской войны..., с. 294.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 5556, оп. 1, спр. 63, арк. 122.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 3600, арк. 63.

бюро, в продовольчих загонах республіки вже перебували 700 робітників та 500 залізничників¹⁴.

З переходом до нової економічної політики продзагони влилися до складу воєнно-продовольчих дружин, які створювалися за постановою Ради Праці і Оборони від 5 серпня 1921 р. Протягом серпня — листопада 1921 р.* на Україні в їх складі було зареєстровано 3061 робітника з числа колишніх бійців місцевих продзагонів¹⁵ та 5128 надісланих з РСФРР проддружинників¹⁶.

Таким чином, загальна кількість посланих на село протягом 1919—1921 рр. робітників, які брали участь у боротьбі за хліб, становила близько 36 тис. чол. Наведені цифри, безумовно, не є остаточними, тому що на місцях мобілізація до продзагонів часто проводилася без відома і контролю Укрвоєнпродбюро. Крім того, значна кількість робітників працювала на відповідальних посадах у складі продовольчих органів республіки та брала участь у боротьбі за хліб під час проведення масових суспільно-політичних кампаній.

Будучи громадськими організаціями робітничого класу, продзагони виконували спільну з продовольчими органами справу: заготовляли хліб для Радянської держави. Вони підпорядковувалися продорганам, але не зливалися з ними, а мали власний профспілковий центр — Воєнпродбюро, яке виникло в результаті творчої ініціативи пролетарських мас. Його українське відділення — Укрвоєнпродбюро — керувало формуванням і роботою продзагонів. Для керівництва їх роботою на місцях протягом 1920 р. було створено 8 губернських і 31 повітове робітниче бюро¹⁷.

Оскільки апарат продовольчих органів України був нечисленним, основною силою в боротьбі за хліб стали продовольчі загоны. Однак їх кількість спочатку, як уже зазначалося, була недостатньою, щоб остаточно зламати опір куркульства. Труднощі в організації продзагонів пояснювалися й тим, що в процесі захисту та зміцнення завоювань Великого Жовтня робітничий клас України зазнав великих втрат. Значна його частина боролася в лавах Червоної Армії. Багато робітників загинули на фронтах громадянської війни або стали жертвами контрреволюційного терору. У зв'язку з цим кількість їх на Україні протягом 1917 — 1921 рр. скоротилася з 821 тис. до 316,5 тис. чол.¹⁸

Органи Радянської влади на місцях нерідко недооцінювали значення продзагонів, не розуміли необхідності створення цих робітничих формувань. Наприклад, у лютому 1919 р. за рішенням Харківської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів загоны губернського продовольчого відділу, до складу яких входили 1360 чол., було розпущено¹⁹. У квітні того ж року Катеринославська Рада визнала за необхідне припинити діяльність продзагонів у губернії на тій підставі, що вони працюють відособлено від місцевих продовольчих органів²⁰. Не завжди в контакт з органами Наркомпроду працювали й профспілкові організації. Так, перша Всеукраїнська нарада профспілок підтримала точку зору Укрвоєнпродбюро про незалежність роботи продзагонів від продовольчих органів²¹. Ці помилкові тенденції значною мірою ослаблювали продовольчу роботу на Україні.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5556, оп. 1, спр. 21, арк. 8; Борьба и строительство на Юго-Западных железных дорогах за 10 лет (1917—1927).— К., 1927, с. 116.

* У листопаді 1921 р. проддружини було розформовано (ЦДАЖР СРСР, ф. 5556, оп. 1, спр. 64, арк. 147).

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5556, оп. 1, спр. 196, арк. 1.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2336, оп. 1, спр. 239, арк. 115.

¹⁷ Красный архив, 1938, № 4—5, с. 143.

¹⁸ Профсоюзы Украины в цифрах.— Харьков, 1926, с. 11.

¹⁹ Харківський обласний державний архів, ф. Р-1, оп. 2, спр. 10, арк. 38.

²⁰ Известия Екатеринославского губисполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919, 11 апр.

²¹ Первое Всеукраинское совещание профсоюзов.— Харьков, 1920, с. 141.

Продзагони формувалися під керівництвом партійних організацій фабрично-заводськими комітетами та комітетами службовців радянських установ. Згідно з постановою Раднаркому УСРР від 21 березня 1919 р. за їх бійцями зберігалося попереднє місце роботи та середній заробіток²². Важливе значення мав якісний склад загонів. В. І. Ленін вказував, що «вибір членів у продовольчу армію повинен проводитися з тим розрахунком, щоб жодної плямочки не знайшлося потім на імені тих, хто піде на село боротися з купкою хижаків-куркулів в ім'я врятування багатомільйонних трудящих мас від голоду»²³. Тому до продзагонів залучалися найбільш передові представники робітничого класу, оскільки від рівня їх свідомості, стійкості й дисциплінованості залежали результати роботи цих формувань.

Численні документи свідчать, що партійні й профспілкові організації республіки дуже вимогливо підходили до комплектування продзагонів, дбаючи про чистоту їх рядів. Як відзначалося в доповіді Укрвоєнпродбюро, з 4 тис. мобілізованих у липні 1920 р. робітників для продроботи було залишено лише 2,5 тис., з них 700 — направлено на курси Наркомпроду, а з решти організовано продовольчі загони²⁴. З 4 тис. робітників Полтави до цих формувань було рекомендовано лише 300²⁵. Ретельний добір робітників до продзагонів і контроль фабзавкомів за діяльністю останніх підвищували відповідальність трудових колективів за своїх посланців, давали змогу запобігти проникненню до цих формувань морально нестійких та політично незрілих людей.

Сформовані на Україні продзагони склалися, як і в РСФРР, з комісара, його заступника та 25 бійців. Однак в умовах гострої класової боротьби їх організаційну структуру довелося змінити. За рішенням Укрвоєнпродбюро від 21 грудня 1920 р. вони мали формуватися в складі 50—60 чол., включаючи комісара та двох його заступників. Було запроваджено також посаду політрука, який відповідав за політико-масову й культурно-освітню роботу серед членів загону та сільського населення. До складу кожного із загонів включалося також не менше 10 бійців з досвідом громадської роботи (членів фабзавкомів, правліль профспілок, їх комісій тощо)²⁶.

Перші продзагони, направлені з РСФРР на Україну, майже виключно склалися з членів партії та співчуваючих їм. Так, з 416 робітників, посланих Петроградською партійною організацією в січні — травні 1919 р., 285 були комуністами і 103 — співчуваючими їм²⁷. В цілому ж у робітничих продзагонах, які працювали на Україні протягом 1919 р., члени партії становили майже половину складу²⁸. Пізніше партійний прошарок у цих формуваннях зменшився. Так, за даними Укрвоєнпродбюро, на 1 січня 1921 р. з 3306 бійців місцевих продзагонів комуністами були 324 чол.²⁹

Мобілізуючи робітників на продовольчу роботу, партія керувалася ленінськими настановами щодо організації їх формувань. Володимир Ілліч писав, що продзагони повинні очолювати чесні комуністи, які ко-

²² Декреты, приказы, обязательные постановления, объявления и распоряжения по продовольствию центральных и местных органов УССР.— Харьков, 1919, вып. 1, с. 16.

²³ Ленін В. І. Про організацію продовольчих загонів.— Повне збір. творів, т. 36, с. 408.

²⁴ Ремнев М. И. Деятельность рабочих продовольственных отрядов на Украине в 1920 г.— Ученые зап. Моск. госуд. заочн. пед. ин-та, т. IV. Общественные науки. М., 1959, с. 263.

²⁵ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-533, оп. 1, спр. 516, арк. 202.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2336, оп. 1, спр. 1, арк. 44.

²⁷ Беркевич А. Петроградские рабочие в борьбе за хлеб, с. 179, 185.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 526, арк. 93.

²⁹ Юбкин В. П. Деятельность Коммунистической партии Украины, с. 263.

рисується довір'ям партійних і професійних організацій³⁰. Забезпечення надійного політичного керівництва цими формуваннями було основною запорукою успішної організації їх роботи. Це завдання вирішувалося шляхом ретельного добору комісарів і політруків з числа кращих представників робітничого класу, які виявили організаторські здібності на продовольчій роботі. Серед керівників продзагонів, що працювали на Україні, особливо відзначилися В. Ф. Чернов, який очолював експедицію Наркомпроду УСРР у Мелітопольському повіті, робітники петроградської фабрики «Скороход» І. Г. Коняшин, С. І. Трофімов, П. С. Нікіфоров, Ф. Федулов та ін. Виконуючи завдання Комуністичної партії, комісари й політруки, як повноважні представники Радянської влади на селі, були прикладом виконання революційного обов'язку, несли повну відповідальність як за роботу загонів у цілому, так і за кожного їх бійця зокрема.

Досвід Радянської Росії показав, що основним методом розв'язання продовольчого питання в умовах громадянської війни була продрозверстка. Запроваджена декретом Раднаркому УСРР від 12 квітня 1919 р., вона мала не лише дати хліб пролетарській державі, а й сприяти мобілізації бідноти на придуження опору куркульства.

Складність боротьби за хліб на Україні полягала в тому, що на території республіки довгий час відбувалася збройна боротьба проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Труднощі посилювалися ще й тим, що протягом 1918 р. — першої половини 1920 р. сільська біднота не мала ще достатнього досвіду політичної боротьби проти куркульства. В зв'язку з цим вирішальну роль у виконанні продрозверстки мали відіграти продзагони. Враховуючи, що інтереси пролетаріату і трудящого селянства збігалися, посланці робітничого класу звертали велику увагу, зокрема, на розвиток політичної свідомості та культурного рівня бідняцьких мас.

Форми й методи агітаційно-масової роботи серед селянства, яку проводили бійці продзагонів, були різноманітними: проведення мітингів, зборів, концертів, лекцій, колективне читання газет, листівок тощо. «Кожен загін перед відправкою, — наголошувалося в наказі Катеринославського губкому партії, — ретельно інструктувати, постачати літературою, листівками, тезами, лозунгами, інструкціями по всіх галузях роботи і прапором»³¹. За далеко не повними даними, лише протягом жовтня 1920 р. — березня 1921 р. продзагони допомогли організувати 164 партійні осередки, 1800 комнезамів, 324 хати-читальні, провести понад 60 перевиборів Рад, 526 сільських сходів, 1178 мітингів, концертів і спектаклів та розповсюдити більше 826 тис. примірників книжок і газет³².

Пристаючи до роботи, бійці продзагонів насамперед скликали сільські сходи, на яких роз'яснювали селянам мету свого прибуття, а також необхідність розверстки та її класову суть. Разом з представниками сільрад вони проводили облік дворів, завдяки чому одержували реальні дані про економічне становище окремих господарств. Це було підставою для визначення розміру продрозверстки.

Звіти комісарів та інформації про роботу окремих загонів і Укрвоєнпродбюро в цілому свідчать, що під час заготівель хліба трудяще селянство активно підтримувало робітників. У документах підкреслювалося, що ставлення його до продзагонів «надзвичайно хороше», вони «користуються у селян повним довір'ям»³³. Посланці робітничого класу

³⁰ Ленін В. І. Доповідь на Московській губернійській конференції заводських комітетів 23 липня 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 504.

³¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): 36. документів і матеріалів.— К., 1957, с. 775.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 5556, оп. 1, спр. 63, арк. 125, 129.

³³ Там же, спр. 28; ф. 2336, оп. 1, спр. 2, арк. 6; спр. 114, арк. 28.

очолили боротьбу трудящого селянства проти куркулів, внесли в неї класову, соціалістичну спрямованість. У боротьбі за хліб було досягнуто справжньої єдності дій продзагонів і сільської бідноти, що стало одним з головних факторів успішного проведення продрозверстки.

Для успішної заготівлі хліба необхідно було також налагодити роботу продовольчого апарату, зміцнити його представниками робітничого класу. Ті з них, які мали значний досвід організаторської та політико-пропагандистської роботи, висувалися на відповідальні посади до продовольчих органів республіки³⁴. За циркуляром Укрвоєнпродбюро від 7 листопада 1920 р. пропонувалося комісарів та їх помічників, а також найбільш активних робітників при зміні складу продзагонів переводити на роботу в органи Наркомпроду УСРР³⁵. В результаті вжитих заходів поліпшився якісний склад продорганів республіки, зріс партійний і робітничий прошарок у них. За станом на 1 грудня 1920 р., в центральному апараті Наркомпроду Української СРР комуністи становили 22,6%, співчуваючі їм — 5,6%, робітники — 17,4%, на місцях, відповідно, — 26,8, 12,5 і 24,3%³⁶.

Здійснення продовольчої політики Радянської влади відбувалося в умовах гострої класової боротьби проти куркульства, яке при підтримці білогвардійської та націоналістичної контрреволюції, а також іноземних інтервентів посилювало свій опір у міру розвитку соціалістичної революції на селі. Куркульські заколоти і бандитизм, спрямовані на зрив державної хлібної монополії й продрозверстки, часто створювали дуже важкі умови для роботи продзагонів. Лише в 1919 р. вони втратили в боротьбі проти контрреволюції близько чверті свого складу³⁷.

Враховуючи нечисленність і недостатнє озброєння продзагонів, спільне засідання Укрвоєнпродбюро і Наркомпроду УСРР, яке відбулося 29 грудня 1920 р., вирішило зосередити їх в окремих повітах республіки. В районах, де куркульський бандитизм був особливо поширений, продзагони замінювалися військами внутрішньої охорони³⁸. З метою зміцнення політичного керівництва останні поповнювалися комуністами, які мали досвід роботи по проведенню продрозверстки³⁹. З кінця 1920 р. у продовольчих загонах було запроваджене обов'язкове військово-навчання. В окремих повітах (Мелітопольському, Полтавському, Костянтинградському та ін.) вони зливалися в продбатальйони. Вжиті заходи сприяли об'єднанню зусиль Червоної Армії й робітничих продзагонів у боротьбі проти контрреволюції, посилити організованість і боездатність останніх під час придушення опору куркульства.

Поряд з комбідами та комнезамами робітничі продовольчі загони відіграли вирішальну роль у боротьбі за хліб на Україні в роки громадянської війни. Оцінюючи значення їх діяльності, ВЦРПС у своєму звіті за 1919 р. відзначала: «Те, що було досягнуто на Україні в справі заготівель продовольства, зроблено значною мірою загонами й працівниками Воєнпродбюро»⁴⁰. В 1919 р. вони зібрали половину врожаю зерна, а протягом травня — грудня 1920 р. лише в Харківській, Полтавській, Одеській, Миколаївській та Донецькій губерніях — 12 920 501 пуд його⁴¹, або 37% усього заготовленого за продрозверсткою хліба на Україні.

³⁴ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 526, арк. 90.

³⁵ Там же, ф. 2336, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

³⁶ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 5808, арк. 4.

³⁷ Там же, ф. 5556, оп. 1, спр. 63, арк. 113.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2336, оп. 1, спр. 161, арк. 25.

³⁹ Продовольственная политика в свете общего хозяйства строительства Советской власти: Сб. материалов.— М., 1920, с. 252.

⁴⁰ Отчет Всероссийского Центрального Совета профессиональных союзов за 1919 год.— М., 1920, с. 120.

⁴¹ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства..., с. 157; ЦДАЖР СРСР, ф. 5556, оп. 1, спр. 75, арк. 11.

Слід врахувати, що продзагони працювали головним чином у тих районах, де класова боротьба, опір куркульства були особливо жорстокими. Однак і в тих умовах робітничий клас, керований Комуністичною партією, зумів організувати сільську бідноту та, спираючись на неї, залучити середняцькі маси до соціалістичного будівництва. Значних результатів у роботі продзагонів було досягнуто не стільки за рахунок їх чисельності, скільки завдяки високій організованості й самовідданості бійців, широкій агітаційно-масовій роботі, яку вони проводили. «Одна з найбільших, невикорених справ жовтневого — Радянського — перевороту, — писав В. І. Ленін у статті «Про голод», — полягає в тому, що передовий робітник, як керівник бідноти, як вождь сільської трудящої маси, як будівник держави праці, «пішов у народ»⁴². В обстановці жорстокої класової боротьби робітничі продзагони здобули необхідний для Радянської держави хліб, значною мірою сприяли підризу господарської сили і політичного впливу куркульства, дальшому зміцненню союзу робітничого класу з трудящим селянством.

⁴² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 36, с. 343.

Питання історичного краєзнавства

ПРОМИСЛОВІСТЬ КИЄВА В ПЕРІОД ІМПЕРІАЛІЗМУ

В. І. КІЗЧЕНКО (Київ)

Питання про стан і розвиток промисловості Києва на початку ХХ ст. у радянській історичній літературі висвітлено недостатньо. Воно порушується у відповідних розділах загальних праць з історії міста¹ та революційної боротьби². Відсутність ґрунтовного аналізу процесу розвитку промисловості Києва в період імперіалізму пояснюється обмеженістю джерельної бази. Так, матеріали фабричної інспекції містять дані щодо кількості підприємств і зайнятих на них робітників, але не дають уяви про структуру міської промисловості. До того ж, підприємства міста, що на початку ХХ ст. знаходилися в основному у віданні I і II дільниць фабричної інспекції Київської губернії, після 1907 р. були розподілені між I, II, III і IV дільницями, до складу яких крім міських, увійшли підприємства Липовецького, Канівського та деяких інших повітів Київської губернії. Отже, виділити підприємства Києва за документами фабричної інспекції після 1907 р. не уявляється можливим.

Статистичні дані про кількість робітників у місті, вартість річної продукції підприємств, розподілення їх за групами виробництва містяться у таблицях Київського губернського статистичного комітету, що друкувалися як додаток до щорічних «Обзоров Киевской губернии». З цих матеріалів можна довідатися про галузеву структуру київської промисловості, кількість підприємств і робітників кожної галузі, суму річного виробництва. Проте в них не вміщувалися відомості про такі значні заводи, як Деміївський цукрорафінадний та інші, що фор-

¹ Історія Києва. К., 1960, т. I; История городов и сел Украинской ССР: Киев. К., 1979.

² Парасунько О. А. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953; Бондаренко И. Н. Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1960.

мально не входили до міської смуги, хоча й становили разом з міськими підприємствами єдиний господарський комплекс. Так, за даними фабричної інспекції, у Києві в 1901 р. налічувалося 152 підприємства з 13,7 тис. робітників, за даними «Обзора» — 137 підприємств з 8,5 тис. робітників³. Як бачимо, різниця досить значна, особливо щодо числа робітників. Дані «Обзорів» мали іноді випадковий характер (до таблиць вміщувалися лише ті підприємства, які своєчасно подали відомості представникам міських властей), до того ж, в них зустрічається значна кількість розбіжностей, огріхів та помилок.

Мета даного повідомлення — подати в уточненому і скорегованому вигляді характеристику стану і розвитку промисловості Києва на початку ХХ ст.

Оскільки Київ був центром розвинутого сільськогосподарського регіону, це позначилося й на структурі промисловості міста, зорієнтованої переважно на переробку продуктів сільського господарства і забезпечення його паровими котлами, машинами і механізмами. Тому значну питому вагу в промисловості Києва мали борошномельні, пиводріжджо-медоварні, винокурні, олійні, кондитерські, ковбасні, тютюнові підприємства.

За даними «Обзорів Киевской губернии», в 1903 р. у Києві налічувалося 122 підприємства з 7,5 тис. робітників. Загальна вартість їх річної продукції становила 20,3 млн. крб. Причому 36 підприємств (понад 2,7 тис. робітників, загальна вартість продукції близько 11 млн. крб. на рік) займалися обробкою і переробкою продуктів землеробства, а 12 підприємств (відповідно 244 робітники, 1,2 млн. крб.) — продуктів тваринництва⁴. Отже, більш як третина загальної кількості підприємства (48 з 122), що давали $\frac{3}{5}$ від загальної вартості виробленої продукції (12,2 млн. з 20,3 млн. крб.) і на яких працювали близько половини всіх робітників міста (3 тис. з 7,5 тис. чол.), займалися переробкою сільськогосподарської продукції.

Серед них було чимало підприємств з невеликою кількістю робітників, проте нерідко кожне з них випускало продукцію, загальна вартість якої перевищувала 100 тис. крб. Так, у 1905 р. вартість продукції чотирьох київських млинів і крупорушок, на яких налічувалися лише 145 робітників, досягала 5,3 млн. крб. Паровий млин акціонерного товариства «Л. Бродський» (35 робітників) виготовляв річну продукцію на суму 3 млн. крб., олійний завод акціонерного товариства «Лур'є і К^о» (8 робітників) — 300 тис. крб., а 5 винокурних і дріжджових заводів (263 робітники) — 2,3 млн. крб.⁵

Таким чином, невелика кількість робітників на підприємстві не була підставою для того, щоб відносити його до розряду дрібних. Це були скоріше великі капіталістичні підприємства з високим для свого часу рівнем механізації виробництва.

До великих підприємств обробної промисловості належали тютюнові фабрики «Бр. Коген» (570 роб., 838 тис. крб.) та «Соломон Коген» (550 роб., 640 тис. крб.), «Товариство Київського пивзаводу» (160 роб., близько 0,5 млн. крб.), кондитерські фабрики «Кірхгейм» (38 роб., 200 тис. крб.) та «Валентин Єфімов» (145 роб., 244 тис. крб.) та ін.⁶ Серед них був такий гігант, як Деміївський цукрафінадний завод, який, щоправда, не входив до показників офіційної статистики, оскільки знаходився за міською смугою. На ньому працювали від 1,5 до 2 тис. робітників і випускалася продукція вартістю 8—10 млн. крб. —

³ ЦДІА УРСР, ф. 574, оп. 1, спр. 445, арк. 63, 70: Обзор Киевской губернии за 1901 г. К., 1902. Приложение, ведомость № 2.

⁴ Підрахунки зроблено за: Обзор Киевской губернии за 1903 г. Приложение, вед. № 2.

⁵ Весь Юго-Западный край. 1907 год. Отдел Киев торгово-промышленный, столб. 182, 185, 187—188, 193.

⁶ Там же.

майже стільки, скільки давали всі інші, разом взяті, підприємства по обробці сільськогосподарської продукції.

Металообробних і механічних заводів, що виготовляли та ремонтували апаратуру, машини і механізми для сільського господарства і переробних підприємств, у 1905 р. в Києві налічувалося 21 з кількістю робітників близько 3,5 тис. і вартістю річної продукції понад 4 млн. крб.⁷ Однак до числа металообробних заводів міста, врахованих офіційною статистикою, не входили такі значні, як Головні залізничні майстерні Південно-Західних залізниць, завод «Арсенал» та деякі інші.

Південноросійський завод випускав устаткування для цукрових заводів і залізниць. У 1905 р. на ньому працювали близько 900 робітників і вироблялося продукції на суму 1,4 млн. крб. На заводі акціонерного товариства «Гретер і Криванек» (нині «Більшовик») 970 робітників у тому році виготовляли чавунне лиття, парові котли, резервуари та рафінадні форми на суму 1,8 млн. крб. До менших за вартістю виробництва належали чавунно-ливарний завод «Ауто», що випускав апаратуру для цукрових заводів (106 роб., 113 тис. крб.), Дніпровський машинобудівний товариства «Млошевський і К^о», який виробляв чавунне лиття, насоси, різні апарати (130 роб., 172 тис. крб.), ремонтні майстерні Товариства пароплавства по Дніпру (357 роб., 356 тис. крб.), механічна фабрика сіялок «Фільварт і Дедіна» (100 роб., 200 тис. крб.), дротяно-цвяловий завод (122 роб., 293 тис. крб.) та ін.⁸

Серед підприємств по обробці мінеральних речовин велику групу становили цегельні заводи. Тільки в Києві, не рахуючи його найближчих околиць, у 1905 р. їх було 10 з 647 робітниками і сумою річного виробництва 400 тис. крб. Найбільшими серед них були заводи Зайцева (125 роб., 59 тис. крб.), Ріхерта (56 роб., 36 тис. крб.) Міхельсона (49 роб., 27 тис. крб.), Козинського (48 роб., 24 тис. крб.).⁹ Всі вони належали до дрібних підприємств як за кількістю робітників, так і за вартістю виготовленої продукції. Вони мали майже немеханізоване, напівкустарне виробництво і, обслуговуючи переважно потреби міста, перебували у значній залежності від стану міського домобудування.

Серед підприємств інших галузей промисловості слід відзначити завод дубових екстрактів французького акціонерного товариства (88 роб., 146 тис. крб.), корсетну фабрику «П. Дютоа і К^о» (117 роб., 162 тис. крб.), завод «Карбонік», що випускав рідку вугільну кислоту та штучний лід (9 роб., 300 тис. крб.), сірникову фабрику Кузнецова (84 роб., 200 тис. крб.), цементний завод «Фор» (75 роб., 167 тис. крб.).¹⁰

У Києві, великому культурному центрі країни, де інтенсивного розвитку набула друкарська справа, зосереджувалося чимало підприємств поліграфічної промисловості. Так, у 1905 р. там налічувалося 15 типографій з майже 800 робітниками і річною сумою виробництва понад 500 тис. крб. До найбільших закладів цього профілю належали друкарні С. Кульженка (226 роб., 170 тис. крб.), «Кушнерьов і К^о» (109 роб., 93 тис. крб.), І. Чоколова (100 роб., 88 тис. крб.).¹¹

Структура ківської промисловості, в якій галузі по переробці продуктів сільського господарства переважали над іншими, зумовила і своєрідність у місті економічної кризи, що на початку ХХ ст. охопила промисловість Росії, як й інших капіталістичних країн. Як відомо, найбільш сильно криза уразила галузі важкої промисловості — металургійну, машинобудівну, кам'яновугільну, залізорудну тощо. А оскільки

⁷ Весь Юго-Западный край. 1907 год. Раздел Киевской губернии в 1905 г., столб. 42.

⁸ Там же, раздел Киев торгово-промышленный, столб. 187—188.

⁹ Там же, столб. 183.

¹⁰ Там же, столб. 185, 190, 193, 195.

¹¹ Там же, столб. 193, разд. Киевская губерния в 1905 г., с. 42.

ки у Києві вони не відігравали провідної ролі, занепад позначився лише на металообробних та цегельних заводах.

В радянській історичній літературі для характеристики глибини економічної кризи в Києві не критично використовуються запозичені з деяких дореволюційних видань дані, за якими загальна вартість промислової продукції міста протягом 1900—1903 рр. скоротилася з 32,6 млн. крб. до 18 млн. крб. Однак вартість річної продукції Києва у 1900 р. не могла дорівнювати 32,6 млн. крб., оскільки в 1901 р. вона становила 18,8 млн. крб., у 1903 р.—20,3, в 1906 р.—23,1, в 1911 р.—25,4 млн. крб. Сума 32,6 млн. крб. очевидно складалася з вартості річної продукції промислових підприємств міста і Київського повіту. Це підтверджують такі дані: у 1901 р. вартість річної продукції підприємств міста становила 18,8 млн. крб., по повіту—15 млн. крб. (разом 33,8 млн. крб.), у 1903 р.—відповідно, 20,3 і 17,6 (разом 37,9 млн. крб.)^{11-а}

Перші ознаки кризи в Києві проявилися у 1901, а не у 1900 р., як прийнято вважати. Якщо у 1900 р., за даними фабричної інспекції, у місті закрилося 7 невеликих підприємств з 281 робітником, то водночас відкрилося 13 підприємств з 540 робітниками (заводи кабельний, асфальтовий, дубових екстрактів, фабрика вагів, 8 цегельних заводів тощо)¹².

У 1901 р. криза почалася із скорочення виробництва, а в зв'язку з цим і чисельності робітників на машинобудівних та металообробних підприємствах міста. Як зазначалося у документах фабричної інспекції за той рік, у машинобудівному виробництві, незважаючи на те, що кількість заводів залишилася майже незмінною, продуктивність їх значно знизилася, а число робітників зменшилося на 40%¹³.

Найбільш відчутною криза була на Південноросійському машинобудівному заводі. В 1900 р. там працювало близько 700 робітників, а 7 лютого 1902 р. старший фабричний інспектор Київської губернії доповідав, що на заводі «в цей час працює 240 чол., з яких 100... мають бути звільнені ... 9 лютого»¹⁴. На заводі Гретера і Криванека на початку 1902 р. також передбачалося скоротити близько 200 чоловік¹⁵.

Протягом 1902—1903 рр. у Києві було закрито кілька дрібних металообробних підприємств: чавуноливарні заводи Пінінського та Деміївський, арматурна майстерня Фальберга та ін.¹⁶ Однак вже у 1903 р. відбувається певне пожвавлення на великих металообробних підприємствах міста. У квітні того року фабрична інспекція відзначала, що «критичне становище в машинобудівній промисловості деякою мірою зменшилося... Так, на Південноросійському машинобудівному заводі число робітників з 100 чоловік підвищилося тепер до 200»¹⁷.

У 1901 р. кризисні явища спостерігаються і в цегельному виробництві. Після будівельної гарячки кінця XIX ст. у Києві відбувається спад у цій справі. Вже у 1901 р. ціни на цеглу різко впали, заводи згорнули її виробництво, а деякі зовсім закрилися на певний час¹⁸. У квітні 1903 р. фабрична інспекція ще відзначала критичне становище цегельного виробництва, що знайшло вияв, зокрема, у скороченні за-

^{11-а} Обзор Киевской губернии за 1901 год. К., 1902, Приложение, вед. № 2; Обзор Киевской губернии за 1903 год. К., 1904, Приложение, вед. № 2; Обзор Киевской губернии за 1906 год. К., 1907, Приложение, вед. № 2; Весь Юго-Западный край. К., 1913. Экономический отдел, с. 18, 81, 87.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 574, оп. 1, спр. 208, арк. 31—32; КОДА, ф. 804, оп. 1, спр. 2492, арк. 58—59, 61—64.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 574, оп. 1, спр. 352, арк. 169.

¹⁴ Там же, спр. 466, арк. 11.

¹⁵ Там же, арк. 16.

¹⁶ Там же, спр. 468, арк. 262.

¹⁷ Там же, ф. 574, оп. 1, спр. 466, арк. 4.

¹⁸ Там же, спр. 352, арк. 169.

робітної плати робітників на 20—25%¹⁹. З 1904 р. у цій галузі починається поступове піднесення.

Інших галузей київської промисловості криза не торкнулася, хоча у 1902 р. спостерігалося скорочення числа робітників на деяких гільзових і тютюнових фабриках, а у 1904 р. — виробництва на лісопильних заводах. Хронологічний збіг цих явищ з економічним занепадом спонукав окремих дослідників розглядати їх як прояв кризи у згаданих галузях. Однак зумовлювалися вони іншими причинами. У повідомленні фабричної інспекції читаємо: «На великих тютюнових фабриках м. Києва за останній час встановлені машинки, які випускають зовсім готову цигарку (виготовляють гільзи та наштовхують тютюн), що викликало скарги робітниць цих фабрик на зменшення їх заробітку та на скорочення їх числа»²⁰. Механізація виробництва стала причиною скорочення кількості робітників і на гільзових фабриках²¹.

Скорочення виробництва лісопилень у 1904 р. відбулося у зв'язку з незначним рівнем весняного паводку, що утруднило сплав лісоматеріалів²².

Переважаання у промисловості Києва галузей по переробці продуктів землеробства і тваринництва було характерним для всього періоду імперіалізму, за винятком років світової війни. В той час збільшилися кількісно і значно розширили своє виробництво підприємства металообробної і частково легкої промисловості, які переключилися на обслуговування воєнних потреб. При цьому значно скоротився обсяг виробництва у харчовій, цегляній та деяких інших «мирних» галузях.

Так, загальна сума виробництва на заводі Гретера і Криванека збільшилася у 1914—1916 рр. з 1,4 млн. крб. до 2 млн. крб., на механічному заводі «Ауто» — з 55 тис. крб. у 1913 р. до 800 тис. у 1916 р. Водночас обсяг виробництва на цементному заводі «Фор» знизився за цей же період з 150 тис. крб. до 45 тис. крб., на цегельному заводі «Стріла» — з 50 тис. крб. у 1913 до 24 тис. крб. у 1915 р.²³

Металообробна промисловість зайняла провідне місце серед всіх галузей. За 1912—1917 рр. її питома вага зросла з 24,2% до 36,1%. Різко підвищилась питома вага шкіряної промисловості, яка працювала на військові потреби (з 0,4 до 7,2%). Галузі по переробці продуктів землеробства і тваринництва становили у загальному обсязі промислового виробництва у 1917 р. 28,7% проти 32,4% у 1912 р.²⁴

В період імперіалізму відбувався досить інтенсивний процес концентрації промисловості. За даними фабричної інспекції, у 1900 р. в Києві налічувалося 167 підприємств (12,4 тис. чол.), у 1902 р. — 152 (13,7 тис. чол.), у 1904 р. — 134 (13 тис. чол.), у 1906 р. — 127 (13,5 тис. чол.)²⁵. Як бачимо, за досліджуваний період кількість підприємств у місті зменшилася на 40, а робітників — зросла більше як на 1 тис. чол.

Процес концентрації міської промисловості відбувався в основному шляхом зменшення кількості підприємств і меншою мірою за рахунок збільшення чисельності робітників на них. Виходячи з даних фабричної інспекції, на одне київське підприємство у 1900 р. припадало в середньому 74 чол., у 1902 р. — 90, у 1904 р. — 96, у 1906 р. — 107, у 1914 р. — 120 чол. При цьому середній показник по країні становив 140 робітників на одне підприємство²⁶. Таке відставання пояснюється

¹⁹ Там же, спр. 466, арк. 5.

²⁰ Там же, спр. 468, арк. 263.

²¹ Там же, арк. 240.

²² Там же, спр. 691, арк. 240.

²³ Там же, спр. 1658, арк. 24, 39; спр. 1660, арк. 3, 4.

²⁴ Підраховано за: Господарство Київщини, К., 1926, т. II, ч. I, с. 65.

²⁵ Підраховано за: ЦДІА УРСР, ф. 574, оп. 1, спр. 205, арк. 289*; спр. 445, арк. 63, 70; спр. 468, арк. 84, 91; спр. 564, арк. 41, 48.

²⁶ Черный Б. О. Материалы по рабочему вопросу и промышленности г. Киева (1914—1917 гг.). К., 1919, с. 37.

тим, що у місті була значна кількість дрібних підприємств легкої й обробної промисловості.

Однією з важливих рис імперіалістичної стадії капіталізму є утворення монополій та їх панування в економічному житті. У 1902 р. відновило свою діяльність одне з перших найбільших монополістичних об'єднань — синдикат цукрозаводчиків (синдикат рафінерів), штаб-квартира якого знаходилася у Києві. В руках п'яти цукрових магнатів (Бродський, Терещенко, Харитоненко, Бобринський, Ярошинський) зосереджувалося близько 60% усього виробництва рафінаду в країні²⁷. Його керівний орган — комітет рафінерів — з метою одержання максимальних прибутків проводив вигідну для цукрозаводчиків політику щодо нормування запасів цукру в країні, обмеження його виробництва, скорочення посівних площ цукрового буряка, визначення продажних цін.

У 1906 р. до київського синдикату приєдналася монополістична організація заводів Польщі на основі угоди, за якою польські цукрозаводчики зобов'язалися дотримуватися вказівок з Києва щодо цін на цукор, а київські, в свою чергу, — обмежити вивіз цукру на територію Царства Польського. У травні 1907 р. в Києві відбулася нарада 167 цукрозаводчиків з питань нормування обсягу виробництва і запасів цукру та цін на нього²⁸.

Синдикат рафінерів мав вирішальний вплив на державне регулювання цукрової промисловості, яке відбувалося не у відповідних міністерствах, а у Всеросійському товаристві цукрозаводчиків, що також знаходилося у Києві.

На початку ХХ ст. відбувається процес злиття промислового і банківського капіталів. Найбільші банки починають скуповувати акції промислових підприємств і встановлювати над ними свій контроль. Водночас власники підприємств входять до правлінь різних банківських установ. Банки, за висловом В. І. Леніна, «...переростають із скромної ролі посередників у всесильних монополістів, які розпоряджаються майже всім грошовим капіталом всієї сукупності капіталістів і дрібних хазяїв, а також більшою частиною засобів виробництва і джерел сировини...»²⁹

В Києві процес злиття банків з промисловістю можна простежити на прикладі взаємодії київського синдикату цукрорафінерів з банківськими установами країни. Так, група заводів одного з найбільших цукрових магнатів Л. Бродського перейшла у власність двох великих банків країни: Російський для зовнішньої торгівлі банк придбало товариство Степанівських заводів, а разом з Російсько-Азіатським — заводи Олександрівського та Корюківського товариств. Ці банки встановили свій контроль й над цукровими підприємствами Терещенка, а потім закупили їх через Торгово-промисловий банк, утворивши на їх основі нове Тульсько-Черкаське товариство. Його очолив Л. Бродський як член ради Торгово-промислового банку. До правління цього товариства увійшов також голова Російсько-Азіатського банку Путілов. Афанасьєв, який очолював Київське відділення Державного банку, був членом-розпорядником Старокосянтинівського та членом правління Маловіковського цукрових заводів. Одна з найсильніших серед цукрових магнатів груп, очолювана Ярошинським, захопила у свої руки Київський комерційний банк і справляла великий вплив на справи Російського для зовнішньої торгівлі банку³⁰.

²⁷ Гефтер М. Я. Из истории монополистического капитализма в России (сахарный синдикат). Исторические записки АН СССР. М., 1951, т. 38, с. 130—131.

²⁸ Там же, с. 119, 135.

²⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 27, с. 306—307.

³⁰ Гефтер М. Я. Указ. соч., с. 147—149.

В результаті злиття банків з промисловістю виникла якісно нова форма капіталу — фінансова. Фінансова олігархія зайняла пануюче становище не тільки у сфері економічного, а й політичного життя.

Отже, найістотніші риси імперіалізму — концентрація і монополізація промисловості, злиття банківського і промислового капіталу й утворення фінансового капіталу та олігархії, явища економічної кризи були тою чи іншою мірою характерними для промислового розвитку Києва.

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ РОСІЙСЬКОГО І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ ПРОТИ АГРЕСІЇ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ Й СУЛТАНСЬКОЇ ТУРЕЧЧИНИ У II ПОЛОВИНІ XVII ст.

К. І. СТЕЦЮК (Київ)

Возз'єднання України з Росією було важливою подією в житті українського народу, яка визначила його дальший історичний розвиток. Він навіки об'єднався з братнім російським народом.

У складі Росії Україна знайшла порятунком від загарбання її агресивними сусідами — шляхетською Польщею та султанською Туреччиною. В нових умовах їм протистояла сильна держава, здатна дати відсіч іноземним загарбникам. Возз'єднання мало велике значення і для Росії, оскільки посилювало її могутність і зміцнювало міжнародну роль. У той час вона була однією з найсильніших держав у Європі.

Проте зовнішньополітичне становище Російської держави тоді лишалося дуже складним. З півночі їй загрозувала Швеція, яка відірвала її від Балтійського моря, на півдні — султанська Туреччина і Кримське ханство, які вбачали у возз'єднанні України з Росією велику перешкоду для своїх загарбницьких планів. Шляхетська Польща і після Переяславської ради не відмовлялася від своїх агресивних замірів щодо України, посилено готувалася до нової війни.

У березні 1654 р. польсько-шляхетські війська вторглися на Брацлавщину, Поділля та Волинь, руйнуючи і знищуючи на своєму шляху міста й села. На боротьбу проти іноземних поневолювачів піднявся весь український народ. На допомогу йому в той час було кинуте російське військо під командуванням В. Б. Шереметева та окольничого В. Ф. Бутурліна¹. Вживалися також заходи щодо оборонного укріплення Києва, куди й вирушило військо на чолі з О. М. Трубецьким²⁻³.

Незабаром головні військові дії розгорнулися на території Білорусії й Смоленщини. Поява російського війська та українських козацьких полків, зокрема, в Білорусії сприяли розгортанню там народної боротьби проти польсько-шляхетського панування і розгрому армії Речі Посполитої. Протягом короткого часу були визволені Дорогобуж, Полоцьк, Рославль, Вітебськ, Могильов та інші міста⁴. У липні 1654 р. було взято в облогу важливий стратегічний пункт — Смоленськ. Вона тривала близько трьох місяців і здійснювалася головними силами ро-

¹ Дворцовые разряды.— СПб., 1852, т. III, с. 455; Акты Южной и Западной России (далее — АЮ и ЗР).— СПб., 1878, т. X, с. 408; Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654—1669).— К., 1941, с. 17—18.

²⁻³ АЮ и ЗР, т. X, с. 659.

⁴ АЮ и ЗР.— СПб., 1889, т. XIV, с. 82—91; Дворцовые разряды, т. III, с. 445.

сійської армії з участю козацьких полків під командуванням В. Золотаренка. У вересні місто було визволено від ворогів. Це сприяло дальшому піднесенню спільної боротьби російського, українського й білоруського народів проти агресії шляхетської Польщі.

Невдовзі після цього на Україні знову розгорнулися військові дії. В листопаді 1654 р. після запеклих боїв під Могильовом (на Дністрі), війська Речі Посполитої вирушили на Брацлавщину, де захопили Бар, Шаргород, Мурафу, а 10 січня 1655 р. обложили Умань. Місто обороняв козацький полк, очолюваний І. Богунем. Його активні бойові дії змусили ворожі військові частини зняти облогу⁵.

Незабаром проти загарбників виступило майже 70-тисячне об'єднане військо — російська армія під командуванням В. Б. Шереметева та козацькі полки на чолі з Б. Хмельницьким. Зазнавши величезних втрат під Охматовим, польсько-шляхетські війська разом з татарськими загонами, які їх підтримували, відійшли за Буг. Після тяжких боїв просування загарбників углуб України було зупинено.

Весною 1655 р. розпочався похід російського війська й козацьких полків за визволення західноукраїнських земель. Їх очолювали В. Бутурлін, Г. Ромодановський і Б. Хмельницький.

В результаті успішних бойових дій об'єднаної армії й місцевих повстанських загонів протягом серпня — вересня 1655 р. усе Поділля і Східна Галичина були визволені від військ Речі Посполитої⁶. Спираючись на допомогу Росії, Б. Хмельницький прагнув здійснити свій давній план возз'єднання всіх українських земель. Однак остаточно визволити цю територію від іноземних загарбників тоді не вдалося.

Кримський хан, побоюючись зміцнення Російської держави, послав на підтримку шляхетській Польщі тридцятитисячний загін. У жовтні 1655 р. ординці напали на Україну й зруйнували ряд міст та сіл Поділля. Їх наступне просування на схід ускладнило становище російських та козацьких частин під Львовом і змусило їх з боями відійти на Подніпров'я.

Протягом 1655 р. військові дії російського війська і козацьких полків проти польсько-шляхетських сил у Білорусії продовжували успішно розвиватися. У той час було визволено майже всю її територію (за винятком Старого Бихова, Слуцька і Бреста)⁷. Успіхи у боротьбі проти іноземних загарбників на західноукраїнських землях та в Білорусії викликали значне занепокоєння урядів європейських країн, які боялися зростання могутності Російської держави. Вихід її військ до Західної Двіни відкривав шлях на Балтійське узбережжя. Це особливо турбувало Швецію. Скориставшись ослабленням Речі Посполитої, шведські війська під командуванням короля Карла X Густава у липні 1655 р. захопили більшу частину її території, а також північно-західні райони Литви. У зв'язку із змінами у політичній обстановці та зростаючою загрозою агресії з боку Швеції, російський уряд погодився на переговори з Польщею. У квітні 1656 р. Росія припинила військові дії проти Речі Посполитої, а в травні розірвала дипломатичні відносини із Швецією й оголосила їй війну. Незабаром російські війська зайняли ряд важливих населених пунктів Лівонії та значну територію Прибалтики.

У липні 1656 р. до Чигирини прибув царський посол для з'ясування умов, на яких укладатиметься мирна угода з Польщею. Основна умова, заявив на переговорах з ним Б. Хмельницький, полягає в тому, щоб кордон з нею було встановлено «як за давніх часів руських»,

⁵ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький.— СПб., 1870, т. 1, с. 191.

⁶ Мальцев А. И. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654—1655 гг.).— Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей.— М., 1954, с. 295—296.

⁷ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954, с. 491.

тобто по Віслі й до угорських земель⁸. Крім того, він пропонував вимагати від польського короля і шляхти зобов'язання, що «вони на Запорізьке Військо війною не підуть... і ніяким чином війську шкоди не будуть чинити»⁹. В обстановці боротьби проти Швеції обидві країни прагнули припинити війну. 24 жовтня 1656 р. у Вільно вони підписали договір про перемир'я¹⁰. Проте основні питання про кордони так і не були остаточно вирішені. До того ж, хоч шляхетська Польща й була зв'язана умовами перемир'я із «Запорізьким Військом», однак вона не припинила воєнних дій проти України¹¹. Водночас її урядові особи намагалися схилити козацтво, насамперед старшину на чолі з Б. Хмельницьким, до розриву з Росією, але гетьман категорично відкинув ці підступні спроби¹².

Б. Хмельницький, прагнучи зберегти на майбутнє започаткований ним політичний курс, у квітні 1657 р. при передачі гетьманства своєму неповнолітньому сину Юрію заповів йому і надалі дбати про єдність України з Росією.

27 липня 1657 р. гетьман помер. До Чигирини з'їхалися його сподвижники, тисячі козаків, селян та міщан, щоб віддати останню шану людині, яка відіграла велику роль у визволенні свого народу від польсько-шляхетського гніту й об'єднанні його з братнім російським народом. Б. Хмельницького поховали, як він і заповідав, у Суботові, в Ільїнській церкві¹³.

Після його смерті генеральний писар І. Виговський переконав Юрія Хмельницького відмовитися від влади й на початку жовтня 1657 р. на Корсунській раді сам домігся гетьманської булави¹⁴. І. Виговський належав до угруповання українських феодалів, які були тісно зв'язані з шляхетською Польщею. Вони докладали усіх сил, щоб відірвати від Росії Україну та відновити там панування Речі Посполитої. Політика цього угруповання викликала обурення не лише серед народних мас, а і з боку переважної більшості представників козацької старшини — вірних прихильників політики Б. Хмельницького. Так, полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий отаман Запоріжжя Яків Барабаш очолили народні повстання проти І. Виговського, що вибухнули в кінці 1657 р. на Запоріжжі й охопили велику територію південного Лівобережжя. Навесні 1658 р. рух проти польсько-шляхетського гніту поширився на Полтаву, Лубни, Миргород, Зінків, Гадяч, Ромни, Лохвицю, а також на Правобережжя¹⁵. Розгромивши ці народні повстання, І. Виговський почав боротьбу проти Росії. 11 серпня 1658 р. з великим військом, до якого входили 20 тис. татар на чолі з Карачбеєм, він вирушив на Київ і Лівобережжя¹⁶. 23 серпня того року гетьманське військо під командуванням брата І. Виговського — Данила — обложило Київ¹⁷. Однак незабаром воно зазнало поразки¹⁸. Основною її причиною було незадоволення козаків зрадницькими діями гетьмана.

У вересні 1658 р. І. Виговський підписав з польсько-шляхетським

⁸ Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961, № 380, с. 501—503; № 395, с. 520.

⁹ Там же, № 395, с. 591; Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 507—508.

¹⁰ Собрание Государственных Грамот и Договоров, хранящихся в Государственной Комиссии Иностранных Дел.— М., 1822, ч. IV, № 1—4; Полное Собрание Законов Российской Империи.— СПб., 1830, т. I, № 192, 193, 195.

¹¹ Документи Богдана Хмельницького, № 465, с. 611—612; № 473, с. 617.

¹² Летопись Самонла Величка.— К., 1926, т. 1, с. 294.

¹³ АЮ и ЗР.— СПб., 1863, т. IV, с. 12; Летопись Самоила Величка, т. 1, с. 289; Летопись Григорія Грабянки.— К., 1854, с. 154.

¹⁴ АЮ и ЗР, т. IV, с. 14, 35.

¹⁵ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XXVII століття.— К., 1960, с. 154—172.

¹⁶ ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, № 39, ч. II, арк. 607—609.

¹⁷ АЮ и ЗР.— СПб., 1892, т. XV, с. 252, 272—274.

¹⁸ АЮ и ЗР.— СПб., 1872, т. VII, с. 251—255.

урядом Гадяцьку угоду, за якою український народ мав знову опинитися під іноземним ігом, терпіти від соціального, національного і релігійного гніту¹⁹. Народні маси відповіли на цю угоду вибухом обурення, що переросло в повстання.

Відчуваючи хиткість свого становища і знаючи слабкість Речі Посполитої, І. Виговський та його однодумці вчинили новий зрадницький акт, розпочавши переговори з султанською Туреччиною про прийняття України в її підданство²⁰. Відповіддю на це був новий спалах народно-го руху. Рятуючи своє життя, І. Виговський утік у Польщу.

17 жовтня 1659 р. на козацькій раді в Переяславі у присутності царського воеводи Трубецького гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького (1659—1663).

Восени 1660 р. польсько-шляхетський уряд знову розпочав війну проти Росії. Після поразок російського війська під Любаром і Чудновом (на Житомирщині) вороги оточили козацькі полки в Слободищі. У цьому місті 17 жовтня 1660 р. шляхетсько-старшинська верхівка на чолі з Г. Лісницьким, Г. Гуляницьким та митрополитом Д. Балабаном примусила Ю. Хмельницького підписати трактат про відрив від Росії України й підкорення її Речі Посполитій²¹. Польським правлячим колам і шляхетсько-старшинській верхівці з великим зусиллям вдалося поневолити лише її правобережну частину без Києва. Їх неодноразові спроби захопити це місто та Лівобережну Україну були марними. Російські війська разом з козацькими частинами наказного гетьмана Я. Сомка й запорожцями під проводом кошового отамана І. Сірка в запеклих боях розгромили ворогів. Однак Правобережна Україна надовго залишалася під гнітом шляхетської Польщі.

Війна продовжувалася й особливої гостроти набула в 1663—1664 рр. у зв'язку з походом Яна II Казимира на Лівобережжя. Уряд Речі Посполитої ставив за мету загарбати всю територію України²². Спільниками польського короля в цій справі за домовленістю з турецьким султаном були кримські татари, а також війська нового правобережного гетьмана П. Тетері. Похід Яна II Казимира закінчився цілковитою поразкою його армії. Це зумовило ослаблення Речі Посполитої і сприяло піднесенню боротьби українського народу на Правобережжі проти соціального і національно-релігійного гніту.

Одним з найбільших було, зокрема, повстання у Павлоцькому полку на чолі з полковником Іваном Поповичем, яке вибухнуло в червні 1663 р.²³ Повсталі підтримували тісний зв'язок з російським воеводою у Києві та гетьманом Лівобережної України. Вони прагнули з їх допомогою повалити владу польської шляхти на Правобережній Україні й знову возз'єднатися з Росією. Як свідчить Самовидець, «хотючи ся привернути до Києва»²⁴.

Відчуваючи величезну ненависть народних мас до себе й побоюючись її наслідків, польська шляхта й гетьман Тетеря не тільки жорстоко розправлялися з керівниками повстання, а навіть звинувачували у зв'язках з російським урядом і деяких представників козацької старшини на Правобережній Україні. Так, колишнього гетьмана І. Виговського було покарано на смерть, а єпископа Й. Тукальського і Юрія Хмельницького ув'язнено в фортецю.

¹⁹ АЮ и ЗР, т. IV, с. 141; Памятники, изданные Киевскою комиссиею.— К., 1898, т. III, с. 332—340, 364—367.

²⁰ ЦДАДА, Турецькі справи 1650, ствл., 6/№, арк. 2; Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI—XVII вв.— М., 1946, т. II, с. 108.

²¹ Акты Московского государства.— СПб., 1901, т. III, № 203, с. 185; № 212, с. 191—192; № 217, с. 198—199.

²² Летопись Самоила Величка.— К., 1851, т. II, с. 40.

²³ ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, ствл. 539, арк. 93; Петровський Микола. Три поповичі.— Записки Ніжинського інституту народної освіти.— Ніжин, 1927.

²⁴ Літопис Самовидця.— К., 1971, с. 92.

Політичне становище на Правобережній Україні ускладнювалося боротьбою між претендентами на гетьманство. Спочатку гетьманом став медведівський сотник С. Опара, а згодом був проголошений П. Дорошенко, який намагався об'єднати Правобережну й Лівобережну Україну за допомогою кримських татар та султанської Туреччини. Протягом травня — червня 1666 р. загопи останнього разом з татарськими і польсько-шляхетськими військами почали робити набіги на Лівобережжя. Окремі ворожі загопи досягали навіть Василькова й Києва²⁵.

В той час загострюється класова боротьба в Росії та на Лівобережній Україні, що виявилось в ряді виступів і повстань. Зокрема, селянський рух розгорнувся в Підмосков'ї у зв'язку з походом козаків на чолі з Василем Усом на Москву. На Лівобережжі, у Переяславському полку, в 1666 р. проти гніту козацької старшини й утисків царських воевод вибухнуло селянсько-козацьке повстання, яке згодом охопило й сусідні полки²⁶.

У таких умовах продовжувалася війна Росії з Польщею, яка вимагала значних матеріальних затрат та великих людських жертв. Виснажені цією тривалою війною обидві держави прагнули миру. 30 січня 1667 р. в с. Андрусові (недалеко від Смоленська) вони підписали договір про перемир'я на 13 з половиною років. Згідно з ним Російській державі було повернуто Смоленськ і Сіверську землю. Лівобережна Україна також залишалася у складі Росії, а Правобережжя, крім Києва, переходило під владу шляхетської Польщі. Росія мала утримувати за собою Київ протягом 2 років, обіцяючи передати його Речі Посполитій не пізніше 1669 р.²⁷ Однак у пункті про це місто царський уряд зробив ряд застережень, які давали йому підстави назавжди залишити його за Російською державою.

Андрусівська угода викликала в Україні велике незадоволення серед усіх верств населення²⁸. Олвічна мрія українського народу про возз'єднання його земель лишалася нездійсненою. Крім того, залишалася загроза захоплення Києва шляхетською Польщею²⁹.

Проте, оцінюючи об'єктивно Андрусівський договір, слід зауважити, що він був значним кроком у справі налагодження добросусідських відносин з Польщею, припинення безперервних руйнівних воєн. Цей договір, маючи великий міжнародний резонанс, викликав загострення відносин Росії та Речі Посполитої з Туреччиною, яку підтримували Франція, Англія, Голландія й Австрія³⁰. В тих умовах для російської дипломатії було дуже важливим домогтися розриву зв'язків П. Дорошенка з Кримом і Туреччиною та примусити Польщу відмовитися від претензій на Київ³¹.

На початку 1668 р. почалися переговори між царським урядом в особі київського воеводи П. Шереметева (його порадником був архимандрит Києво-Печерського монастиря І. Гізель), з одного боку, й П. Дорошенком та його порадником митрополитом Й. Тукальським, — з другого. П. Дорошенко домагався, щоб уряд Росії відмовився від Андрусівського договору, погодився на проголошення його гетьманом всієї України, а також визнав київським митрополитом Й. Тукальсько-

²⁵ Памятники, изданные Киевскою комиссиею.— К., 1859, т. IV, отд. 3, № 93, с. 423; АЮ и ЗР.—СПб., 1867, т. V, с. 308; СПб., 1869, т. VI, с. 35, 125—127.

²⁶ Стецюк К. І. Назв. праця, с. 277—289.

²⁷ Полное Собрание Законов Российской Империи.— СПб., 1830, т. 1, с. 659.

²⁸ Літпис Самовидця, с. 102; Эйнгорн В. Одна из попыток московского правительства исправить Андрусовский договор 1667 г.—Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских—М., 1898, кн. 2, с. 64—66.

²⁹ Барсуков А. Род Шереметьевых.— СПб., 1899, кн. VII, с. 27—28.

³⁰ АЮ и ЗР, т. VI, с. 253—254.

³¹ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVIII веке.— М., 1899, с. 246, 421, 435.

го³². Оскільки ці умови були неприйнятні для царського уряду, переговори ні до чого не привели.

Дальше поглиблення класових суперечностей на Лівобережній Україні привело в 1668 р. до народного повстання. Очолювана І. Брюховецьким козацька верхівка намагалася спрямувати гнів повсталих проти царських воевод. Ставши на шлях зради, гетьман домовився з турецьким султаном про спільну боротьбу проти Росії та про перехід України під владу Туреччини. З цією метою Брюховецький направив до нього у Царгород своїх послів³³. Однак ці плани залишилися нездійсненими, оскільки він був убитий козаками. З цього скористався П. Дорошенко й оголосив себе гетьманом обох частин України.

Розуміючи, що перехід у турецьке підданство викличе обурення народних мас, козацька старшина «починає дружество строити и соглашатись с Москвою»³⁴. В грудні 1668 р. на старшинській раді в Новгороді-Сіверському гетьманом Лівобережжя було обрано Д. Многогрішного (1668—1672). Статті, укладені в березні 1669 р. на Глухівській раді, визначали політичне і правове становище цієї частини України у складі Росії³⁵. На ній знову постало питання про Київ. Царський уряд, очевидно, вирішив не віддавати його Речі Посполитій, що й було підставою для воеводи П. Шереметева запевняти: «...Та речь неслучная чтобы Киев отдать и из него выступать, а будут они за Киев стоять и умирать покаместь их души есть в теле»³⁶. На раді було заявлено, що для остаточного розв'язання питання про місто збереться з'їзд повноважних послів, на якому будуть і представники від України³⁷.

Обрання гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішного і прийняття Глухівських статей 1669 р. зірвали авантюристичні плани П. Дорошенка й очолюваної ним старшинської групи. Після цього вона заради своїх вузькокласових інтересів знову пішла на угоду з Туреччиною, визнавши її протекторат над Правобережною Україною³⁸. Султанський уряд обіцяв Дорошенку допомогти відібрати у Польщі північну Київщину і Волинь, а у Росії — Лівобережну Україну та Київ. У свою чергу старшинська група Дорошенка зобов'язувалася брати участь у війнах на боці Туреччини. Проти переходу в отоманське підданство виступили численні верстви рядового козацтва й трудячого селянства, а також значна частина козацької старшини³⁹.

Тим часом Дорошенко готувався до походу на Лівобережну Україну. На допомогу йому султан обіцяв прислати 20 тис. кінноти й таку ж кількість яничарів та піхотинців. Дорошенко у свою чергу мав направити полковника Яненка з татарськими і турецькими військами під Київ, щоб узяти його в облогу⁴⁰.

Весною 1669 р. за Андрусівським договором настав термін передачі Києва Речі Посполитій. Уряд її був настільки впевнений в неминучості здійснення цього акту, що заздалегідь, у лютому 1669 р., призначив міським воеводою А. Потоцького. Хвилювання на Україні в зв'язку з майбутньою передачею Києва Польщі дуже образно висловив

³² АЮ и ЗР, т. VI, с. 233—259; Эйнгорн В. Очерки из истории., с. 421, 434. 434.

³³ АЮ и ЗР, т. VII, с. 34, 92, 93; Петровський М. Нариси історії України (Досліді над Літописом Самовидця).— Харків, 1930, с. 292.

³⁴ Летопись Григорія Грабянки, с. 120; Источники Малороссийской истории.— М., 1858, ч. I (1649—1687), с. 220.

³⁵ Історія Української РСР.— К., 1979, т. II, с. 93; АЮ и ЗР.— СПб., 1875, т. VIII, с. 86—112.

³⁶ АЮ и ЗР, т. VII, с. 144.

³⁷ Источники Малороссийской истории, ч. 1, с. 217—220.

³⁸ АЮ и ЗР, т. VIII, с. 137—138, 218—220.

³⁹ АЮ и ЗР.— СПб., 1878, т. IX, с. 43—44.

⁴⁰ Там же, т. VIII, с. 138—139.

Лазар Баранович. Чекаючи цієї тяжкої події, писав він, «все преславные киевские обители плачут и весь... народ в смятеніи»⁴¹.

16 березня 1669 р. до воеводи П. Шереметева прибув посланець від польського полковника Я. Пиво-Запольського, який від імені коронного гетьмана Я. Собеського домагався дозволу стати з військом під Києвом або в самому місті, бо, як він висловився, «вже настав час Польщі Київ приймати»⁴². Здійснити цю місію було доручено полковнику С. Маховському. Він писав П. Шереметеву, що військом під його командуванням уже наближається до міста⁴³. На це воевода відповів йому, що дане питання може бути вирішене лише на посольському з'їзді.

У вересні 1669 р. відбувся цей з'їзд, в якому взяли участь російські та польські представники. Комісари Речі Посполитої зажадали негайного повернення Києва згідно з Андрусівським договором. У відповідь на цю вимогу царський дипломат Ордин-Нашокін заявив, що польський король має раніше повернути Росії ті міста Лівобережної України, які всупереч цьому ж договору було захоплено Дорошенком. Передача Києва Речі Посполитій була поставлена в залежність від звільнення останнім території Лубенського, Миргородського й Полтавського полків і відшкодування збитків, завданих Лівобережній Україні. Ордин-Нашокін сподівався, що такі вимоги змусять королівський уряд відмовитися від претензій на Київ та на повернення всіх українських земель під владу Речі Посполитої⁴⁴.

Питання про Київ у той час не могло бути вирішене в зв'язку з оформленням Дорошенком та його старшинською групою підданства Туреччині. Вони сподівалися за допомогою її уряду оволодіти не лише цим містом, а й усією Україною.

Переконавшись у тому, як ускладнює міжнародне становище Польщі союз Дорошенка з Туреччиною, правлячі кола Речі Посполитої вирішили за будь-яку ціну добитися розриву цього союзу. Однак гетьман, і далі підтримуючи зв'язок з султанським урядом, одночасно вів переговори з Польщею і Росією. Отже, його союз з Туреччиною і кримськими татарами не вдалося розірвати⁴⁵. Річ Посполита й надалі залишалася під загрозою османського нападу. Це і примусило її відповідно до вимоги російського уряду та гетьманської адміністрації Лівобережжя відкласти розв'язання справи про Київ до 1674 р.⁴⁶

На посольському з'їзді 1671 р. царські представники підкреслювали, що в складних міжнародних умовах Польща не зможе втримати Київ і уряд Росії зробить усе, щоб місто не дісталось «турському салтану»⁴⁷.

Політичні обставини склалися так, що царський уряд мав юридичні підстави не в усьому виконувати Андрусівський договір. Уже в 1669 р., коли Дорошенко прийняв турецьке підданство, Правобережна Україна стала юридично незалежною від Речі Посполитої й опинилася під владою Отоманської Порти. За цих умов її возз'єднання з Лівобережною Україною у складі Росії не суперечило згаданому договору.

Однак, незважаючи на складні обставини на Правобережжі, шляхетська Польща не втрачала надій на оволодіння не тільки Києвом, а й Лівобережною Україною. Король в універсалах і далі називався київським, смоленським, сіверським та чернігівським володарем⁴⁸. Під

⁴¹ Там же, т. IX, с. 170.

⁴² Там же, т. V, с. 143, 191—195.

⁴³ Там же, т. IX, с. 170; т. VIII, с. 195.

⁴⁴ Эйнгорн В. Очерки из истории..., с. 647, 649—650.

⁴⁵ АЮ и ЗР, т. IX, с. 198—208.

⁴⁶ Эйнгорн В. Очерки из истории..., с. 791.

⁴⁷ АЮ и ЗР, т. IX, с. 373.

⁴⁸ Там же, с. 172.

Києвом продовжували стояти загоми польського полковника Я. Пнво-Запольського, які напали на околиці міста. З пограбованих ними населених пунктів найбільше постраждали Тростинка, Ольшанка, Новоселки, а також Васильків, який був узятий приступом і спалений⁴⁹.

Восени 1671 р. Дорошенко, заручившись підтримкою кримських та белгородських татар, розпочав проти Польщі війну. На допомогу йому прибуло військо турецького султана Магомета IV. Літом 1672 р. воно обложило Кам'янець-Подільську фортецю й через 10 днів захопило її⁵⁰.

У жовтні 1672 р. уряд Речі Посполитої змушений був укласти в Бучачі тяжкий договір з Туреччиною, сплативши їй велику суму контрибуції. За цим договором Правобережну Україну було поділено між агресорами: Отоманська Порта захопила все Поділля. Брацлавщина та Південна Київщина залишалися під владою гетьмана Дорошенка, а Волинь, Північна Київщина й Галичина — у складі Речі Посполитої⁵¹. Йшлося до того, що Туреччина не обмежиться тільки підкоренням Польщі та Правобережної України, а її загарбницькі плани поширяться на Київ та лівобережну частину України⁵².

Зважаючи на це, в кінці грудня 1672 р. до Києва прибуло велике російське військо на чолі з князем Ю. П. Трубецьким. Укріплювалися й великі міста Лівобережжя⁵³. Російський уряд та гетьманська адміністрація цієї частини України розгорнули військову й дипломатичну підготовку до війни з Туреччиною. В зв'язку із значною військовою міццю Отоманської Порти вживалися заходи до створення коаліції ряду європейських держав. З цією метою були направлені царські посольства до Венеціанської республіки, у Францію, Іспанію, Великобританію, Голландію й Данію⁵⁴. Проте, боячись зміцнення Росії, зокрема, Англія та Франція відмовилися спільно з нею виступити проти Туреччини.

Царські дипломати знову зробили спробу розірвати союз Дорошенка з Отоманською Портою, але вона не мала успіху. Тоді в листопаді 1673 р. гетьману І. Самойловичу, воеводі Г. Ромодановському і кошовому І. Сірку було дано наказ виступити проти Дорошенка. Похід російсько-українського війська розпочався у січні 1674 р., а в березні того ж року вся Правобережна Україна, за винятком Чигирин, визнала підданство Росії. 17 березня 1674 р. на раді у Переяславі гетьманом обох частин України було проголошено І. Самойловича.

В липні російсько-українське військо вдруге взяло в облогу Чигирин, але, оскільки на допомогу Дорошенку вже поспішала турецька армія, яка згодом разом з ним мала наступати на Київ⁵⁵, було вирішено відійти на Лівобережжя.

Союз Дорошенка з Туреччиною і Кримським ханством викликав величезне обурення народних мас. В таких умовах він не міг більше залишатися гетьманом й у вересні 1676 р. капітулював перед військом І. Самойловича та Г. Ромодановського, здавши свої клейноди — булаву, бунчук і гармати⁵⁶. Таким чином протурецька орієнтація старшинської групи на чолі з Дорошенком зазнала цілковитої поразки.

Щоб утримати Правобережну Україну, султан проголосив гетьманом Юрія Хмельницького, надавши йому титул «князя Малороссий-

⁴⁹ Там же, с. 577, 594—596, 650.

⁵⁰ Смирнов В. Д. Крымское ханство под Верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века.— СПб., 1887, с. 587; АЮ и ЗР.— СПб., 1879, т. XI, с. 26, 43—45.

⁵¹ Історія Української РСР, т. II, с. 95.

⁵² АЮ и ЗР, т. XI, с. 51, 60—61, 72, 77, 93.

⁵³ Дополнения к Актам Историческим.— СПб., 1857, т. VI, № 64, с. 250—254.

⁵⁴ Історія дипломатії.— М., 1941, т. I, с. 230.

⁵⁵ АЮ и ЗР, т. XI, с. 593, 612—613, 620—621, 648.

⁵⁶ АЮ и ЗР.— СПб., 1882, т. XII, с. 377—382, 728—730, 767—768.

скої України»⁵⁷. Уряд Отоманської Порти планував зібрати велике військо й, використавши його ім'я, закріпитися на Правобережжі, оволодіти Чигирином та Києвом⁵⁸. З цією метою він організував походи своїх військ на Правобережну Україну, відомі під назвою «чигиринських».

Під час першого походу (серпень 1677 р.) командування 120-тисячної турецько-татарської армії сподівалося протягом 2—3 днів захопити Чигирин, а далі наступати на Київ. Однак після чотиритижневої облоги Чигирина російсько-українське військо на чолі з гетьманом І. Самойловичем і воеводою Г. Ромодановським розгромило ворожу армію, яка змушена була відступити за межі України⁵⁹.

Проте агресія Отоманської Порти цим не закінчилася. Вже з весни 1678 р. поширилися тривожні вісті про підготовку Туреччини до нового походу на Правобережжя, для захоплення Чигиринна і Києва. Щоб зміцнити чигиринську фортецю, царський уряд посилав туди значне військове поповнення, включаючи стрільців і Севський драгунський полк. Улітку того ж року 200-тисячна турецько-татарська армія здійснила другий похід на Чигирин. Козаки й гарнізон російських солдатів на чолі з воеводою І. Ржевським мужньо захищали місто. Для боротьби з ворожою навалюю на Правобережжя підійшли російське військо у складі 70 тис. чол. та 50 тис. українських козаків. Відсіч турецькій навалі коштувала великих жертв. Багато солдатів і козаків полягли у битві під Бужинським перевозом на Дніпрі⁶⁰. Цього разу турецько-татарські загарбники захопили й зруйнували Чигирин⁶¹, але своєї мети—поневолити всю Правобережну Україну—їм досягти не вдалося. Дальше просування ворожої армії було зупинено спільними діями російських військ, козацьких полків, а також запорожців на чолі з кошовим отаманом І. Сірком.

Зазнавши невдачі в чигиринських походах, султан продовжував прикривати свої загарбницькі плани ім'ям Юрія Хмельницького, який був залишений у Немирові (Брацлавщина) маріонетковим «правителем» України. Туди були направлені турецько-татарські війська.

Влітку 1679 р. уряд Отоманської Порти почав готуватися до нападу на Київ та Лівобережну Україну. З цією метою було збудовано ряд укріплень у пониззі Дніпра, в тому числі й Кизикерменську фортецю.

Для боротьби з ворогом і захисту Києва російський уряд зібрав стотисячну армію, до якої входили також козацькі полки. Протягом літа будувалися нові й зміцнювалися старі фортифікаційні споруди від берега Дніпра, навколо Печерську і Верхнього міста до Подолу. Висота насипаних валів часто досягала десяти метрів. Через Дніпро було збудовано міст, який мав важливе стратегічне значення.

Дізнавшись про значну концентрацію навколо Києва російсько-українських військ та посилену підготовку міста до оборони, турецький уряд не наважився на новий похід на Україну й розпочав мирні переговори з Росією. 13 січня 1681 р. у Бахчисараї між російськими послами і кримським ханом було підписано договір про перемир'я на 20 років, а в 1682 р. його ратифікував і уряд Туреччини⁶². Султан та кримський хан відмовлялися від своїх претензій на Лівобережну Україну й Київ з навколишніми містечками—Васильковом, Трипіллям, Ді-

⁵⁷ АЮ и ЗР.—СПб., 1885, т. XIII, с. 48, 252—254, 285.

⁵⁸ Там же, с. 28—29, 32—33, 51, 241—245; Дополнения к Актам Историческим.—СПб., 1859, т. VII, № 40, с. 215.

⁵⁹ АЮ и ЗР, т. XIII, с. 348—350, 365—366; Источники Малороссийской истории, ч. I, с. 272—273; Смирнов В. Д. Крымское ханство., с. 589—590.

⁶⁰ АЮ и ЗР, т. XIII, с. 632—634, с. 671—678.

⁶¹ Там же, с. 681—683.

⁶² Полное Собрание Законов.—СПб., 1830, т. II, № 854, с. 291—292; № 864, с. 307—310; № 916, с. 388—392.

дівщиною, Стайками і прилеглими до них селами. Було також домовлено не споруджувати й не відбудовувати укріплення між Бугом та Дністром, а також не заселяти ці землі. Кримське ханство і Туреччина зобов'язувалися не нападати на володіння царя «Московського»⁶³.

В цих умовах шляхетська Польща шукала шляхів для налагодження відносин з Росією, що завершилося підписанням у 1686 р. договору між ними, відомого під назвою «Трактат про вічний мир». Цей договір скасовував претензії Польщі на Київ та його околиці, на Запоріжжя й Лівобережну Україну⁶⁴. Смуга землі по Дніпру, де залишилися руїни від Ржищева, Трахтемирова, Канева, Черкас, Крилова, Чигирина та інших міст, спустошених польсько-шляхетськими і турецько-татарськими військами, мала залишатися незаселеною, нейтральною зоною.

Підписавши «Трактат про вічний мир», Росія приєдналася до антитурецької «Священної ліги» (коаліції європейських держав), цим значно її зміцнивши, що забезпечило протидію турецько-татарській агресії в Європі⁶⁵. У трактаті підкреслювалося, що обидві країни зобов'язуються допомагати одна одній у разі війни з Кримом і Туреччиною⁶⁶.

Укладення мирних договорів у 1681 і 1686 рр. мало велике значення. Воно свідчило про переможне завершення тривалої боротьби проти шляхетської Польщі, султанської Туреччини та Кримського ханства. Російський і український народи спільною героїчною боротьбою, ціною великих жертв врятували Київ та Лівобережну Україну від захоплення їх іноземними загарбниками.

---

⁶³ Там же, № 916, с. 388—392.

⁶⁴ Там же, № 1186, с. 700—704; № 1124, с. 835 і далі.

⁶⁵ Історія Української РСР, т. II, с. 99.

⁶⁶ Полное Собрание Законов, т. II, № 1186, с. 700—704.

Трибуна Молодого Автора

О. С. ОМЕЛЬЧЕНКО (Київ)

ПІДНЕСЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ТРУДІВНИЦЬ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (1971—1980 рр.)

В умовах зрілого соціалізму одним з основних факторів розвитку суспільства, дальшого розширення демократії є підвищення суспільно-політичної активності мільйонів трудящих, у тому числі жінок. Їх дедалі активніша участь в усіх ланках політичної системи переконливо свідчить про втілення у життя ленінської настанови щодо необхідності «...зробити політику доступною для кожної трудящої жінки»¹.

Згідно з Конституцією СРСР жінки мають рівні з чоловіками права, зокрема, в галузі управління державою². Вони беруть активну участь у висуванні та обговоренні на передвиборних зборах кандидатів у депутати, працюють у виборчих комісіях. Наприклад, в Українській РСР до складу окружних виборчих комісій по виборах до Ради Національностей Верховної Ради СРСР 10-го скликання входили 226 жінок (47,3% від загальної кількості членів цих комісій), у тому числі — 65 трудівниць промисловості, 6 жінок були затверджені головами комісій³. Так, Дрогобицьку окружну виборчу комісію очолила працівниця місцевого долотного заводу М. І. Іванців⁴. Працівниці промисловості на честь виборів ставали на трудову вахту, брали підвищені соціалістичні зобов'язання.

Від виборів до виборів зростала кількість жінок, обраних до державних органів. Зокрема, депутатами Верховної Ради СРСР 8-го скликання їх було обрано 463, 9-го — 475, 10-го — 487, що становило від числа всіх народних обранців відповідно 30,5%, 31,3% і 32,5%⁵. Чільне місце серед них займали трудівниці промисловості. П'ять їх представляли робітничий клас України у Верховній Раді СРСР 8-го, 9-го й 10-го скликань. Це — помічник майстра Одеської фабрики технічних тканин Т. С. Дудник, апаратниця сульфатної фабрики калуцького виробничого об'єднання «Хлорвініл» ім. 60-річчя Жовтня (Івано-Франківська область) М. Н. Матусевич, бригадир монтажників Львівського виробничого об'єднання телеграфної апаратури ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції К. І. Ряскіна, робітниця Ужгородського фанерно-меблевого комбінату ім. О. О. Борканюка І. М. Скучка та слюсар-електромонтажник конотопського електромеханічного заводу «Червоний металіст» Л. П. Школьна.

Зростала й кількість працівниць промисловості, обраних до Верховної Ради Радянської України. У Верховній Раді УРСР 8-го скликання їх було 59, 9-го — 77, 10-го — 93⁶. Апаратниця Шепетівського цукрового комбінату Г. А. Поведа двічі обиралася (в 1975 та 1980 рр.) членом Президії Верховної Ради республіки. 93,2% від загальної кіль-

¹ Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці: Промова на IV Московській загальноміській безпартійній конференції робітниць 23 вересня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 39, с. 189.

² Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, ст. 35, с. 16; ст. 96, с. 33—34.

³ Рад. Україна, 1978, 27 груд. (підрозраховано автором).

⁴ Там же.

⁵ Правда, 1970, 17 июня; 1974, 19 июня; 1979, 7 марта.

⁶ Рад. Україна, 1971, 17 черв.; 1975, 19 черв.; 1980, 28 лют. (підрозраховано автором).

кості депутатів — трудівниць промисловості були обрані до складу постійних комісій Верховної Ради УРСР 8-го скликання, 93,5% — 9-го, 96,8% — 10-го⁷.

Збільшувалася кількість жінок і в складі депутатів місцевих Рад республіки — з 222,5 тис. чол. (43,3% від чисельності всіх народних обранців) у 1971 р. до 253,2 тис. чол. (48,3%) в 1980 р.⁸ Представниці робітничого класу та інженерно-технічного персоналу разом з іншими депутатами Рад брали діяльну участь у вирішенні найважливіших питань політичного, соціально-економічного і культурного життя країни.

В роки дев'ятої й десятої п'ятирічок значно активізувалася діяльність народних обранців у своїх виробничих колективах. Більш дійовим став їх вплив на виконання підприємствами планових завдань, розгортання соціалістичного змагання за підвищення продуктивності праці, використання внутрішніх резервів та поліпшення якості продукції. Важливу роль у цьому відігравав їх особистий приклад у роботі. Як підкреслювала депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання, лауреат Державної премії СРСР, делегат XXVI з'їзду КПРС, ткаля Черкаського шовкового комбінату Є. І. Титаренко, «це до юридичного, конституційного додає й моральне право ще активніше втручатися у всі справи заводу, комбінату, міста, країни»⁹. І справді, саме завдяки високим виробничим показникам на своїх робочих місцях члени депутатської групи цього комбінату змогли звернутися до всіх трудівників підприємства з пропозицією достроково виконати завдання десятої п'ятирічки. Їх ініціатива була схвалена виконкомом обласної Ради і дістала широку підтримку на Черкащині¹⁰.

Посилився також контроль з боку жінок-депутатів за станом справ на різних ділянках господарського й культурного будівництва. Виконуючи накази виборців, вони постійно дбали про вчасне спорудження будинків для житла, шкіл, медичних, дитячих та інших соціально-культурних закладів, про поліпшення діяльності сфери побуту, охорону навколишнього середовища, вели боротьбу з порушниками трудової дисципліни і громадського порядку.

Десятки тисяч жінок, зайнятих у промисловості, працювали в самодіяльних громадських організаціях, що діють під керівництвом Рад народних депутатів: у селищних, вуличних, квартальних, домових комітетах, добровільних народних дружинах по охороні громадського порядку та ін. Працівниці також широко залучалися до діяльності органів народного контролю. Так, якщо в 1976 р. до складу відповідних груп і постів у республіці входили 792,1 тис. жінок (що становило 37% від загальної кількості народних контролерів), то в 1980 р. — 860,9 тис. (близько 39,2%)¹¹. Жінки — народні контролери брали активну участь у перевірці виконання на місцях директив Комуністичної партії, радянських законів та рішень уряду, боролися проти всього того, що завдає шкоди інтересам держави і трудящих.

Яскравим свідченням соціальної активності жінок, визнанням їх важливої ролі в радянському суспільстві є постійне поповнення за їх рахунок рядів Комуністичної партії, що, як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, «...була і залишається тією могутньою творчою, мобілізуючою силою, яка забезпечує безперерв-

⁷ Стенографічні звіти засідань Верховної Ради Української РСР: 8-го скликання, 1-а сесія.— К., 1971; 9-го скликання, 1-а сесія.— К., 1975; 10-го скликання, 1-а сесія.— К., 1980 (підраховано автором).

⁸ Рад. Україна, 1971, 20 черв.; 1980, 1 берез.

⁹ Рад. Україна, 1981, 17 жовт.

¹⁰ Робітнича газета, 1981, 20 січ.

¹¹ Боевой отряд ленинской партии: Компартия Украины в цифрах.— К., 1981, с. 155.

ний рух уперед на всіх напрямках суспільного прогресу»¹². В партійній організації УРСР чисельність жінок за 70-і роки зросла на 248 742 чол., або на 52,8%, а питома вага у загальному складі комуністів — на 4,7%. На початок 1981 р. в Компартії України налічувалися 719 642 жінки (24,5% від кількості всіх членів КПРС у республіці)¹³. Характерно, що високими темпами зростав партійний прошарок, зокрема, серед працівників таких галузей промисловості із застосуванням переважно жіночої праці, як легка (за роки десятої п'ятирічки — на 14,5%), м'ясна і молочна (на 14,4%). В середньому по всіх галузях промисловості УРСР за цей час він збільшився на 13,2%¹⁴.

Партійні організації підприємств направляли комуністів на найвідповідальніші ділянки. Безпосередньо на виробництві було зайнято, наприклад, 77,4% складу партійної організації Луцької й 82% Володимир-Волинської швейних фабрик. Завдяки такій розстановці комуністів колективи цих підприємств, де працювали в основному жінки, змогли повніше використати наявні резерви для підвищення продуктивності та поліпшення якості праці. За роки десятої п'ятирічки обидві фабрики випустили майже на 3 млн. крб. понадпланової продукції¹⁵.

Найбільш авторитетних виробничниць обирали до складу партактиву й керівних партійних органів. Серед них, наприклад, були: секретар парторганізації ткацького виробництва № 2 Ворошиловградського тонкосуконного комбінату, інструктор виробничого навчання Г. С. Ворожцова; секретар парткому львівського виробничого об'єднання «Кінескоп» В. І. Апринцева; член обкому Компартії України, ударник комуністичної праці, кавалер ордена Леніна і Жовтневої революції, кращий маляр Харківського велосипедного заводу ім. Г. І. Петровського Л. Т. Ущинська¹⁶ та багато інших.

Свідченням піднесення суспільно-політичної активності жінок є їх дедалі зростаюче представництво на форумах партії. Так, на XXIV з'їзді Компартії України їх було 570 (24,7% від загальної кількості делегатів), на XXV — 587 (25,3%), на XXVI з'їзді — 625 (26,1%)¹⁷. Серед усіх жінок — представників комуністів Радянської України значна частка припадала на трудівниць промисловості. Наприклад, на XXV з'їзді КПРС вони становили понад 43%¹⁸.

Повернувшись у свої колективи, учасниці з'їздів партії проводили велику роботу по роз'ясненню їх рішень. «Хто ж, як не ми» — так називалася стаття делегата XXVI з'їзду КПРС, бригадира з Кіровоградської взуттєвої фабрики ім. 60-річчя Радянської України Н. Ф. Коваленко. Вона поділилася своїми думками про роль робітників у розв'язанні важливих виробничих проблем, необхідність звільнитися від стереотипного закликів минулих років: виготовляти більше — значить працювати краще. «Навчись спочатку працювати добре, а потім уже швидко» — такими ідеями керується у своїй праці й навчанні молоді пердова виробничниця¹⁹.

Жінки — члени КПРС відігравали дедалі вагомішу роль у всіх масово-політичних заходах партії, в її ідеологічній роботі як пропаганди-

¹² Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року. — К., 1982, с. 27.

¹³ Боевой отряд ленинской партии, с. 29.

¹⁴ Там же, с. 55, 57 (підрховано автором).

¹⁵ Нариси історії Волинської обласної партійної організації. — Львів, 1981, с. 206.

¹⁶ Ворошиловградская правда, 1978, 29 янв.; Нариси історії Львівської партійної організації. — Львів, 1980, с. 299; Робітнича газета, 1981, 15 берез.

¹⁷ Рад. Україна, 1971, 18 берез.; 1976, 11 лют.; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1981, с. 78.

¹⁸ XXV съезд КПСС: Стенограф. отчет. — М., 1976, т. 2, с. 329—596 (підрховано автором).

¹⁹ Рад. Україна, 1981, 22 серп.

сти, політінформатори, агітатори, лектори. Зростала чисельність трудівниць, які брали активну участь у всенародних обговореннях проектів партійних документів, пропаганді рішень з'їздів КПРС.

У залученні до суспільно-політичного життя широких верств жінок велике місце належало найбільш масовій громадській організації — профспілкам. Зростало представництво жінок у виборних профспілкових органах. Наприкінці 1975 р. на Україні в них налічувалося 957 тис. працівниць; серед членів фабрично-заводських комітетів вони становили 56,6%, серед їх голів — 49,8%²⁰. Особливо високими ці показники були у галузях з переважним застосуванням жіночої праці. Так, серед голів ФЗМК на підприємствах легкої промисловості Чернігівської області жінки становили в 1974 р. 61,2%, а харчової промисловості Волинської області у 1976 р. — 54,9%²¹.

На керівну профспілкову роботу, як правило, обиралися передові виробничниці, які вміли організувати людей, захопити їх спільною справою. Крім того, вони мали добре розбиратися в питаннях економіки, нормування праці та заробітної плати, бути обізнаними з основами трудового законодавства, соціального страхування й охорони праці. Саме такими були, наприклад, профгрупорг зміни цеху лиття Броварського заводу пластмас, комуніст, ударник комуністичної праці, ливарниця В. Ф. Карпенко²², голова фабричного профспілкового комітету Івано-Франківської фабрики індивідуального пошиття і ремонту взуття, ударник комуністичної праці Г. Є. Стефанишин²³, голова Республіканського комітету профспілки робітників текстильної і легкої промисловості Г. К. Ленчук²⁴ та багато інших.

Про високий авторитет працівниць промисловості в колективах свідчило їх широке представництво на профспілкових форумах. Так, у грудні 1971 р. серед делегатів обласних конференцій профспілки робітників машинобудування і приладобудування жінки становили: Харківської — 37,6%, Чернігівської — 45,7, Черкаської — 48, Сумської — 39,6%²⁵. У своїх виступах трудівниці порушували такі важливі питання, як мобілізація внутрішніх резервів для підвищення продуктивності праці, поліпшення її умов, політична й професійна підготовка молодого поповнення робітничого класу тощо.

Велику школу політичного загартування і громадянської зрілості мільйони радянських людей, у тому числі й жінок, проходять у лавах Ленінського комсомолу. За 1971—1980 рр. значно зросла чисельність комсомолок в організаціях ЛКСМУ — з 2588,8 тис. (56,1% від загальної кількості комсомольців республіки) до 3681,4 тис. чол. (55,9%)²⁶.

Як і на попередніх етапах історії радянського суспільства, комсомольці 70-х років, самовіддано працюючи на всіх ділянках господарського та культурного будівництва, разом з комуністами виступали ініціаторами багатьох трудових починів. Так, на Черкаському заводі хімічного волокна делегат XVIII з'їзду ВЛКСМ, депутат районної Ради народних депутатів, прядильниця Г. Є. Волошина закликала молодь підприємства працювати під девізом «Комсомольський рік — 10 місяців!». Ініціативу передової виробничниці було активно підтримано²⁷. Щороку виходив переможцем соцзмагання на Ворошиловградській

²⁰ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9596, арк. 1.

²¹ Там же, ф. Республіканського комітету профспілки робітників текстильної і легкої промисловості, оп. 1, спр. 401, арк. 17; ЦА ВЦРПС, ф. 472, оп. 1, спр. 5252, арк. 17.

²² Державний архів Київської області, ф. Р-710, оп. 5, спр. 565, арк. 110.

²³ Прикарпатська правда, 1974, 1 берез.

²⁴ ЦА ВЦРПС, ф. 479, оп. 1, спр. 3711, арк. 314.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, спр. 3021, арк. 88; опр. 3023, арк. 88; спр. 3022, арк. 76; спр. 3020, арк. 87.

²⁶ ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник. — К., 1974, с. 25, 29; Боевой отряд ленинської партії, с. 163 (проценти підраховано автором).

²⁷ Черкаська правда, 1978, 26 берез.

фабриці трикотажної білизни колектив комсомольсько-молодіжної бригади швачок-мотористок, очолюваний Т. П. Павловою. Він складався з 34 чол., серед яких було 5 членів КПРС і 24 комсомолки. Кожна робітниця володіла не менш як двома суміжними професіями. Всі вони підвищували свої знання в школі робітничої молоді, технікумі, на курсах, у школі комуністичної праці. В 1973 р. бригаду було нагороджено Червоним вимпелом ЦК ЛКСМУ. Досвід роботи цього трудового колективу по впровадженню всього передового, підвищенню професійної майстерності молодих працівниць, вихованню у них почуття колективізму, розвитку ініціативи в грудні 1975 р. схвалила президія Ворошиловградського обласного комітету профспілки робітників текстильної і легкої промисловості²⁸.

Підвищенню суспільно-політичної активності молодих трудівниць сприяло також проведення Ленінських заліків та Всесоюзних комсомольських зборів. З великим творчим піднесенням готувалися до таких зборів у 1977 р., наприклад, члени ВЛКСМ — прядильниці Херсонського бавовняного комбінату. Кожну зміну вони прагнули працювати по-ударному, високоякісно²⁹. На Лебединській швейній фабриці (Сумська область) невід'ємною частиною Ленінського заліку стала допомога передових виробниць новачкам в освоєнні суміжних операцій, підвищенні кваліфікації³⁰.

Радянські жінки, у тому числі працівниці промисловості УРСР, брали активну участь в усіх заходах, що їх проводили партійні організації по зміцненню дружби і співробітництва з трудящими інших країн соціалістичної співдружності. Важливу роль відігравали жінки, зокрема, у розгортанні інтернаціонального соціалістичного змагання. Плідними й багатогранними були дружні творчі зв'язки колективів Полтавської бавовнопрядильної фабрики ім. 50-річчя Великого Жовтня та Велико-тирновського комбінату ім. В. Маврикова (Болгарія)³¹, київського виробничого об'єднання «Хімволокно» ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції й Братіславського хімкомбінату ім. Г. Димитрова³² і т. д.

Працівниці промисловості України брали активну участь у зміцненні інтернаціональних зв'язків радянського народу з трудящими капіталістичних країн. Так, колективним членом Товариства «СРСР — Фінляндія» було Київське виробниче трикотажне об'єднання ім. Р. Люксембург³³.

Як і всі радянські люди, жінки республіки одноставно підтримували послідовну боротьбу Комуністичної партії й Радянського уряду за зміцнення миру та міжнародного співробітництва. Вони, зокрема, брали активну участь у мітингах і зборах на захист миру, виступали в пресі, по радіо й телебаченню проти злочинних акцій імперіалістичних агресорів. Прагненням зберегти мир були пройняті виступи жінок на вечорах інтернаціональної дружби, виконання ними виробничих завдань за тих, хто героїчно загинув, захищаючи соціалістичну Батьківщину, добровільне відрахування коштів до Радянського фонду миру тощо. Серед членів Комітету захисту миру Української РСР — монтажниця київського виробничого об'єднання «Комуніст», депутат Верховної Ради УРСР В. В. Шатілова³⁴.

Значну роботу по підвищенню соціальної активності жінок на виробництві та за місцем проживання, зокрема по благоустрою побуту, комуністичному вихованню підростаючого покоління, проводили під

²⁸ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9678, арк. 7—11.

²⁹ Молодь України, 1977, 9 лют.

³⁰ Комсомол України в десятій п'ятирічці.— К., 1981, с. 75, 76.

³¹ Робітнича газета, 1976, 11 січ.

³² Породненные социалистическим интернационализмом.— К., 1980, с. 82.

³³ Вечірній Київ, 1980, 14 серп.

³⁴ Робітнича газета, 1980, 1 трав.

безпосереднім керівництвом партійних організацій жіночі ради. В 1975 р. на Україні їх налічувалося понад 40 тис.³⁵ Вони представляли специфічні інтереси такої численної соціально-демографічної групи радянського суспільства, якою є жінки. Діяльність цих органів являє собою один з яскравих виявів соціалістичної демократії.

Для подання організаційної та методичної допомоги жіночим радам у 1976 р. було створено Республіканську комісію по роботі серед жінок, яку очолила перший заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко³⁶. При Радах народних депутатів у масштабі міст та районів також були організовані відповідні комісії. Зокрема, у столиці Радянської України таку комісію очолила заступник голови Київської міської Ради народних депутатів Г. М. Менжерес. Як й інші аналогічні комісії, вона мала 5 секцій: громадсько-політичної роботи серед жінок; по підвищенню їх трудової активності; поліпшенню культурно-побутового обслуговування жінок; по роботі серед дітей; узагальненню і поширенню досвіду роботи жіночих рад.

Активною була діяльність таких комісій при профспілкових органах. Зокрема, двічі на рік відбувалися засідання Комісії Президії ВЦРПС, на яких розглядалися питання про поліпшення умов та охорони праці радянських жінок, їх участі в соціалістичному змаганні, підвищенні кваліфікації й т. д. Від УРСР в Комісію входила секретар Української республіканської ради професійних спілок, голова Комісії по роботі серед жінок Президії УРПС В. І. Сиволоб³⁷.

На підприємствах жіночі ради і комісії по роботі серед жінок при профспілкових комітетах приділяли велику увагу проблемам участі трудівниць у суспільному виробництві, соціалістичному змаганні й технічній творчості, питанням підвищення професійно-освітнього рівня жінок, поліпшення умов їх праці, допомоги в побутових справах та вихованні дітей. Великим авторитетом у своїх колективах користувалися, зокрема, жіночі ради Черкаського заводу хімічного волокна, київського виробничого швейного об'єднання «Україна», Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна, Харківського верстатобудівного заводу ім. С. В. Косіора³⁸ та ін.

В роки дев'ятої й десятої п'ятирічок у республіці практикувалося проведення зборів і конференцій жінок, де розглядалися актуальні питання комуністичного будівництва, участі в ньому широких мас трудівниць. Так, 21 червня 1976 р. на обласних зборах жіночого активу в Івано-Франківську було детально обговорено доповідь «Завдання дальшого піднесення ролі жінок у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України»³⁹.

Різноманітні форми роботи серед жінок застосовувалися у столиці Радянської України — Києві. Це були й щорічні Дні колективного відпочинку трудящих певного району міста, і присвячене 60-річчю Великого Жовтня народне гуляння під девізом «Сказання про жінку» (серпень 1977 р.), й тематичні вечори, і щорічні туристські поїздки активісток поїздом «Дружба» по містах братніх союзних республік та ін.

Важливими осередками організаторської, виховної й культурно-освітньої роботи серед жінок республіки стали їх клуби «Катюша», «Ромашка», «Ніжність», «Вербиченька», а також «Червона гвоздика» і «Червона косинка», назви яких підкреслювали спадкоємність наших днів з революційними, бойовими і трудовими традиціями народу.

³⁵ Поточний архів Комітету радянських жінок: Звіт за 1975 р.

³⁶ Рад. Україна, 1976, 20 лип.

³⁷ Поточний архів ВЦРПС: Матеріали Комісії Президії ВЦРПС по роботі серед жінок за 1980 р.

³⁸ Люди ленінської долесті.— Дніпропетровськ, 1980, с. 73, 74; Архів УРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9103, арк. 23; Робітнича газета, 1982, 18 листоп.

³⁹ Прикарпатська правда, 1976, 22 черв.

Великим авторитетом у нашій країні користується Комітет радянських жінок, головою якого є льотчик-космонавт, Герой Радянського Союзу, кандидат технічних наук В. В. Терешкова. Комітет активно підтримує мирні ініціативи Радянської держави, від імені всіх жінок СРСР виступає проти гонки озброєнь, агресивної політики американського імперіалізму, будь-якої дискримінації й поневолення, колоніалізму і расизму, - а соціальний прогрес. До складу Комітету входять представниці всіх братніх республік нашої країни, в тому числі 15 — від УРСР. Трудівниці промисловості республіки у досліджуваний період в ньому представляли: машиніст-оператор прокатного стана Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова, депутат Верховної Ради УРСР 8-го й 9-го скликань, Герой Соціалістичної Праці А. М. Литвиненко (нині персональний пенсіонер), генеральний директор львівського виробничого об'єднання кондитерської промисловості «Світоч» В. О. Наумова, пресувальниця Одеського цукрорафінадного заводу ім. XXVI з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 8-го, 9-го і 10-го скликань Л. П. Хижняк та заготівниця деталей Вінницького радіолампового заводу, депутат Верховної Ради УРСР 9-го й 10-го скликань О. І. Чорна⁴⁰.

В 70-і роки активно діяла секція по роботі серед жінок Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. До її складу входили й жінки — передовики виробництва. Робітничий клас республіки представляли там майстер цеху київського машинобудівного заводу «Червоний екскаватор», Герой Соціалістичної Праці С. І. Дев'ятова, робітниця Київської швейної фабрики ім. І. Ф. Смирнова-Ласточкина, кавалер двох орденів Леніна Л. Г. Улизько, стернярка київського виробничого об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик», Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР 9-го і 10-го скликань Н. І. Марченко та ін. Вони брали діяльну участь у різних формах роботи секції: зустрічах з жіночими зарубіжними делегаціями й групами, поїздках у складі туристських груп активістів Товариства за кордон, а після повернення — в інформуванні широкої громадськості Києва про життя жінок за рубежом; проведенні вечорів дружби та зустрічей з іноземними студентками, які навчаються у столиці УРСР, і т. д. За активну роботу в секції С. І. Дев'ятову, зокрема, нагороджено Почесною грамотою Верховної Ради УРСР⁴¹.

Таким чином, у роки дев'ятої й десятої п'ятирічок продовжувався притаманний соціалістичному ладу послідовний процес розширення участі жінок у державних і суспільних справах. Соціологічними дослідженнями встановлено, що в передових виробничих колективах країни громадською діяльністю була зайнята кожна друга робітниця⁴². У процесі роботи в державних органах, громадських організаціях збагачувалися політичний досвід та знання жінок, ширшим ставав їх духовний світ, підвищувалася творча ініціатива. Суспільно-політична активність жінок відіграла важливу роль у соціально-економічному, політичному й культурному розвитку Радянської країни в умовах зрілого соціалізму.

⁴⁰ Поточний архів Комітету радянських жінок: Звіти за 1976 і 1980 рр.

⁴¹ Поточний архів Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами: Дані секції по роботі серед жінок за 1980 р.

⁴² Проблемы социалистического образа жизни.— М., 1978, с. 86, 87.

Т. М. ДОЛОТ (Харків)

РОЗВИТОК КРИТИКИ В ПЕРВИННИХ
ПАРТОРГАНІЗАЦІЯХ УКРАЇНИ (1966—1971 рр.)

XXVI з'їзд КПРС підтвердив висновок, зроблений XXIII—XXV з'їздами про те, що в період розвинутого соціалізму роль партії в житті суспільства зростає. Разом з розвитком радянського суспільства, зміною його соціально-політичного і культурного обличчя зростає, міцніє, мужніє партія комуністів¹. Важливою умовою зростання керівної ролі КПРС є підвищення бойовитості первинних партійних організацій, свідомості комуністів, їх участь у боротьбі за виконання завдань комуністичного будівництва. Підвищення бойовитості парторганізацій значною мірою залежить від суворого дотримання ленінських принципів і норм партійного життя.

Основним джерелом сили і могутності парторганізацій є критика і самокритика, за допомогою яких партія своєчасно виявляє паростки нового, веде боротьбу проти всього застарілого. XXVI з'їзд КПРС наголосив на необхідності утверджувати в усіх партійних організаціях дух самокритичності, непримиренності до недоліків².

Розгортання критики і самокритики відбувається в основному на партійних зборах, які є найвищим колективним органом первинної парторганізації, школою виховання комуністів. Велике значення для підвищення ролі зборів мали рішення XXIII з'їзду партії, а також постанови ЦК КПРС «Про практику проведення партійних зборів у Ярославській міській партійній організації» (листопад 1969 р.)³.

Ці матеріали широко обговорювалися на пленумах Ворошиловградського, Запорізького, Івано-Франківського, Кіровоградського, Ровенського, Тернопільського, Чернівецького обкомів, Київського, Харківського та інших міськкомів партії, на засіданнях бюро обласних комітетів Компартії України, в первинних парторганізаціях республіки. У 1970 р. бюро обкомів Компартії України заслухали звіти 40 міськкомів і райкомів партії, 65 первинних парторганізацій про поліпшення практики підготовки і проведення зборів в первинних, цехових партійних організаціях та партгрупах. Під час обговорення цих питань наголошувалося, що необхідно регулярно проводити партзбори, своєчасно інформувати членів і кандидатів у члени КПРС про місце, час і тему зборів, щоб комуністи більш критичніше підходили до обговорення питань, що розглядалися на зборах⁴.

Здійснення заходів по підвищенню ролі партійних зборів у розвитку критики і самокритики, внутріпартійної демократії сприяло організованішому і більш змістовному їх проведенню, посиленню впливу на розв'язання конкретних виробничих і виховних завдань.

Розгортанню критики сприяло винесення на обговорення актуальних питань виробничого характеру і внутріпартійного життя. На зборах первинних парторганізацій України в досліджуваний період частіше почали розглядатися питання партійного керівництва господарством, ідеологічної та організаційної роботи. Зокрема, на них обговорювалися й вирішувалися такі важливі питання, як підвищення авангардної ролі членів партії на виробництві та в громадсько-політичній діяльності, дальше вдосконалення форм і методів роботи партійних груп, цехових організацій, посилення виховної роботи в трудових колективах. У центрі уваги комуністів були залучення трудящих до виконання дер-

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 81.

² Там же, с. 89.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981, т. 10, с. 96—101.

⁴ Литвин М. О. Партійні збори—вищий орган первинної парторганізації.— Комуніст України, 1970, № 12, с. 23—24; Рад. Україна, 1971, 21 січ.

жавних планів і соціалістичних зобов'язань, виявлення і більш раціональне використання внутрішніх резервів виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції і зниження її собівартості, зміцнення трудової дисципліни тощо.

Розвиток критики неможливий без уважного ставлення до висловлених комуністами на партзборах зауважень і пропозицій, без врахування їх у практичній роботі. Партійні комітети, цехові партбюро всебічно аналізували критичні зауваження і пропозиції комуністів, які висловлювалися на адресу керівників колгоспів, радгоспів, підприємств, де не по-господарськи використовувалися земля, техніка, ресурси, підкреслювалась необхідність більше вимагати від комуністів, на яких би ділянках вони не працювали, стежити за виконанням державних планів і соціалістичних зобов'язань, викривати недоліки в організації виробництва, факти неухважного ставлення до поліпшення умов праці та побуту трудівників тощо.

Значна увага на партзборах приділялася критичним зауваженням і пропозиціям комуністів, спрямованих на посилення партійного керівництва профспілками, комсомольськими та іншими громадськими організаціями, групами і постами народного контролю, підвищення відповідальності комуністів, обраних до керівних органів цих організацій. Наприклад, на партійних зборах у первинних парторганізаціях Ворошиловградської області у 1970 р. комуністами було висловлено 21 662 зауважень і пропозицій, які лягли в основу організаційно-політичних заходів, спрямованих на розв'язання завдань восьмої п'ятирічки⁵.

Показовим у цьому відношенні є досвід парткому заводу «Запоріжсталь» ім. Серго Орджонікідзе. Після обговорення критичних зауважень і пропозицій частина з них вносились у проект рішення зборів, інші розглядалися на наступних зборах цехових парторганізацій, засіданнях комісії контролю діяльності адміністрації. Їх враховували також і при складанні перспективного плану роботи партійної організації заводу. Протягом 1966—1970 рр. критичні зауваження і пропозиції комуністів розглядалися на 15 засіданнях парткому та на 10 засіданнях партбюро цехів слябінга⁶.

Особливо велику увагу первинні парторганізації приділяли аналізу й узагальненню критичних зауважень і пропозицій, висловлених комуністами на звітно-виборних зборах, які свідчили про їх високу вимогливість до колективних органів керівництва. Наприклад, у звітно-виборних зборах первинних парторганізацій України в 1968 р. взяли участь 96,8%, а в 1970 р. — близько 97,6% комуністів, в обговоренні звітів виступив кожний третій член партії з присутніх на зборах у 1968 р. і кожний другий — у 1970 р.⁷ Більшість з висловлених пропозицій і критичних зауважень були спрямовані на вдосконалення виробництва, поліпшення умов праці та побуту робітників.

Так, у 1968 р. у Дніпропетровській області на звітно-виборних зборах у первинних парторганізаціях було висловлено понад 24 тис. критичних зауважень і пропозицій, Донецькій — близько 20 тис., Харківській — 16 тис.⁸ Комуністи Харківського тракторного заводу того ж року висловили 1168 зауважень і пропозицій, які лягли в основу розроб-

⁵ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 12, спр. 421, арк. 12.

⁶ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 272, оп. 7, спр. 12, арк. 22—24; оп. 6, спр. 3, арк. 21; оп. 12, спр. 2, арк. 42—45.

⁷ Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства. — М., 1970, с. 103—104; Під прапором лєнінізму, 1971, № 2, с. 2.

⁸ Дніпропетровщина — Батьківщині, партії: Дніпропетровська область від з'їзду до з'їзду (1966—1970 рр.). — Дніпропетровськ, 1971, с. 21; Рад. Україна, 1968, 16 груд.; Відрадіні підєумки, широкі горизонти: Харківщина на рубежі двох п'ятирічок. — Харків, 1971, с. 38.

лених заходів по їх реалізації⁹. Партком заводу детально проаналізував пропозиції й зауваження комуністів та безпартійних. Найважливіші з них були включені в єдиний план підвищення ефективності виробництва, соціального розвитку колективу, поліпшення ідеологічної роботи.

Комуністи кіровоградського заводу «Червона Зірка» на своїх звітно-виборних зборах, що відбулися у вересні 1970 р., гостро критикували партком і дирекцію за незадовільну організацію виробництва та недостатню виховну діяльність у колективі, що негативно відбилася на роботі підприємства. У жовтні того року на засіданні парткому заводу були проаналізовані ці зауваження й на їх основі був складений план відповідних заходів¹⁰. Партком зміцнив відстаючі ділянки здібними організаторами, поліпшив прсведення соціалістичного змагання, більше уваги приділив зміцненню трудової дисципліни в колективі.

Уважно ставилися до критики і пропозицій комуністів первинні партійні організації Дніпропетровського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна, Новокраматорського заводу ім. В. І. Леніна, Донецького філіалу науково-дослідного гірничорудного інституту, колгоспу «Шляхом Леніна» Чутівського району Полтавської області¹¹ та ін.

Певний досвід у розвитку критики нагромадила партійна організація цеху № 13 Запорізького титано-магнієвого комбінату. Там всі критичні зауваження, висловлені на зборах, записувалися у спеціальну книгу і на чергових партійних зборах на них давалися конкретні відповіді. Так, у жовтні 1966 р. висловлювалася критика на адресу технічного бюро цеху. В листопаді питання про його роботу було винесене на обговорення партзборів, на яких виступили 40% комуністів. Було вжито конкретних заходів, спрямованих на поліпшення роботи бюро. В лютому 1967 р. на партзборах було проінформовано комуністів про їх виконання¹².

Первинні парторганізації республіки постійно вдосконалювали форми і методи роботи по реалізації критичних зауважень комуністів. Окремі партійні організації почали виносити критичні зауваження на обговорення зборів як самостійні питання порядку денного. Так, партком харківського заводу «Серп і молот» на своєму засіданні від 27 січня 1970 р. рекомендував партбюро цехів і партгрупам проводити спеціальні партійні збори, на яких обговорювався б хід виконання заходів з врахуванням критичних зауважень і пропозицій комуністів¹³.

Проте окремі первинні парторганізації приділяли мало уваги питанням розвитку критики. Так, партійна організація спеціалізованого управління № 3 тресту «Донбасдомнаремонт» не систематично інформувала комуністів про виконання прийнятих рішень, їх пропозицій, критичні висловлювання не завжди враховувалися, конкретних заходів по їх реалізації не вживалося. Комуністи по кілька разів порушували на зборах одні й ті ж самі питання, але вони не були розв'язані. Все це привело до того, що виступи на партійних зборах стали не конкретними, без критики. Тому в 1968 р. стан критики і самокритики в цій партійній організації був розглянутий на бюро Іллічівського райкому партії м. Жданова. Після цього первинна парторганізація почала враховувати пропозиції та зауваження комуністів, регулярно інформувала про

⁹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 87, оп. 1, спр. 3507, арк. 128.

¹⁰ Кіровоградська правда, 1970, 27 листоп.

¹¹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 1715, оп. 6, спр. 63, арк. 139-147; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 50, оп. 6, спр. 29, арк. 62; ф. 900, оп. 9, спр. 116, арк. 2; спр. 117, арк. 81; ф. 7483, оп. 1, спр. 5, арк. 92; Зоря Полтавщини, 1970, 17 січ.

¹² Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 5590, оп. 4, спр. 381, арк. 4-5.

¹³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 124, оп. 1, спр. 1246, арк. 22.

їх реалізацію. Все це сприяло підвищенню активності комуністів, їх виступи набрали ділового і критичного характеру ¹⁴.

Однією з найважливіших вимог виконання критичних зауважень і пропозицій, висловлених комуністами на партійних зборах, є єдність організації їх реалізації з контролем. Саме цьому питанню великого значення надавав В. І. Ленін. Він, зокрема, підкреслював, що особливо необхідна перевірка фактичного виконання справи ¹⁵. Неодмінною умовою успішної організації контролю і перевірки реалізації пропозицій є кваліфікована підготовка рішень, які повинні чітко визначати завдання і реальні строки їх виконання, відповідальних осіб.

При реалізації критичних зауважень і пропозицій комуністів партійні комітети республіки широко застосовували такі форми і методи здійснення контролю, як заслуховування на парткомах, партійних бюро, партзборах звітів про виконання заходів партбюро цехових організацій, партгруп, проведення співбесід з комуністами, заслуховування на засіданнях парткому, партбюро звітів тимчасових комісій, створених для контролю за реалізацією заходів по виконанню критичних зауважень комуністів, висловлених на партійних зборах.

У дальшому розвитку критики значну роль відіграла зростаюча вимогливість парторганізацій, комуністів за реалізацію вимог Статуту КПРС, нетерпимість до порушень партійної дисципліни і норм комуністичної моралі, безвідповідального ставлення до службових обов'язків, виконання виробничих планів і соціалістичних зобов'язань.

Парторганізації підтримували здорову критику, що сприяло посиленню взаємного контролю комуністів за дотриманням вимог Статуту КПРС. Більшість первинних партійних організацій Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської, Харківської та інших областей всебічно вивчали роботу окремих комуністів по дотриманню вимог Статуту КПРС, однією з яких є розвиток критики, винесли ці питання на обговорення партійних зборів ¹⁶. Так, тільки в Дніпропетровській міській парторганізації протягом 1966—1970 рр. з особистими звітами на засіданнях партбюро, парткомів, на зборах первинних партійних організацій виступили 75% комуністів ¹⁷.

Важливою умовою вдосконалення контролю за виконанням критичних зауважень і пропозицій комуністів є широка гласність у діяльності парторганізацій. Поширенню гласності в досліджуваний період сприяло обговорення на березневому (1968 р.) Пленумі ЦК Компартії України питання «Про дальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу піднесення організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій України» ¹⁸. Поширення набули інформаційні доповіді парткомів і партбюро первинних парторганізацій про свою діяльність за звітний період.

Постійну допомогу первинним партійним організаціям у розвитку принципової критики подавали обласні, міські і районні комітети Компартії України. Вони систематично розглядали це питання на засіданнях бюро. Так, у 1970 р. Первомайська міська парторганізація Миколаївської області провела 2 заняття в університеті марксизму-ленінізму, 4 семінари з секретарями первинних і цехових парторганізацій, 4 теоретичних конференції, організувала 4 зустрічі з різними категоріями робітників, 8 вечорів запитань і відповідей по темі «Поліпшення прак-

¹⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 79, спр. 215, арк. 94.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Про перебудову роботи РНК, РПО і Малого РНК.— Повне збір. творів, т. 44, с. 351.

¹⁶ Комуніст України, 1970, № 2, с. 19; № 12, с. 26; Рад. Україна, 1969, 19 листоп.

¹⁷ Дніпропетровщина — Батьківщині, партії: Дніпропетровська область від з'їзду до з'їзду (1966—1970 рр.), с. 85.

¹⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977, т. 2, с. 836—839.

тики підготовки і проведення партійних зборів в первинних парторганізаціях у світлі постанови ЦК КПРС «Про практику проведення партійних зборів у Ярославській міській партійній організації»¹⁹. Все це сприяло розвитку ділової і принципової критики в первинних парторганізаціях.

Таким чином, послідовне втілення в життя рішень партії, творчий підхід партійних органів і первинних парторганізацій республіки до вдосконалення практики підготовки і проведення зборів, розгортання критики і самокритики сприяли залученню широких мас комуністів і безпартійних до розв'язання актуальних виробничих, соціальних і виховних завдань, що були поставлені в роки восьмої п'ятирічки перед кожним трудовим колективом. Розвиток критики сприяв удосконаленню внутріпартійної роботи, підвищенню бойовитості первинних парторганізацій.

¹⁹ Південна правда, 1970, 23 листоп.

Б. В. ЧИРКО (Київ)

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ РІШЕНЬ XII З'ЇЗДУ РКП(б) У ГАЛУЗІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

Величезні досягнення радянських республік, дальше зміцнення дружби народів нашої країни — не стихійний процес, а результат наполегливої діяльності Комуністичної партії, багатонаціональної за своїм складом, глибоко інтернаціоналістської за ідеологією і політикою, організаційною будовою та принципами діяльності. У справу піднесення економіки й культури народів Країни Рад, відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», партія вклала свою безустанну працю, талант і душевне горіння комуністів, знання й організаторське мистецтво кадрів¹.

Метою цієї публікації є висвітлення малодослідженого питання про боротьбу Компартії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва.

Історичний досвід КПРС у вирішенні національного питання, зокрема національно-державного будівництва, має велике значення при розв'язанні проблем національних відносин в СРСР на сучасному етапі. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у доповіді «Шістдесят років СРСР» відзначив, що «...в умовах зрілого соціалізму проблеми взаємовідносин між націями не знімаються з порядку денного. Вони потребують особливої турботи, постійної уваги Комуністичної партії. Партія повинна глибоко вникати в них, намічати шляхи їх розв'язання, творчо збагачуючи практикою розвинутого соціалізму ленінські принципи національної політики»². Досвід партії в цій справі також вивчають і застосовують країни, що розвиваються.

Утворення національної державності й залучення до управління справами держави широких мас трудящих В. І. Ленін вважав одним з найважливіших досягнень Жовтневої революції на шляху забезпечення вільного розвитку кожного народу та його повної рівноправності.

¹ Див.: Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року.— К., 1982, с. 4—5.

² Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року.— К., 1982, с. 16.

«Ми дали,— писав Володимир Ілліч,— в с і м неруським національностям і х в л а с н і республіки або автономні області»³.

Велику роль у здійсненні ленінських ідей в галузі національно-державного будівництва радянських республік відіграли рішення XII з'їзду РКП(б). В них підкреслювалося всесвітньо-історичне значення утворення СРСР, висловлювалася необхідність прискорення ліквідації фактичної нерівності націй, містився заклик до наполегливої боротьби партії проти великоруського шовінізму, як головної небезпеки, і місцевого націоналізму.

Рішення XII з'їзду РКП(б) широко обговорювались і були схвалені партійними організаціями України. Для втілення в життя його директив з національного питання Політбюро ЦК КП(б)У 4 травня 1923 р. створило комісію у складі В. П. Затонського, Е. І. Квірінга, М. В. Фрунзе та інших. В той же час почала працювати й комісія Раднаркому УСРР.

Виходячи з директив XII з'їзду РКП(б), комуністи УСРР, як і всієї країни, провели велику роботу по конституційному закріпленню Союзу РСР. 11 травня 1923 р. ЦК КП(б)У схвалив розроблений комісією Раднаркому УСРР проект директив по перегляду взаємовідносин центральних союзних і республіканських органів. В основу директив ЦК КП(б)У було покладено ленінські настанови та рішення XII з'їзду РКП(б) з національного питання. В них наголошувалося на необхідності передбачити в Конституції Радянської держави перелік прав, які б надавалися Союзу, а також тих, що гарантували б суверенітет кожної республіки⁴. Керуючись схваленими директивами, Конституційна комісія Раднаркому УСРР доповнила проект Конституції СРСР розділом про гарантії прав радянських республік з боку Союзу, прийнятих Конституційною комісією ЦК РКП(б) у червні 1923 р.

Питання будівництва союзної держави обговорювались на Пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся в червні 1923 р. Пленум заслухав доповіді про роботу IV наради ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей, а також комісії ЦВК СРСР по виробленню Конституції СРСР. На пленумі виступили 15 членів ЦК і ЦКК, більшість з яких поділяла ленінську лінію будівництва союзної держави — на основі радянської федерації — й піддала критиці погляди великодержавних шовіністів, місцевих націоналістів та конфедералістів. Так, М. Л. Рухимович у своєму виступі, підкреслюючи своєчасність постановки питання про державне будівництво, критикував О. Шумського, який під виглядом надання республікам більшої господарської ініціативи вимагав децентралізації державного апарату Союзу. З гострою критикою останньої виступили М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар. Зокрема, М. В. Фрунзе викривав ухил в бік конфедералізму, виразником якого на Україні виступав Х. Раковський.

Пленум ЦК КП(б)У схвалив запропоновану Е. І. Квірінгом резолюцію про будівництво союзної радянської держави. В ній відмічалось, що ЦК КП(б)У цілком і повністю стоїть на позиціях XII з'їзду РКП(б), вважає федерацію єдино прийнятною формою об'єднання робітників та селян в одну союзну державу й категорично відмежовується від ухилів як у бік великодержавного централізму, так і в бік конфедералізму⁵. Всі партійні організації України підтримали рішення Пленуму й висловилися проти сепаратистських поглядів Х. Раковського, О. Шумського та інших.

Попереднє обговорення питання про державне будівництво на Пленумі ЦК КП(б)У і в партійних організаціях республіки забезпечило

³ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Повне збір. творів, т. 44, с. 138.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 238, арк. 25.

⁵ Там же, спр. 112, арк. 53.

успішну роботу 3-ї сесії ВУЦВК сьомого скликання, яка 2 липня 1923 р. ратифікувала Конституцію СРСР. 6 липня 2-а сесія ЦВК СРСР першого скликання затвердила Конституцію СРСР і постановила негайно ввести її в дію. На цій же сесії було утворено першу Раду Народних Комісарів СРСР, Головою якої одноставно обрали В. І. Леніна. В січні 1924 р. II з'їзд Рад Союзу РСР затвердив Конституцію СРСР.

У зв'язку з утворенням СРСР було організовано нові союзно-республіканські наркомати, а також здійснено ряд заходів щодо добору кадрів для радянського апарату. В липні 1923 р. на пост Голови Рад-наркому Української СРР був призначений В. Я. Чубар⁶.

Необхідно було внести зміни в Конституції союзних республік відповідно до Конституції СРСР. На Україні така робота розгорнулася на основі рішень VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (17—20 січня 1924 р.). В Основному Законі Української СРР треба було відобразити зміни, які відбулися в її житті з 1919 р., тобто з часу затвердження першої Конституції республіки, й законодавчо закріпити утворення в її складі Молдавської АСРР, а також перехід УСРР на триступеневу систему управління.

IX Всеукраїнський з'їзд Рад (3—10 травня 1925 р.) затвердив внесення цих змін у діючу Конституцію УСРР і доручив ВУЦВК підготувати до чергового з'їзду її перероблений текст. Повний текст нового Основного Закону республіки був прийнятий XI Всеукраїнським з'їздом Рад у травні 1929 р. В ньому відбилися зміни співвідношення сил у країні й досягнення УСРР в розвитку державного будівництва, народного господарства та культури. Конституція СРСР і прийнята на її основі Конституція Радянської України передбачали добровільність об'єднання, рівноправність і свободу виходу з Союзу, а також ряд інших прав, які гарантували суверенітет республіки.

Важливим досягненням РКП(б) та її бойового загону — КП(б)У — в здійсненні ленінської національної політики було утворення в складі Української СРР Молдавської АСРР. Політбюро ЦК КП(б)У в серпні 1924 р. затвердило розгорнутий план заходів по оформленню її національної державності⁷. 12 жовтня 3-я сесія ВУЦВК восьмого скликання схвалила це історичне рішення. У грудні того ж року відбулася перша Все молдавська обласна конференція, яка обрала Молдавський обласний комітет КП(б)У. В січні 1925 р. перша Все молдавська обласна комсомольська конференція оформила відповідну обласну організацію. Молдавський обком КП(б)У і ревком підготували скликання 1 Все молдавського з'їзду Рад, який відбувся в квітні 1925 р. З'їзд прийняв Конституцію Молдавської АСРР, підготовлену в повній відповідності з Конституцією СРСР і Конституцією УСРР. Готувалися місцеві партійні й радянські кадри. З цією метою при Одеській губернській радпартшколі було відкрито молдавське відділення.

На основі рішень XII з'їзду РКП(б) було проведено адміністративно-територіальну реформу в СРСР. Дореволюційний поділ на губернії, повіти й волості замінювався новим, що враховував потреби економічного й культурного розвитку країни та сприяв наближенню державного апарату до населення. Багато уваги здійсненню цієї реформи приділила КП(б)У, яка використовувала позитивний досвід Радянської Росії у справі нового районування. Ще навесні 1923 р. був підготовлений проект ліквідації волостей і повітів та утворення замість них районів і округів. 12 квітня 1923 р. 2-а сесія ВУЦВК восьмого скликання прийняла постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України»⁸.

Заміна повітів і волостей округами та районами в УСРР привела до значного зменшення кількості адміністративно-територіальних оди-

⁶ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 334.

⁷ Очерки історії Комуністической партії Молдавіи.— Кишинев, 1968, с. 120.

⁸ ЗУ УССР, 1923, № 45, с. 564.

ниць: замість 12 губерній стало 9, замість 102 повітів — 53 округи і замість 1989 волостей — 706 районів. Після укрупнення сільрад їх число також скоротилося — з 15 696 до 9307. В цілому по республіці кількість адміністративно-територіальних одиниць зменшилася з 17 787 до 10 066, тобто майже на 43%⁹.

У жовтні 1924 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання про дальше районування. На ньому було прийнято рішення про ліквідацію губерній та перехід на триступеневу систему управління (до 1 квітня 1925 р.). Пленум відкинув пропозиції про створення в УСРР двох областей: промислової — замість колишніх Донецької, Харківської та Катеринославської губерній і сільськогосподарської, куди б входило все Правобережжя. Це мотивувалося тим, що в конкретних історичних умовах того часу області на Україні були б штучною, зайвою надбудовою, яка б створювала відірваність промислових районів від сільськогосподарських. На Пленумі підкреслювалося, що УСРР необхідно розглядати як єдине політичне, адміністративно-державне і культурно-національне ціле. IX Всеукраїнський з'їзд Рад підтримав ці настанови¹⁰.

Виходячи з рішень жовтневого Пленуму ЦК КП(б)У та IX Всеукраїнського з'їзду Рад, Президія ВУЦВК постановою від 3 червня 1925 р. «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління» скасувала з 1 серпня 1925 р. адміністративно-територіальний поділ республіки на губернії¹¹. На Україні протягом 1923—1925 рр. замість 12 губерній, 102 повітів і 1989 волостей було створено 41 округ з 706 районами¹². Поряд з адміністративно-територіальними одиницями, де переважало корінне населення — українці, на території, населеній нацменшостями, було створено 5 національних районів і 186 сільрад, а на кінець 1925 р. їх кількість збільшилася відповідно до 12 (7 німецьких, 3 болгарських, один польський і один єврейський) і до 538¹³. Цим завершилася адміністративно-територіальна реформа на Україні, в результаті якої було повністю ліквідовано старий поділ, що залишився від буржуазно-поміщицької держави, і на основі наукових принципів створено новий, який повністю відповідав природі й завданням Радянської соціалістичної держави. Ліквідація губерній і перехід на триступеневу систему управління сприяли посиленню партійного керівництва всіма галузями господарсько-культурного і громадсько-політичного життя країни.

Значне місце в національно-державному будівництві займало розв'язання питання про адміністративні кордони. В «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В. І. Ленін відзначав, що через це питання комуністи розходяться не повинні, а повинні йти на певні поступки¹⁴. В умовах єдиної союзної держави стало можливим враховувати економічну й політичну доцільність зміни кордонів, привести їх у відповідність з етнографічними межами розселення тих або інших національностей.

При розв'язанні питання про національні кордони російський народ не раз демонстрував свою добру волю і безкорисливість. Так, РСФРР всіляко сприяла становленню союзних республік Середньої Азії. В 1924 р. за рахунок Російської Федерації територія Білоруської СРР зросла вдвоє. Ще в 1923 р. питання про зміни своїх кордонів з РСФРР порушила Радянська Україна¹⁵. 31 липня 1924 р. ЦК Компар-

⁹ Історія держави і права Української РСР: У 2-х тт. 1917—1967 роки.— К., 1967, т. 1, с. 393.

¹⁰ Съезды Советов в документах.— М., 1964, т. V, с. 171—173.

¹¹ Історія держави і права Української РСР, т. 1, с. 394.

¹² ЗУ УСРС, 1925, № 29—30, с. 233.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 827, арк. 65—66.

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 42—43.

¹⁵ Коммунист, 1923, 3, 6 нояб.

тії Білорусії вважав необхідним приступити до врегулювання кордонів між БСРР і УСРР. При ЦВК СРСР, ЦВК Російської Федерації, України і Білорусії було створено адміністративно-територіальні комісії для врегулювання кордонів між трьома республіками. Його основою став етнографічний принцип, тобто передачі тій чи іншій республіці підлягали території, які безпосередньо примикали до неї й були заселені в абсолютній чи відносній більшості корінною національністю, що давала назву даній республіці. Водночас до уваги бралися тяжіння тієї чи іншої територіальної одиниці до господарського центру і побажання населення. Комісії уважно вивчали всі пропозиції представників прикордонних губерній.

Питання про встановлення кордонів було досить складним, оскільки багато населених пунктів, що межували між собою, порівну склалися з російського і українського населення, а інші, хоч і мали однорідний національний склад, були віддалені від кордону.

Націоналістично настроєні елементи в державному апараті намагалися використати це для розпалювання національної ворожнечі. Вони силкувалися довести, нібито Воронежська і Курська губернії, Дон і Кубань здавна були українськими територіями і тому мають відійти до УСРР. При цьому наводилася «історична» довідка, написана ідеологом українського буржуазного націоналізму професором М. Грушевським. Його антинаукова концепція про різне походження та розвиток російського і українського народів була спрямована на те, щоб посіяти між ними національні чвари¹⁶.

Партійні організації України проводили велику роз'яснювальну роботу, викриваючи ворожі підступи українських буржуазних націоналістів. Питання про врегулювання кордонів розглядалося в ЦК КП(б)У. Між радянськими республіками було досягнуто повної згоди і взаєморозуміння. До УСРР відійшов Путивльський повіт Курської губернії, до РСФРР — Шахтинський і Таганрозький округи України, а до Білорусії — частина Полісся. Робота Комуністичної партії по уточненню кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР сприяла зміцненню дружби, взаємного довіря і співробітництва народів братніх радянських республік.

Важливою умовою справедливого розв'язання національного питання була політика коренізації, яку проводила партія в усіх республіках. В Радянській Україні політика коренізації набула форми українізації. Питання про українізацію, особливо державного і партійного апарату, не раз порушував В. І. Ленін. У 1919 р. Володимир Ілліч писав: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою»¹⁷.

Велику роль у залученні місцевих кадрів до роботи державного й партійного апарату відіграв XII з'їзд РКП(б), який відзначив, що для успішного розв'язання національного питання, зокрема проведення політики коренізації, партійним організаціям треба домогтися того, щоб органи національних республік і областей будувалися переважно з людей, які знають мову, побут і звичаї відповідних народів. З'їзд вказав на необхідність видання спеціальних законів, що забезпечува-

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 68, спр. 329, арк. 81—82.

¹⁷ Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні.— Повне зібр. творів, т. 39, с. 314.

ли б вживання рідної мови в усіх державних органах і установах, які обслуговують місцеве населення й національні меншості¹⁸.

За даними Всесоюзного перепису 1926 р., на Україні з 28,8 млн. чол. 22,9 млн. становили українці, тобто 80% всього населення республіки¹⁹. В КП(б)У на час XII з'їзду РКП(б) із загальної кількості — 56 415 членів партії українців було тільки 30%. Із 3702 відповідальних працівників губернського, окружного і районного масштабу українську мову знали лише 797 чол.²⁰ Ще меншим був процент українців серед відповідальних працівників республіканського масштабу.

У зв'язку з цим в діяльності партійної організації України велике місце займали питання підготовки й висування кадрів корінної національності; розширення мережі шкіл з навчанням рідною мовою, видання нею літератури, газет і журналів та запровадження її в роботі партійного, державного і господарського апарату; розвиток класової свідомості мас в дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся у червні 1923 р., конкретизував заходи по здійсненню рішень XII з'їзду партії з національного питання. Пленум відхилив націонал-ухильницькі пропозиції О. Шумського, який наполягав на явно нереальних строках українізації. «Осностне завдання, яке ми ставимо перед собою, — сказав у своєму виступі на Пленумі В. Я. Чубар, — це зробити мову зрозумілою більшості населення, щоб рідною мовою нести комуністичне вчення в маси»²¹.

В 1923 р. на Україні було створено 566 шкіл політграмоти, 536 шкіл прискореного типу навчання і 63 — для малограмотних, а також 398 марксистських гуртків. У Комуністичному університеті ім. Артема вчилось 399 членів партії, 17 кандидатів у члени РКП(б) і 13 членів ЛКСМУ²².

IX Всеукраїнський з'їзд Рад значно обновив склад ВУЦВК завдяки додатковому обранню до нього трудівників міста і села. В ньому вже налічувалося 55 представників від селян, які вели безпосередньо своє господарство, і 24 робітники від верстата. Кількість українців збільшилася на 13%. Висунуті до складу ВУЦВК робітники і селяни виявляли велику активність в роботі сесій, ретельно і глибоко готували й обговорювали всі питання, що стояли на порядку денному.

ЦК КП(б)У багато зробив для зміцнення кадрами установ, що діяли в сільських районах. У грудні 1924 р. з цією метою було направлено на село 182 працівники, а згодом — ще 1200. Для обслуговування сільських районних партшкіл виїхали 522 пропагандисти з числа тих, що закінчили Комуністичний університет ім. Артема, інститути народної освіти, радпартшколи.

Питання національної політики важливе місце зайняли в роботі IX з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.). Він зосередив увагу партійних організацій на завданнях дальшого виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів, прискорення культурного будівництва, підготовки нових кадрів спеціалістів, а також широкого залучення до активної участі в громадсько-політичному житті інтелігенції²³.

Про суть ленінської національної політики і завдання партійної організації республіки щодо її здійснення говорив на з'їзді М. І. Калінін у доповіді про роботу ЦК РКП(б). В заключному слові він піддав гострій критиці Дашковського, який виступив з позицій великодержавного

¹⁸ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 2, с. 423.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 2124, арк. 142.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 116, арк. 36.

²¹ Там же, спр. 130, арк. 188.

²² Там же, оп. 1, спр. 122, арк. 83.

²³ Див.: Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1, с. 338.

шовінізму, і Солодуба. Останній заявляв, що «...національне питання не є селянським, а самодовліючим». «Це невірно, — говорив «всеросійський староста». — Національне питання є значною мірою селянське питання. Ви думаєте, тов. Солодуб, що національне питання полягає тільки в національній мові?.. Якби національне питання полягало тільки в одній мові, тоді не було б національного питання, тоді нам неважко було б його розв'язати». Національне питання, як і селянське питання, підкреслив М. І. Калінін, — «...підпорядковане основному питанню — про будівництво соціалізму»²⁴.

На зборах партійних осередків, районних та окружних активах, у партійній пресі критикувалися спроби націоналістів перебільшувати національні особливості, їх небажання рахуватися з загальнодержавними інтересами, намагання замкнутися в національну шкаралупу.

Велику увагу викриттю проявів місцевого націоналізму та великодержавного шовінізму приділили червневі Пленуми ЦК КП(б)У 1926—1927 рр. Комуністи України піддали гострій критиці націоналістичний ухил О. Шумського, який працював у той час наркомом освіти УСРР. Останній робив безпідставний закид партійній організації республіки в тому, що вона непослідовно проводить національну політику, обвинувачував у «русотяпстві» керівні кадри КП(б)У, пропонував штучно форсувати темпи українізації.

Ухил же до великодержавного шовінізму виявився у намаганні применшити значення України як складової і рівноправної частини СРСР, в ревізії ленінської політики партії щодо розвитку радянської державності, школи і преси рідною мовою. Цю ворожу ленінізму позицію зайняли, зокрема, Зінов'єв, Ваганян і Ларін, які виступали проти українізації партійного і державного апарату, заперечували необхідність розвитку української культури, соціалістичної змістом і національної формою.

У Заяві до Виконкому Комінтерну, прийнятій на червневому Пленумі ЦК КП(б)У 1927 р., давалася розгорнута характеристика українського націоналістичного і великодержавного ухилів, викладався хід боротьби з ними. Виконком Комінтерну схвалив «лінію КП(б)У в боротьбі як з ухилами великоруського шовінізму, так і з ухилами українського шовінізму, зокрема з позицією Шумського»²⁵.

Завдяки рішучим заходам партійних і радянських органів було досягнуто значних результатів у здійсненні ленінської національної політики, залученні місцевих українських кадрів до роботи в державному і партійному апараті. Ці питання стояли на порядку денному X Всеукраїнського з'їзду Рад у квітні 1927 р. і X з'їзду КП(б)У в листопаді того ж року.

Відмічаючи успіхи партії у розв'язанні національного питання, X з'їзд КП(б)У констатував: «Основні й головні з них полягають в тому, що проведення українізації й опанування українського культурного процесу стало справою всієї партії і що процес українізації, керований і спрямований партією, поступово охоплює рамки міста і пролетаріат»²⁶.

Про досягнення в галузі ленінської національної політики свідчили зміни в соціальному й національному складі КП(б)У. З 1922 по 1927 р. у парторганізації республіки кількість робітників зросла на 14,4%. Серед селян, прийнятих у партію, $\frac{2}{3}$ були безпосередньо зайняті на сільськогосподарських підприємствах. Зміни в соціальному складі КП(б)У позначилися на її національному складі. З 1923 по 1927 р. чи-

²⁴ Дев'ятий съезд Коммунистической партии (б) Украины: Стенограф. отчет (6—12 декабря 1925 года).— Харьков, 1926, с. 159.

²⁵ Від І конференції до X з'їзду КП(б)У: Резолюції та постанови пленумів.— К., 1932, с. 161.

²⁶ Компартия Украины в резолюциях., т 1, с. 467.

сельність українців у ній збільшилася на 28,2%²⁷. На час X з'їзду КП(б)У було досягнуто значних результатів в українізації й радянського апарату. В сільських Радах українці становили 87,8%, в міських — 43,8%, а в складі окружних виконкомів — 58,2%. Істотні зміни відбулися й у національному складі Всеукраїнського ЦВК. Якщо після VII Всеукраїнського з'їзду Рад (1922 р.) в ньому налічувалося 27,6% українців, то після X Всеукраїнського з'їзду Рад (1927 р.) — уже 59,5%²⁸.

Успішно проводилася українізація і комсомольської організації республіки. Якщо в 1924 р. в ній було 50,9% українців, то в 1926 р. — уже 67,1%²⁹.

Чітка й послідовна, принципіальна лінія КП(б)У в проведенні ленінської національної політики сприяла ще більшому зміцненню зв'язків партії з широкими народними масами, відкрила перспективи для активнішого залучення їх до соціалістичного будівництва і стала важливим фактором інтернаціонального виховання трудящих. У партійних організаціях союзних і автономних республік дальшого розвитку набував процес інтернаціоналізації їх складу, збільшувалася питома вага комуністів з числа осіб корінної національності. Знаменним у цьому плані є те, що Компартія України в 1927 р. об'єднавала у своїх рядах представників 56 національностей, в 1941—80, а в 1979 — понад 100. Що ж до населення республіки, то українці становили в тому ж році 73,6%, а в складі Компартії України на 1 січня 1981 р. — 66,1%³⁰. Серед керівних працівників УРСР українці становили 70,4%, росіяни — 27,1 та представники інших національностей — 2,5%³¹.

Діяльність Комуністичної партії по розвитку української радянської державності, залученню місцевих кадрів до роботи державного і партійного апарату переконливо спростовує брехливі твердження буржуазних фальсифікаторів та різного роду націоналістів про «радянський колоніалізм», «русифікацію» колишніх національних окраїн Росії і т. д. Неухильне й послідовне проведення в життя рішень XII з'їзду РКП(б) з національного питання було однією з вирішальних умов, які забезпечили дальше зміцнення Української Радянської соціалістичної держави, союзу робітників і селян, дружби і співробітництва українського народу з усіма народами Радянського Союзу, формування української соціалістичної нації.

²⁷ См.: Отчет Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины и его отделов за период с VI-й по VII партконференцию (декабрь 1921 г.— март 1923 г.).— Харьков, 1923, с. 19; Национальная политика ВКП(б) в цифрах.— М., 1930, с. 138.

²⁸ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—29 листопада 1927 р.: Стеногр. звіт.— Харків, 1928, с. 154.

²⁹ Там же, с. 527.

³⁰ Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма.— К., 1979, с. 89; Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года.— М., 1980, с. 28; Боевой отряд ленинской партии.— К., 1981, с. 21.

³¹ См.: Шербицкий В. Кадровая политика: опыт и проблемы.— Коммунист, 1982, № 1, с. 46.

С. П. ЮРЕНКО (Київ)

ДО ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

Однією з найактуальніших проблем, що привертають увагу радянських археологів-славістів, є формування археологічних культур, які безпосередньо передували утворенню Давньоруської держави — Київської Русі. Це — період другої половини першого тисячоліття н. е. —

час існування східнослов'янських племінних союзів, коли відбувалася боротьба між родоплемінним та феодальним укладами, що закінчилася перемогою останнього. Союзи племен перетворювалися на феодальні князівства. Завершився цей процес утворенням великої східнослов'янської держави з центром у Києві.

Проблема становлення державності, формування феодальних відносин у східних слов'ян досліджена радянськими вченими в загально-теоретичному плані. Однак соціально-економічна основа, а також фактори, що зумовили хід історичного процесу в той період, залишаються маловивченими. Основна причина цього полягає в недостатній джерелознавчій та фактологічній базі.

Це стосується і питання про археологічні пам'ятки останньої третини першого тисячоліття н. е. на Лівобережжі Дніпра. Серед них особливе місце посідають пам'ятки волинцівської культури, які зустрічаються головним чином у лісостеповій частині названого регіону. Ці пам'ятки, своєрідні й водночас з чітко вираженими, характерними для всіх східнослов'янських культур даного періоду рисами, викликають суперечливі думки щодо хронології, етнокультурної інтерпретації та їх місця серед старожитностей східного слов'янства. Крім того, нагородження протягом останніх десятиріч нових археологічних даних потребує їх узагальнення. Тим більше, що такі спроби робилися й раніше¹. Однак базувалися вони на незначному фактичному матеріалі.

Проведені нещодавно Є. О. Горюновим, О. В. Сухобоковим, Р. С. Орловим, Н. М. Кравченко та автором даної замітки дослідження дали змогу не лише уточнити ареал розповсюдження пам'яток волинцівської культури, а й одержати нові дані, необхідні для з'ясування цілого ряду питань етноісторичної ситуації на Лівобережжі Дніпра напередодні та в період утворення Давньоруської держави. Зокрема, це має важливе значення для висвітлення проблеми походження роменської культури, східнослов'янська належність якої не викликає сумнівів. Тут доречно зауважити, що спроби П. М. Третьякова та І. І. Ляпушкіна розглянути її з позицій міграціонізму² та Д. Т. Березовця і О. В. Сухобокова — автохтонізму³ є гіпотетичними. Наведеним названими дослідниками на користь тієї чи іншої точки зору аргументам властива певна абстрактність: вони не мають підтвердження в конкретному археологічному матеріалі.

Волинцівські пам'ятки слід розглядати в тісному зв'язку з вивченням слов'янських старожитностей Лівобережжя Дніпра в цілому, початок якому було покладено розкопками А. Дмитрюкова та В. Пасека (у верхніх течіях Псла та Сейму) в 30-х роках XIX ст. В останній чверті минулого століття було проведено суцільне обстеження басейнів головних лівих приток Дніпра (дослідження Д. Я. Самоквасова, В. Г. Ляскоронського, В. В. Хвойки, Л. В. Падалки, М. Є. Макаренка)⁴. Наприкін-

¹ Березовець Д. Т. Северяне (перед образованием Киевской Руси).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1969; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— Материалы по археологии СССР (далее — МИА). М.—Л., 1961, № 104.

² Третьяков П. Н. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки.— Советская археология, 1969, № 4, с. 89; Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 180.

³ Березовець Д. Т. До питання про літописних северян.— Археологія. К., 1953, т. VIII; Его же. Северяне (перед образованием Киевской Руси), с. 18; Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники).— К., 1975, с. 137—148.

⁴ Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам.— М., 1908; Его же. Могильные древности северянской Черниговщины.— М., 1916; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне Сулы.— Труды XI Археологического съезда. М., 1901; Его же. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы.— Труды XII археологического съезда. М., 1907, т. III; Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г.— Известия

ці XIX ст. одночасно було відкрито роменську культуру й пам'ятки волинцівського типу. Однак останні досліджувалися значно пізніше — в 1949—1952 рр. — Д. Т. Березовцем та Ю. С. Виноградським⁵. Тоді ж у загальних рисах учені окреслили ареали їх поширення (у межах лівобережного лісостепу), хоч загальна кількість самих пам'яток була незначною (Волинцеве, Сосниця, Бесідівка, Битиця).

Протягом останніх 10 років кількість знайдених поселень волинцівського типу різко збільшилася і становить нині близько 50⁶. Виявилось також, що ареал їх поширення виходить за межі власне Лівобережжя. Вони зустрічаються й на правобережній Київщині⁷.

Як уже відзначалося, з моменту відкриття та виділення волинцівських пам'яток серед дослідників не припиняються дискусії щодо їх генезису, а також етнічного змісту та хронології. Не спиняючись у даній замітці на всіх названих аспектах, спробуємо дати загальний огляд пам'яток волинцівської культури. Вони представлені відкритими поселеннями та безкурганними могильниками. Майже завжди ці пам'ятки (за винятком Битицького городища на високому березі Псла) розташовані на знижених ділянках берегових терас, безпосередньо біля води. Найвірогідніше, укріплення Битицького городища слід датувати раннім залізним віком і, отже, його не можна брати до уваги⁸. На поселеннях виявлено житла стовпової і зрубної конструкції, що заглиблювалися в ґрунт на 0,6—1,2 м. У житлах знайдено залишки вогнищ (Битицьке городище) і вирізани у материковому лесі кубовидні печі, склепіння яких викладено із спеціально виготовлених глиняних вальків. Останні переважають у районах з підзолистими ґрунтами, що підстилаються лесовидними суглинками (Битиця, Ходосівка, Сосниця, Волинцеве)⁹. Населення, що залишило волинцівські пам'ятки, споруджувало печі й з материкових останців на піщаних ділянках. Так, під час розкопок Волинцівського поселення в 1980 р. виявлено житло, піч у якому зроблено із спонділової глини зеленого кольору, що пояснюється наявністю піщаного материкового ґрунту. Це виключало можливість спорудження печі традиційним способом. Іноді печі вирізали в підбоях стінок жител.

Господарські споруди представлені ямами різних розмірів, зробленими головним чином у житлах (Волинцеве, Сосниця, Битиця), а інколи і за їх межами (Ходосівка, Вовки). На Волинцівському поселенні виявлено залишки споруд виробничого призначення¹⁰.

Раніше, до проведення нами розкопок у Волинцевому, існувала думка, що на поселеннях такого типу є елементи планування житлових та господарських споруд¹¹. Однак це помилкове твердження склалося через те, що Д. Т. Березовець проводив розкопки на території кол-

археологической комиссии (далее — ИАК). СПб., 1907, вып. 22; Его же. Археологические исследования 1907—1909 гг. — ИАК. СПб., 1911, вып. 43.

⁵ Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосница. — Краткие сообщения Института археологии АН УССР (далее — КСИАН). К., 1952, вып. 1; Березовец Д. Т. Исследования славянских памятников на Сейми 1949—1950 гг. — Археологичні пам'ятки УРСР (далі — АП). К., 1955, т. V.

⁶ Горюнов Е. А. О памятниках волинцевского типа. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далее — КСИА). М., 1975, вып. 144.

⁷ Орлов Р. С. Поселения с керамикой волинцевского типа на Київщині. — Археологичні дослідження на Україні (далі — АДУ). К., 1972, вып. IV; Кравченко Н. М. та ін. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. на Київщині. — Археологія. К., 1974, вип. 15.

⁸ См.: Сухобоків О. В. Указ. соч., с. 49—50.

⁹ Погго ж. До питання про пам'ятки волинцівського типу. — Археологія. К., 1977, вип. 21, с. 50—65; См. також: Круц В. А., Кубышев А. П., Сухобоків О. В. Исследования Днепровской экспедиции. — Археологические открытия: Сборник (далее — АО). М., 1972.

¹⁰ Березовец Д. Т. Новые раскопки в с. Волинцево. — АНУ. К., 1967, вып. I.

¹¹ Его же. Северяне (перед образованием Киевской Руси), с. 8; См. также: Сухобоків О. В. Указ. соч., с. 49—50.

госпного саду. Це не дало змоги дослідити велику площу. Під час досліджень у 1980—1981 рр. на ділянці, що охопила близько 1300 кв. м, нами було виявлено 15 споруд, але регулярне впорядкування забудови поселення не було простежено.

Могильники пам'яток волинцівської культури були ґрунтовими. Урнові поховання знаходилися на незначній глибині (0,3—0,4 м від сучасної поверхні). Вони містили залишки спалених на стороні трупів (Волинцеве й Сосниця). В одному випадку навколо поховання виявлено огорожу (М. Будки)¹². На деяких могильниках існували спеціальні споруди для спалювання померлих (Волинцеве, Сосниця, Лебяз'є-3).

Предметів спорядження та озброєння виявлено мало. Це переважно наконечники стріл аварського типу, фрагменти кольчужних поясів, бойові ножі, окуття піхов шабель (Волинцеве). Знаряддя праці представлені наральниками, теслами-мотиками, уламками кіс, серпами, різними проколками (кістяними й роговими), зернотерками, глиняними або виготовленими із стінок амфор пряслицями тощо. Серед прикрас є срібні та бронзові пластинчасті й круглі в перерізі браслети з розширеними й сплюснутими кінцями, персні (з жуковинами салтівського типу та дротяні), скляне й пастове з очковим орнаментом намисто. Найповніше уявлення про набір прикрас пам'яток волинцівського типу дає скарб, знайдений біля с. Харівки Путивльського району на Сумщині. Він містився у горщику волинцівського типу¹³. Аналогічні предмети знайдено й у Фативізькому скарбі на Чернігівщині. Вони настільки близькі між собою як за асортиментом, так і за технікою та прийомами виготовлення, що не виникає сумнівів щодо їх належності одній групі населення.

Серед керамічних комплексів волинцівського типу є гончарний і ліпний посуд. Причому ліпна кераміка переважає (90—95%). Це свідчить на користь припущення, що гончарний посуд є чужорідним елементом. До того ж, серед ліпних посудин трапляються форми, які імітують гончарні.

Гончарні посудини, виготовлені з добре відмуленої глини, мають корчагоподібну форму з конічним тулубом, широким денцем та високими вертикальними вінцями. Всі вони орнаментовані по вінцях широкими, вертикально пролощеними смужками, фризом з двох вдвлених горизонтальних ліній, між якими розміщена багаторядна хвиля, або косими відбитками зубчастого штампу (Ходосівка, Волинцеве, Сосниця, Васильки, Піски, Обухів-2, Вовки). Дуже часто посуд прикрашали перехресним або вертикально-смужковим орнаментом і надавали світло-коричневого з переходом до чорного, зрідка — червоного забарвлення.

Привізна кераміка, що досить часто зустрічається на волинцівських поселеннях, представлена уламками тонкостінних з борозенчастою поверхнею червоноглиняних амфор з Херсонесу¹⁴.

Ліпний посуд у більшості випадків являє собою горщики конусоподібних форм з чітким профілюванням у верхній частині, прямими стінками, вузьким денцем і відігнутими назовні вінцями із скошеним зрізом. Звичайним орнаментальним прийомом є нанесення по зрізу вінця відбитків пальців або паличок (Сосниця), зрідка — відбитків зубчастих штамів, що робилися відбитками паличок, перевитих шнурком. Інколи такий орнамент наносився й по крутих плічках.

Серед ліпного посуду трапляються посудини банкоподібної форми

¹² Макаренко П. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г.— ИАК, СПб., 1907, вып. 22, с. 112; Ег о же. Материалы по археологии Полтавской губернии.— Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава. 1908, вып. 5, с. 51.

¹³ Березовець Д. Т. Харівський скарб.— Археологія, 1952, т. VI.

¹⁴ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л., 1979.

з невиразно виділеним профілем (Сосниця, Целіків Бугор, Стрелиця, Васильки). По краях донець таких посудин помітно характерну за країну.

До ліпного посуду належать і сковорідки з високими бортиками (3—6 см), зріз яких орнаментувався пальцьовими вдавленнями або відбитками чотирикутних паличок (Сосниця, Целіків Бугор, Стрелиця).

З аналізу речових матеріалів, знайдених під час розкопок пам'яток волинцівського типу, можна скласти уявлення про заняття населення. Наявність землеробських знарядь свідчить про існування орного землеробства — заплавного й лиманного в лісостепу (Волинцеве, Вовки, Васильки, Ходосівка, Обухів-3)¹⁵ та підсічно-перелогового — в лісовій смузі Лівобережжя (Сосниця, Целіків Бугор, Посудичі, гирло р. Гасоми). Населення займалося також приселищним скотарством, мисливством (полювали переважно на великих диких тварин — лосів, оленів, диких кабанів, козуль), рибальством та збиральництвом. На підставі знахідок зерен та їх відбитків на посуді можна зробити висновок, що вирощувалося жито, полба (двозерна пшениця), коноплі, горох. Розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, свійську птицю¹⁶.

Встановлення часу існування пам'яток волинцівської культури ускладнене через відсутність строго датуючих знахідок. Проте на ряді поселень та могильників (Волинцеве, Сосниця, Харівський та Фативізький скарби) виявлено предмети раннього салтівського імпорту (люстерка, бубонці, срібні й бронзові бляшки поясного набору, антропо- та зооморфні фібули, браслети з розширеними незамкнутими кінцями, намистини), що мають аналогії в рязанських могильниках та аланських катакомбах на Північному Кавказі, а також наконечники стріл аварського типу. Період їх існування не виходить за межі VII—VIII ст.¹⁷ Це дає підставу датувати у межах цього часу й старожитності волинцівської культури. Правильність такого припущення підтверджує нещодавно розроблена І. А. Барановим хронологія салтівських амфор. Він датує їх VII — серединою VIII ст.¹⁸

Проте є й інші думки щодо волинцівських пам'яток. Так, за І. І. Ляпушкіним (його погляди поділяє й Є. О. Горюнов) їх треба датувати VIII—X ст., тобто періодом існування роменської культури¹⁹, і розглядати як локальний варіант останньої. На думку Є. О. Горюнова, власне передроменськими (V—VII ст.) на Лівобережжі Дніпра є пам'ятки пеньківського типу, які поширені переважно на правому березі²⁰. Для лісової частини Лівобережної України характерні старожитності коло-

¹⁵ Краснов Ю. А. О системах и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы.— Советская археология: Квартальник, 1967, № 1; Его же. Раннее земледелие и скотоводство в лесной полосе Восточной Европы.— МИА, 1971, № 174.

¹⁶ Сухобоков О. В. Указ. соч., с. 88—90.

¹⁷ Березовець Д. Т. Харівський скарб, с. 109 та ін.; Ефименко П. П. Рязанско-Окские могильники.— Материалы по археологии и этнографии. Л., 1926, т. 3; Деоник В. Б. Классификация и хронология аланских украшений VI—IX вв.— МИА, 1963, № 114, с. 149; Его же. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв.— Советская археология, 1961, № 3, с. 152; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— Л., 1966, с. 263; Мерперт Н. Я. О генезисе салтовской культуры.— Краткие сообщения Института истории материальной культуры. М.—Л., 1951, вып. 36, рис. 2; Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.— Советская археология, 1971, № 2, рис. 5—6.

¹⁸ Баранов И. А. Ранние болгары в Крыму (локальный вариант салтово-маяцкой культуры).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1978, с. 13—15; Ср.: Якобсон А. Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья.— Советская археология, 1951, т. XV, с. 344; Его же. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики, с. 5—17; Плетнева С. А. От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура).— МИА, 1967, № 142.

¹⁹ Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 243. Его же. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства.— МИА, 1968, № 152, с. 61—62.

²⁰ Горюнов Е. А. К истории Днепровского Левобережья в середине и третьей четверти I тысячелетия н. э.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1977, с. 15.

чинського типу. Волинцівські ж з'явилися там одночасно з роменськими і, отже, не можуть братися до уваги для попереднього часу²¹. Не заперечуючи наявності обох груп пам'яток на розглядуваній території і погоджуючись з Є. О. Горюновим у тому, що межа між ними проходить по середніх течіях Сіверського Донця й Ворскли та верхів'ях Псла і Сули, можемо додати, що окремі елементи їх присутні у комплексах Волинцевого, Бесідівки й Сосниці. Простежити зв'язок між пенківсько-колоачинськими старожитностями і пам'ятками роменської культури важко, в усякому разі на даному етапі дослідження.

На зв'язок між волинцівськими й роменськими пам'ятками свого часу вказував Д. Т. Березовець (його думку поділяє і О. В. Сухобоків)²². Про це свідчать форми керамічних виробів та їх орнаментация, технологія і техніка яких вражають своєю подібністю. У роменській культурі набули дальшого розвитку специфічні для волинцівських пам'яток риси, що виявилось в поховальному обряді (трупоспалення і поховання в урнах) та у зміні безкурганних могильників курганами.

Відмінності між цими групами пам'яток (у характері поселень та їх топографії) пояснюються причинами зовнішньополітичного характеру. На VIII ст. припадає експансія Хазарського каганату на східнослов'янські землі. Незахищені волинцівські поселення біля берегів річок у той час змінилися укріпленими роменськими городищами, які утворили лінії оборони внутрішніх районів²³.

Археологічні пам'ятки деякий час ще зберігали волинцівські і вже мали характерні для пам'яток роменської культури риси. Саме такими є старожитності Опішнянського поселення, що розкопувалося І. І. Ляпушкіним та О. В. Сухобоківим²⁴. Так, у його керамічному комплексі майже відсутній посуд з нарядною роменською орнаментацияю, за винятком горщиків волинцівського типу. Останніх немає і на роменських поселеннях. Але для Опішнянського характерні архаїчні форми банкоподібної кераміки, а також сковорідки з низьким бортиком. До того ж, останнє на відміну від волинцівських розташоване на місі високого берега р. Ворскли і має незначні оборонні споруди. По сукупності датованих знахідок Опішнянське поселення можна віднести до періоду не пізніше середини VIII ст. Це дає підставу вважати його сполучною ланкою між волинцівськими та роменськими пам'ятками.

Не наполягаючи на цьому висновку як на єдино можливому, вважаємо, що дальші дослідження дадуть нові матеріали, які проллють світло на проблему конкретного зв'язку волинцівських пам'яток з роменською культурою. поки що його розглядати однозначно не можна. Слід враховувати ще й ту обставину, що населення лісостепової частини Лівобережжя у V—VII ст. складалося не тільки з землеробських осілих, а й з кочових скотарських племен²⁵.

На культуру слов'ян східних і південно-східних районів Дніпровського Лівобережжя помітний вплив справляло населення прилягаючої степової зони. В центральній та західній частинах лівобережного лісостепу він був значно послаблений. Свідченням цього є археологічні пам'ятки волинцівської та роменської культур.

На думку спеціалістів, серед населення лівобережного Подніпров'я напередодні утворення східнослов'янської державності були залишки

²¹ Там же, с. 20.

²² Березовець Д. Т. Северяне (перед образованием Киевской Руси), с. 15—16; Сухобоків О. В. Указ. соч., с. 137.

²³ Сухобоків О. В. Указ. соч., с. 154; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982, с. 79—80.

²⁴ Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье..., с. 268; Сухобоків О. В., Иченская О. В., Юренко С. П. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опшны.— Археологические открытия 1975 г. М., 1976, с. 395.

²⁵ Горюнов Е. А. Некоторые вопросы истории Днепровского Левобережья в V—нач. VII вв.— Советская археология, 1973, № 4, с. 110.

давніх іраномовних племен²⁶, які на той час у степовій та прилягаючих районах лісостепової зони уже отюрчилися. У центральній та західній частинах іраномовний елемент значною мірою слов'янізувався. Саме з ним і слід пов'язувати волинцівські пам'ятки.

У правобережному лісостепу з іраномовним, але вже слов'янізованим елементом пов'язують пам'ятки пастирського типу, які створювалися одночасно з волинцівськими. Їх об'єднує наявність кружальної кераміки, яка має схожу технологію та деякі прийоми орнаменталізації, відомі ще в сармато-аланський та алано-болгарський часи²⁷.

Отже, питання про походження та етнічну належність волинцівських пам'яток поки що далеко від остаточного розв'язання. Проте вже нині можна стверджувати, що вони є підосною роменської культури, слов'янське походження якої визнається всіма дослідниками. Таким чином, племена, що їх залишили, стали головним компонентом населення періоду роменської культури, яка представляє культуру сіверянського союзу племен. Формування останнього, на думку Б. О. Рибакіова, слід відносити до середини I тис. н. е.²⁸

²⁶ Топоров В. Н., Трубачев О. П. Лингвистический анализ гидронимов Среднего Поднепровья.— М., 1963, с. 232—244; Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини.— К., 1963, с. 38—42, 55—58, 61—69, 83—84.

²⁷ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— МИА, 1970, № 163, с. 130.

²⁸ Рибакіов Б. А. Киевская Русь и русские княжества... с. 80.

Є. В. КЛОКОВ (Київ)

ВКЛАД СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ У СПРАВУ РОЗРЯДКИ І МИРУ В 1970—1975 рр.

На початку 70-х років найбільш чітко виявилася тенденція до розрядки міжнародної напруженості, чому сприяла погоджена зовнішня політика соціалістичних держав. Головним фактором, що, по суті, визначив дальший розвиток подій на міжнародній арені, було прийняття XXIV з'їздом КПРС Програми миру, одностайно підтриманої країнами соціалістичної співдружності. Вона дістала широке визнання прогресивної громадськості всього світу. Програма стала спільною зовнішньополітичною платформою дій комуністичних і робітничих партій братніх держав соціалізму в їх боротьбі за мир.

Необхідно зазначити, що 70-ті роки характеризувалися поглибленням і розширенням всебічних зв'язків між країнами соціалістичної співдружності. «Разом з розквітом кожної соціалістичної нації, зміцненням суверенітету соціалістичних держав,— зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії,— все тіснішими стають їх взаємозв'язки, виникає все більше елементів спільності в їх політиці, економіці, соціальному житті, відбувається поступове вирівнювання рівнів розвитку. Цей процес поступового зближення країн соціалізму цілком певно проявляється нині як закономірність»¹. Дальше зближення держав соціалізму створило вирішальну передумову для успішного координування їх зовнішньої політики. Правову основу цього продуктивного процесу визначили рівноправні двосторонні угоди про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, що відповідають інтересам обох сторін. Координація їх зовнішньополітичного курсу здійснювалася на принципах соціалістичного інтернаціоналізму.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 6.

Новий етап зміцнення єдності дій країн соціалізму на міжнародній арені зумовив необхідність дальшого вдосконалення конституцій братніх держав. В них знайшов своє відбиття ряд важливих положень, що, зокрема, стосувалися визначення засад та головних напрямів зовнішньої політики тієї чи іншої держави. Особливу увагу при цьому було приділено відносинам між соціалістичними країнами, ідеям дружби й співробітництва із СРСР. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії було відзначено: «У конституціях більшості братніх країн підкреслюються ідеї дружби і співробітництва з Радянським Союзом. Це — велике довір'я до нашої країни, і ми відповідаємо тим же. Нова Конституція СРСР проголошує дружбу, співробітництво, взаємодопомогу з країнами соціалізму наріжним каменем радянської зовнішньої політики»².

Конституції країн соціалістичної співдружності законодавчо закріпили принципи й цілі їх миролюбної зовнішньої політики, спрямованої на забезпечення сприятливих умов для будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, зміцнення позицій світового соціалізму, підтримку боротьби народів за національне визволення і соціальний прогрес, відвернення загрози воєн та послідовну реалізацію принципу мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

Керуючись у своїй повсякденній діяльності ідеями соціалістичного інтернаціоналізму, марксистсько-ленінські партії та уряди країн соціалізму в першій половині 70-х років приділяли значну увагу розширенню й поглибленню координації зовнішньополітичної діяльності, втіленню в життя положень Програми миру. В цьому плані особливого значення набувають засідання Політичного консультативного комітету (ПКК) Організації Варшавського Договору, дво- і багатосторонні консультації на найвищому рівні, зустрічі та наради міністрів закордонних справ, їх заступників, представників МЗС та інших органів, а також постійні ділові контакти делегацій братніх соціалістичних країн в ООН, на конференціях і нарадах, обмін документами та інформацією з різних міжнародних питань.

Характеризуючи форми та методи координації дій держав соціалізму, необхідно особливо підкреслити роль нарад ПКК країн — учасниць Варшавського Договору для розробки спільних зовнішньополітичних заходів. На таких форумах, у роботі яких беруть участь керівники братніх партій і держав, визначається загальний політичний курс, розробляються нові мирні ініціативи, спрямовані на гарантування міжнародної безпеки, обмеження гонки озброєнь. Про це, зокрема, свідчить зміст Декларації держав — учасниць Варшавського Договору, яку прийнято на нараді його Політичного консультативного комітету^{*}. Аналізуючи зовнішню політику братніх соціалістичних країн, учасники засідання зазначали: «Який бік міждержавних відносин не взяти, держави — учасниці Варшавського Договору завжди виступали й виступають у перших рядах боротьби за мир, розрядку і міжнародне співробітництво. У цьому знаходить вияв соціалістична природа їх зовнішньої політики, яка є глибоко народною, відповідає корінним інтересам людства»³.

Коллективне обговорення й розробка спільних зовнішньополітичних заходів і окремих акцій у галузі міжнародних відносин дали змогу державам соціалістичної співдружності глибше розкрити загальні тенденції світового розвитку, визначити головні напрями своєї діяльності на майбутнє. Головні зусилля країн соціалізму, цілком природно, були спрямовані на забезпечення європейської безпеки й розширення масштабів міжнародного співробітництва. «Це визначається

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 6.

^{*} Наряду було присвячено 25-річчю утворення Варшавського Договору.

³ Рад. Україна, 1980, 16 трав.

насамперед тим,— підкреслювалося у Політичній декларації держав — учасниць Варшавського Договору від 7 січня 1983 р.,— що на Європейському континенті зосереджена величезна кількість озброєнь як ядерних, так і звичайних, і безпосередньо стикаються одні з одними збройні сили двох воєнних союзів»⁴. Саме на Європейському континенті в минулому було розв'язано дві світові війни, які призвели до величезних руйнувань і загибелі десятків мільйонів людей. Звичайно, миролюбні ініціативи країн соціалізму знаходили широку підтримку переважної більшості населення держав світу, яке відчуло на собі все страхіття та злидні тих років. З масовими антивоєнними рухами трудящих змушені були рахуватися уряди капіталістичних держав. У результаті було підписано чотиристоронню угоду по Західному Берліну, нормалізовано відносини між країнами соціалістичної співдружності та найбільшими європейськими капіталістичними державами і, насамперед, ФРН. Особливе значення мало визнання (в міжнародному масштабі) непорушності західних кордонів НДР, Польщі й Чехословаччини й створення необхідних передумов для стабільного добросусідського співробітництва між європейськими народами.

Країни соціалістичної співдружності добилися прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про зміцнення міжнародної безпеки (від 16 грудня 1970 р.)⁵. З ініціативи Радянського Союзу, підтриманої іншими державами соціалізму, питання про практичне здійснення Декларації щорічно розглядалося на сесіях Генеральної Асамблеї. Погоджені дії соціалістичних країн у цьому напрямку відігравали важливу роль у зриві агресивних планів реакційних імперіалістичних кіл і в наступні роки.

Завдяки їх зусиллям у першій половині 70-х років удалося втілити в життя одне з найважливіших положень Програми миру— про підготовку й скликання Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Світова громадськість, трудящі капіталістичних держав активно підтримали ідею про необхідність проведення такої наради в інтересах забезпечення миру на нашій планеті. Під їх тиском уряди капіталістичних країн змушені були заявити (31 травня 1972 р.) про свою згоду взяти участь у попередніх консультаціях з питань підготовки цього форуму. Плодотворне співробітництво держав соціалістичної співдружності на всіх етапах загальноєвропейської наради допомогло подолати ряд труднощів об'єктивного й суб'єктивного характеру, надати їй ділового характеру й добитися прийняття ряду важливих положень Програми миру, які відповідали інтересам і прагненням мільйонів людей в усьому світі.

Слід відзначити, що нагромадження засобів масового знищення капіталістичними країнами, нестримна гонка озброєнь, які були викликані авантюрними планами реакційних кіл найбільших імперіалістичних держав, насамперед США, досягти воєнної переваги й світового панування, могли у будь-який момент звести нанівець все те, що було зроблене соціалістичними країнами та іншими миролюбними силами в галузі політичної розрядки. Тому Радянський Союз та інші держави соціалізму в умовах значних зрушень, які відбувалися у світі протягом першої половини 70-х років, зосередили свої зусилля на боротьбі за припинення гонки озброєнь. Вони виступили з рядом мирних ініціатив в Організації Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея ООН одноголосно схвалила внесений соціалістичними країнами проект Конвенції про заборону розробки, виробництва й нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) зброї і токсинів та про їх знищення⁶.

⁴ Рад. Україна, 1983, 7 січ.

⁵ Див.: *Международная жизнь*, 1971, № 2, с. 158—160.

⁶ Док. Комітету по роззброєнню CCD/325.

Незважаючи на те, що більшість пропозицій соціалістичних країн практично не були реалізовані, головним чином через обструкціоністську, нереалістичну позицію США та деяких їх союзників, сам факт висунення цих ініціатив та їх обговорення в ООН наочно продемонстрував миролюбний характер зовнішньої політики, яку проводять держави соціалізму.

Конструктивні пропозиції, які висувалися соціалістичними країнами для розгляду на міжнародних форумах, роз'яснення їх поглядів з усіх питань забезпечення мирного співіснування держав з різним суспільним ладом привертала увагу й знаходили підтримку ряду позаблокових держав, що, у свою чергу, змушувало уряди імперіалістичних країн вносити певні корективи у свою політику щодо них. Без перебільшення можна сказати, що світова громадська думка певною мірою сприяла досягненню позитивних результатів у розвитку двосторонніх відносин між Радянським Союзом і США. У 1972—1974 рр. між ними було підписано серію договорів і угод у галузі стратегічного та ядерного озброєнь, які стали важливим фактором, реальною гарантією міжнародної безпеки й відвернення загрози нової світової війни.

Завдяки наполегливим, погодженим зусиллям країн соціалістичної співдружності в жовтні 1973 р. у Відні почалися переговори про взаємне скорочення збройних сил і озброєнь у Центральній Європі, які відіграли свою роль у плані впливу на широкі кола прогресивної громадськості західноєвропейських країн. Вони все активніше виступають за продовження діалогу між державами НАТО і Варшавського Договору у галузі воєнної розрядки.

Соціалістичні країни подали моральну й матеріальну допомогу в'єтнамському народу в його справедливій боротьбі з американськими агресорами. Припинення війни в цьому регіоні, у свою чергу, створило необхідні передумови для мирного урегулювання ситуації у Лаосі та Кампучії.

Конструктивні ініціативи країн соціалізму значною мірою сприяли ліквідації збройного конфлікту між Пакистаном та Індією у 1971 р., а послідовна позиція членів Ради Безпеки ООН—СРСР і Польщі⁷—перешкодила США та деяким іншим державам «протягти» резолюції, які відповідали б інтересам пакистанської реакції. Було також схвалено резолюцію ООН, яка закликала до виводу всіх іноземних військ з Кіпру й невтручання у його внутрішні справи⁸. Спираючись на підтримку СРСР та інших соціалістичних країн, народи арабських держав розвіяли міф про непереможність ізраїльського агресора. Події, пов'язані з арабо-ізраїльською війною 1973 р., наочно продемонстрували, що лише принциповий і послідовний підхід держав соціалізму до вирішення близькосхідної проблеми є найбільш конструктивним і реалістичним.

Таким чином, активна участь Радянського Союзу та інших братніх соціалістичних країн у ліквідації вогнищ воєнних дій в Індокитаї, на Індостанському півострові, на Близькому Сході й на Кіпрі свідчила про їх життєву зацікавленість в забезпеченні миру на планеті, становленні стабільних, добросусідських відносин на Азіатському континенті в цілому.

Важливу роль у міжнародному житті відіграє й рух неприєднання. Політичні контакти між державами соціалізму і позаблоковими країнами значно розширилися й зміцнилися в першій половині 70-х років. Цьому значною мірою сприяли двосторонні договори про дружбу і співробітництво, підписані між ними. За ініціативою соціалістичних держав, підтриманою країнами, що не приєдналися, прийнято

⁷ Док. ООН S/10418; A/L. 648; S/10453/Rev. 1; S/10458.

⁸ Док. ООН A/Res. 3212/XXIX; A/Res. 3093 A/XXVIII/.

й такі важливі документи, як Декларація про зміцнення міжнародної безпеки, резолюція про скликання Всесвітньої конференції по роззброєнню. Активно підтримано також пропозиції СРСР про скорочення воєнних бюджетів держав— постійних членів Ради Безпеки та інші заходи, спрямовані на пом'якшення міжнародної напруженості⁹. Отже, співробітництво держав соціалістичної співдружності й більшості позаблокових країн стало важливим фактором світового розвитку, сприяло зміцненню міжнародної безпеки, роззброєнню й поглибленню процесу розрядки.

Конструктивна, послідовна миролюбна зовнішня політика соціалістичних держав, їх мирні ініціативи приваблюють мільйони людей. Зміцнів і активізувався могутній рух прихильників миру, який об'єднав майже всі верстви населення багатьох країн світу. В єдиному із соціалістичною співдружністю напрямку боротьби за мир у першій половині 70-х років діяла й Всесвітня Рада Миру. Вона стала організатором проведення таких великих міжнародних форумів, як Брюссельська асамблея суспільних сил за безпеку і співробітництво в Європі (1972 р.), Всесвітній конгрес миролюбних сил за міжнародну безпеку і роззброєння, за національну незалежність, співробітництво і мир (Москва, 1973 р.). Нині рух прогресивної громадськості за мир, безпеку та роззброєння, який шириться, є важливим фактором приборкання агресивних замірів правлячих кіл найбільших імперіалістичних держав. Спираючись на нього, країни соціалізму спроможні надати нового імпульсу процесу розрядки міжнародної напруженості.

Усвідомлюючи, що розвиток подій у світі веде до неминучого зростання авторитету Радянського Союзу та інших держав соціалістичної співдружності, а їх спільні дії сприяють дальшому об'єднанню всіх антиімперіалістичних сил планети, політичні реакціонери роблять відчайдушні спроби зберегти свій вплив, розгорнути тотальну ідеологічну війну проти соціалізму, перевернути миролюбну політику нашої країни. «...Кожен крок на шляху зміцнення миру давався і дається нелегко, вимагаючи напруженої боротьби проти імперіалістичних «яструбів»,— зазначав у своєму виступі на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю утворення СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов.— Вона особливо загострилася тепер, коли на Заході активізувалися найбільш войовничі угруповання, чия класова ненависть до соціалізму бере гору над почуттям реальності, а часом і просто над здоровим розумом»¹⁰.

Якщо після виникнення першої у світі соціалістичної держави імперіалісти, за словами В. І. Леніна, «уклали між собою справжню змову мовчання, боячись найбільше поширення правдивих відомостей про Радянську республіку взагалі, офіціальних її документів особливо»¹¹, то в сучасних умовах, коли вже неможливо приховати реальних фактів про справжню сутність соціалізму, коли у буржуазних ідеологів немає будь-яких обгрунтованих доказів на підтвердження своїх фальсифікацій, апологети імперіалізму вдаються до неприкритої брехні та наклепів. Відмову від виконання взятих на себе зобов'язань, розгортання гонки озброєнь вони намагаються «виправдати» голосливими твердженнями про вигадану «радянську загрозу». Сьогодні як ніколи актуальною є думка В. І. Леніна про те, що «...буржуазні впливи на робітників ніколи і ніде в світі не полягали тільки в ідейних впливах. Коли ідейний вплив буржуазії на робітників падає, підривається,

⁹ Див.: *Международная жизнь*, 1971, № 2, с. 158—160; Док. ООН A/Res. 2833/XXVI; A/Res. 2936/XXVII; A/Res. 3093 A/XXVIII.

¹⁰ Андропов Ю. В. Шістьдесят років СРСР. К., 1982, с. 20.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 291.

слабішає, буржуазія **скрізь і завжди** вдавалася і буде вдаватися до найодчайдушнішої брехні і наклепу»¹².

Нині, коли реакційні сили намагаються зірвати процес розрядки міжнародної напруженості, який почався у першій половині 70-х років, звести нанівець певні досягнення у справі роззброєння й відвернення загрози світової війни, викриття їх справжніх цілей набуває особливого значення. Незважаючи на розширення ними масштабіз ідеологічної війни з метою підірвати єдність соціалістичної співдружності, протиставити зарубіжні країни соціалізму Радянському Союзові, вже неможливо замовчати або перекрутити правду про нашу країну, роль та міжнародне значення пролетарського та соціалістичного інтернаціоналізму. Ці плани наших ідейних ворогів «приречені на провал. Нікому не дано повернути назад хід історичного розвитку. Спроби «задушити» соціалізм зривались навіть у той час, коли Радянська держава тільки ставала на ноги і була єдиною соціалістичною країною в світі. І вже тим більше з цього нічого не вийде тепер»¹³.

Отже, розширення й поглиблення координації зовнішньополітичної діяльності країн соціалістичної співдружності стало важливою передумовою успішного втілення в життя Програми миру. Завдяки їх наполегливим і цілеспрямованим зусиллям процес розрядки міжнародної напруженості, який почався у той час, приніс перші позитивні результати. Помітне потепління політичного клімату на Європейському континенті дало можливість підписати Заключний акт загальноєвропейської наради в Хельсінкі, який регулював взаємовідносини між державами регіону. Послідовна позиція соціалістичних країн, їх діяльність, спрямована на розв'язання конфліктних ситуацій мирним шляхом, на підтримку справедливої боротьби народів за свою незалежність, активна, ініціативна політика в галузі роззброєння — все це дістало схвалення й визнання більшості позаблокових держав, а також усієї миролюбної прогресивної громадськості світу.

---

¹² Там же, т. 25, с. 335.

¹³ Андропов Ю. В. Вказ. праця, с. 21.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКОРИСТАННЯ МЕМУАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ НА УКРАЇНІ ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ СРСР У ІХ КЛАСІ

Сучасні умови комуністичного будівництва, рішення історичного XXVI з'їзду КПРС висувають перед радянською школою надзвичайно складні завдання, основне з яких — неухильне підвищення якості навчання, трудового і морального виховання підростаючого покоління. Провідна роль у його виконанні належить, зокрема, вчителям історії. Вони повинні не тільки з марксистсько-ленінських методологічних позицій характеризувати історичні факти і події, а й розповідати про них якомога яскравіше й емоційальніше, щоб дати учням чітке і конкретне уявлення про певну епоху. Для розв'язання цього завдання слід частіше, на нашу думку, використовувати в навчальному процесі мемуари (спогади, щоденники, автобіографії тощо) безпосередніх учасників історичних подій.

За роки Радянської влади в нашій країні зібрано і видано величезну кількість мемуарів ветеранів Комуністичної партії, учасників революційного руху, Великого Жовтня і збройного захисту його завоювань, соціалістичного будівництва. Наприклад, тільки про події Жовтневої революції на Україні в різних збірниках, періодичних виданнях, а також окремими брошурами і книгами опубліковано близько 2 тис. мемуарних творів. Серед них особливо цінними є спогади відомих діячів більшовицьких організацій України, керівників революційних мас А. Іванова, М. Савельєва (Петрова), В. Затонського, Г. Петровського, М. Майорова, Є. Бош, Я. Гамарника, Е. Квірінга, В. Аверіна, С. Буздаліна та інших.

У мемуарах видатних діячів партії й рядових її членів — робітників-червоногвардійців, представників багатомільйонних селянських мас, солдатів і матросів — змальовано яскраву картину боротьби за владу Рад у містах і селах України, показано роль Комуністичної партії як керівної, спрямовуючої сили революції, розкрито величний образ її вождя — В. І. Леніна. Спогади добре передають внутрішній світ, думки і сподівання учасників революції, піднесення, з яким вони йшли на бій проти буржуазно-поміщицького ладу, за перемогу робітничо-селянської влади. Ці джерела дають можливість повніше розкрити характер і взаємозв'язок революційних подій, глибше зрозуміти силу й велич ідей більшовизму. Пам'ятаючи ленінську вказівку про те, що «...історія вся складається саме з дій осіб...»¹, не можна не відзначити ще однієї цінної риси мемуарів: у них наводяться імена і відтворюються живі образи багатьох маловідомих або раніше невідомих героїв революції. Високо оцінюючи мемуари із суспільно-політичної, революційної тематики, класики марксизму-ленінізму розглядали їх не тільки як скарбницю достовірних і надзвичайно цікавих фактів, а й як засіб політичної та ідеологічної боротьби і революційного виховання трудящих².

Одним з найважливіших завдань партії на сучасному етапі є утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління,

---

¹ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского Богатства» проти марксистів). — Повне збір. творів, т. 1, с. 148.

² Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 320, 433—434, 435—436; Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 76—77; т. 37, с. 390; т. 40, с. 46.

ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, готовності стати на захист завоювань соціалізму. Знайомлячись з розповідями учасників боротьби за перемогу Радянської влади, юнаки і дівчата вчаться у них любові до своєї Батьківщини, ідейної переконаності, непохитності в захисті марксизму-ленінізму, чесності й сумлінності у виконанні покладених на них обов'язків.

Мета даного повідомлення — показати можливість використання мемуарної літератури про Великий Жовтень на Україні, свідчень старих більшовиків на уроках історії СРСР у IX класі, розкрити значення цих джерел для виконання освітніх та виховних завдань курсу. При цьому автори керувалися важливим положенням удосконаленої шкільної програми про роль і місце історії України в загальному курсі історії СРСР. У пояснювальній записці до програми³, інструктивно-методичних матеріалах⁴ і ряді статей⁵ підкреслюється, що опрацювання матеріалів з історії УРСР повинно проводитися на базі загального курсу і в тісному зв'язку з ним, тобто на спеціально виділених уроках або шляхом розгляду окремих питань на уроках історії СРСР.

При вивченні матеріалу теми «Лютнева буржуазно-демократична революція» доцільно використати мемуари А. Іванова, М. Савельєва (Петрова), Д. Іткінд, С. Буздаліна, С. Гопнер, Ф. Зайцева, І. Сорокіна, І. Жуковського (М. Трубно), Г. Ачканова⁶⁻⁷ і багатьох інших більшовиків, в яких яскраво передано атмосферу небаченого революційного піднесення, що охопило народні маси України після повалення самодержавства. В ті дні, писала, наприклад, член першого легального Київського комітету РСДРП(б) Д. Іткінд, «ентузіазмові не було меж, виступати доводилось мало не щогодини. Мітингували всюди, де тільки було можливо, де збиралися люди»⁸.

Ознайомлення дев'ятикласників з цими спогадами сприяє також розв'язанню одного з головних завдань уроку, а саме розкриттю причин виникнення двовладдя, зокрема питання про те, чому і яким чином «гігантська дрібнобуржуазна хвиля захлеснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно...»⁹. Недосвідчені в політиці широкі трудящі маси, що влилися до революційного руху, далеко не одразу зуміли розібратись у своєрідності тодішньої ситуації. Так, про події, які відбувалися в перші дні після Лютневої революції в Юзівці, згадував один з керівників місцевої більшовицької організації Ф. Зайцев¹⁰.

В спогадах наводяться докладні відомості про час створення і початок діяльності Рад робітничих депутатів та інших масових організацій трудящих у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві,

³ Программы средней общеобразовательной школы. История. 4—10 кл. К., 1981, с. 17.

⁴ По усовершенствованным программам. Инструктивно-методическое письмо.— Учительская газета, 1981, 15 авг.

⁵ Підлужцький Г., Чуб А. Основа комуністичного гарту. Про ідейно-виховний потенціал предметів суспільного циклу.— Радянська освіта, 1981, 29 лип.; Їх же. Перехід до роботи за вдосконаленими програмами з історії, суспільствознавства та основ Радянської держави і права.— Радянська школа, 1981, № 8, с. 35—39; Їх же. Викладання історії — на рівень сучасних вимог.— Радянська школа, 1982, № 7, с. 35—38; Клокова Г. В. IX клас. Історія СРСР.— Преподавание истории в школе, 1981, № 6, с. 29—36.

⁶⁻⁷ В дни Октября. М., 1957, с. 198—202; Український історичний журнал, 1957, № 1, с. 127—130; Великий Жовтень на Київщині. К., 1957, с. 58—80; 1917 год в Харькове. Харьков, 1927, с. 30—50; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. К., 1957, с. 145—150, 216—252, 324—341, 391—403; Борці за Жовтень розповідають. Дніпропетровськ, 1957, с. 82—123; Ачканов Г. Очерки Февральской и Октябрьской революций в Одессе. Одесса, 1927.

⁸ Великий Жовтень на Київщині, с. 61.

⁹ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект платформи пролетарської партії).— Повне збір. творів, т. 31, с. 151.

¹⁰ Рассказы о великих днях. Сталино, 1957, с. 75.

Херсоні, Єлисаветграді, в окремих районах Донбасу, а також дані про їх структуру, загальну і відносну чисельність у них більшовиків тощо. Ознайомившись з цими матеріалами, учні, спираючись на свої знання з історії революції 1905 р., зможуть пояснити, чому виникнення Рад — органів революційно-демократичної диктатури робітників і селян — свідчило про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції та зміцнення його союзу із селянством.

Автори мемуарів залишили нащадкам хвилюючі картини перших пленарних засідань місцевих Рад. «Рада робітничих депутатів першого скликання, — розповідала, зокрема, член Катеринославського комітету РСДРП(б) С. Гопнер, — зібралась увечері 5 березня в будинку Наукового товариства на Чечелівці. Депутатами були переповнені не тільки зал, але й коридор та сходи. Небачене піднесення перших зборів Ради, невпинний потік прибуваючих нових депутатів і гостей — все це захоплювало, невимовно хвилювало»¹¹. В розповідях учасників Великого Жовтня на конкретних фактах переконливо показано, що саме більшовики після виходу з підпілля очолили боротьбу трудящих усієї країни за дальший розвиток революції.

Для розкриття теми «Ленінський план переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної» особливо цінними є свідчення М. Савельєва (Петрова), О. Горбачова, С. Гопнер, О. Гурвича¹² та інших делегатів VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), які мали щастя слухати на ній виступи В. І. Леніна. Наприклад, делегат від Київської більшовицької організації О. Г. Горбачов, який спочатку не зрозумів значення Квітневих тез і на засіданні Київського комітету голосував проти них, під впливом виступів Володимира Ілліча на конференції усвідомив свою помилку. «Ленін, — згадував він, — з невідпорною логікою і переконливістю говорив про особливості поточного моменту, докладно роз'яснював делегатам необхідність нової стратегії і тактики більшовицької партії. Його виступи змушували ясніше оцінювати обстановку в країні, яка склалася після Лютневої революції, вселяли впевненість, що все буде саме так, як він говорить. Тут я зрозумів, як глибоко помилявся раніше, і твердо вирішив беззастережно підтримувати всі пропозиції, які вносив на конференції В. І. Ленін»¹³. Спогади дають можливість дізнатися про деякі висловлювання Володимира Ілліча, які не зафіксовані у протоколах Квітневої конференції, про окремі зауваження і поради, які він давав делегатам.

В спогадах О. Сивцова, М. Майорова, С. Буздальна, С. Гопнер, Г. Ачканова, Е. Квірінга, В. Затонського, Р. Терехова, М. Глаголева, Ф. Минайленка, М. Потапова, С. Сапронова, М. Коковихіна, С. Войцеховича, Н. Точеного, О. Дмитрієва, А. Сауленка, Ф. Попова, Є. Сергєєвої-Артем¹⁴ і багатьох інших добре показано, як більшовики України, йдучи шляхом, накресленим В. І. Леніном, терпляче і послідовно завойовували маси на свій бік. З цією метою вони проводили велику роз'яснювальну роботу в Радах, профспілках, фабзавкоммах та інших масових організаціях, серед трудового селянства, в тилкових військових частинах і на фронті, брали активну участь у створенні збройних

¹¹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, с. 220.

¹² Український історичний журнал, 1957, № 1, с. 127—130; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, с. 81—91, 216—252; Дружба народів, 1957, № 9, с. 165—179.

¹³ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, с. 86.

¹⁴ Сивцов А. Киевская Красная гвардия в борьбе за власть Советов. К., 1927; Літопис революції, 1929, № 4, с. 139—172; Терехов Р. Я. Так начиналась борьба. Сталино, 1957; Харьков в 1917 году. Харьков, 1957, с. 77—97; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні; с. 162—172, 253—273, 522—545; Октябрь на фронте. Воспоминания. М., 1967, с. 144—162, 260—275; Незабутні роки. К., 1967, с. 96—112; Борці за Жовтень розповідають, с. 135—138; Путь славных. К., 1957, с. 251—294, 335—380; 1917 год в деревне. Воспоминания крестьян. М., 1967, с. 133—139; Попов Ф. В. Рассказ о незабываемом. К., 1961; Бойова юність. К., 1958, с. 58—68.

сил революції — Червоної гвардії, займалися ідейно-політичним вихованням робітничої молоді, боролися за інтернаціональну єдність трудящих. Цей матеріал учитель може використати при викладі питання про антинародну політику Тимчасового уряду, боротьбу партії більшовиків за ізоляцію від мас меншовиків і есерів.

Розповідаючи про велику агітаційно-пропагандистську діяльність більшовиків серед широких народних мас України в період двовладдя, мемуаристи допомагають педагогам глибше розкрити конкретні умови, форми і засоби цієї роботи, тобто досягти мети одного з уроків з теми «Переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну».

Висвітлюючи події періоду підготовки до збройного повстання у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Вінниці та інших містах і окремих районах України, їх учасники наводять численні свідчення про значне зростання авторитету й впливу більшовиків серед робітників, трудящого селянства і солдатів. «У корніловські дні,— згадував, наприклад, член Катеринославського комітету РСДРП(б) В. Аверін,— робітники навіть тих підприємств, де спочатку нас не хотіли слухати, були на нашому боці»¹⁵.

Багато цікавих даних про перевибори Київської, Харківської, Катеринославської, Одеської, Херсонської та інших Рад України, їх поступовий перехід на бік більшовиків учитель може почерпнути із спогадів М. Майорова, Д. Іткінд, С. Гопнер, І. Жуковського, Г. Ачканова, І. Сорочкіна.

В численних мемуарах показано, як у цей період рішуче й організовано боролися проти експлуататорів робітники окремих фабрик, заводів, рудників, а також цілих галузей промисловості. Зокрема, цікаві подробиці боротьби за здійснення робітничого контролю і робітничого управління на заводах Герляха і Пульста, ХПЗ, ВЕК у Харкові і Гена в Одесі учитель знайде в спогадах І. Вороніна, П. Заривайка, Г. Завицького і Х. Скурського¹⁶.

Мемуари колишніх червоногвардійців (О. Сивцова, М. Потапова, О. Войцеховича та інших) дають можливість учителю докладніше і яскравіше розповісти учням про те, як для окремих загонів Червоної гвардії України добувалася зброя, яким чином вона доставлялася на заводи, як робітники навчалися володіти нею, стройовій підготовці і тактиці ведення вуличних боїв, постійно підтримували громадський порядок, несли патрульну службу, давали відсіч провокаціям чорносотенців під час демонстрацій і мітингів, охороняли приміщення більшовицьких комітетів і редакцій газет, підприємства, продовольчі склади тощо.

До осені 1917 р. значно зріс вплив більшовицької партії в армії, зокрема серед солдатів Південно-Західного і Румунського фронтів та матросів Чорноморського флоту. О. Ситниченко, яка за дорученням Київського комітету РСДРП(б) розповсюджувала серед солдатів, що виїжджали на фронт, більшовицьку газету «Голос социал-демократа», розповідала: «Прочитавши газету, солдати часто говорили: «Ось почитаю ще в своєму взводі, а потім на село додому пошлю. Нехай узнають, за кого руку держать...» і, розплачуючись за газету, додавали:

— Передай, дочко, куди слід. Правильна твоя газета! Неодмінно скажи київським більшовикам, щоб більше друкували таких газет і на фронт посилали»¹⁷⁻¹⁸.

¹⁵ Летопись революции, 1927, № 5-6, с. 114.

¹⁶ Советская Украина, 1956, № 11, с. 119—122; Харьков в 1917 году. Харьков, 1957, с. 35—41; Пять лет на революционном посту. Харьков, 1923, с. 14—22; Борьба за победу Радянської влади на Україні, с. 209—215; Незабутні дні. Одеса, 1957, с. 53—67.

¹⁷⁻¹⁸ Великий Жовтень на Київщині, с. 253—254.

Багато конкретних прикладів про хід революційної боротьби на фронті може почерпнути вчитель історії також із спогадів Ф. Попова, Я. Кальницького, В. Малаховського, Є. Краснова, І. Тужикова, М. Секачова, Т. Хохлова, Л. Дегтярьова¹⁹ та інших більшовиків.

Великих успіхів досягли більшовики на осінь 1917 р. у роботі серед селянства. Одним з важливих показників цього було зростання і зміцнення їх організації у сільській місцевості. Цікаві факти про партійне будівництво на селі навів В. Бабко²⁰, який у той період очолював комітет РСДРП(б) с. Сосновки Конотопського повіту Чернігівської губернії.

Яскраву картину селянських повстань, які в цей час охопили майже всю Україну, відтворюють у своїх спогадах Л. Борсуцький, А. Постоїк, І. Гапоненко, І. Солодов²¹ та інші.

Важливе місце у шкільному курсі історії СРСР належить темі «Другий Всеросійський з'їзд Рад». Більш глибокому засвоєнню матеріалу сприятиме відтворення на уроці яскраво і емоційно змальованих мемуаристами хвилюючих сцен знайомства трудящих України з першими ленінськими декретами та іншими документами, прийнятими делегатами з'їзду. «Пам'ятаю момент,— писала С. Гопнер,— коли привезли на завод «Трубний «А»... свіжовіддруковані декрети про мир і землю і почали роздавати їх робітникам. Вириваючи з рук листки, робітники зберігали таке мовчання, що навколо виникла якась незвичайна урочистість... В одному з кутків я помітила старого робітника, який, читаючи Ленінський декрет, плакав, тихо промовляючи: «Нарешті!»²².

А ось уривок з розповіді колишнього балтійського моряка Н. Точеного, що наприкінці жовтня повернувся до рідного села Дроздівка на Чернігівщині: «Дістаю я з чемодана Декрет про землю, читаю. Селяни слухають, мов зачаровані. Старий дід Охрім, приклавши долоню до вуха, раз у раз зупиняє мене, просить:

— Синку, прочитай ще раз оці слова!

Перечитую весь текст, пояснюю землякам, як треба ділити землю. ...Чутка про декрети поширилась по всій Дроздівці»²³.

Використання цих та інших мемуарів дає можливість забезпечити наступність між матеріалом загального курсу історії СРСР і темою «Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні». На вивчення останньої теми доцільно відвести дві години. При підготовці до уроків учителю можна використати план і деякі поради, що містяться в методичній розробці М. М. Лисенка²⁴, а також у монографії одного з авторів даного повідомлення²⁵.

Для глибокого і всебічного висвітлення Жовтневого збройного повстання в Києві необхідно використати спогади його безпосередніх організаторів і керівників, більшовиків В. Затонського, Я. Гамарника, А. Іванова, І. Кулика, І. Кудріна, О. Сивцова, І. Пуке²⁶, а також багатьох інших учасників — робітників-арсенальців Ю. Чайковського, М. Лещинського, М. Костюка, О. Чаплінського, солдатів 3-го авіапарку

¹⁹ Попов Ф. В. Указ. соч.; Кальницький Я. От Февраля к Октябрю. Воспоминания фронтовика. Харьков, 1964; Октябрь на фронте, с. 163—192, 200—259; Красная летопись, 1923, № 6, с. 207—278.

²⁰ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, с. 499—521.

²¹ 1917 год в деревне, с. 110—119, 211—215; Прапор, 1967, № 8, с. 16—17.

²² Борці за Жовтень розповідають, с. 51.

²³ Розповідають борці революції. К., 1967, с. 18.

²⁴ Лисенко М. М. Методика викладання історії Української РСР. Ч. 2. IX—X класи. К., 1971, с. 57—74.

²⁵ Стрельський Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. К., 1978.

²⁶ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, с. 52—70; Великий Жовтень на Київщині, с. 7—13, 52—57, 169—173; Сивцов А. Указ. соч.

М. Гаркуші, К. Єфремова, С. Бондаренка, С. Шаталова, В. Третяка, Г. Москаленка²⁷ та інших.

Автори численних мемуарів про боротьбу багатомільйонних робітничих, селянських і солдатських мас України проти контрреволюційної Центральної ради, за встановлення Радянської влади переконливо спростовують намагання буржуазних націоналістів і сучасних зарубіжних фальсифікаторів історії «довести», нібито ідея соціалістичної революції була чужою для українського народу, а революційний рух у регіоні мав винятково національний характер.

Для вивчення ходу збройної боротьби трудящих Катеринослава і Одеси проти Центральної ради велику цінність становлять спогади В. Аверіна, С. Гопнер, Е. Квірінга, О. Новикова, М. Рухмана, С. Кошелева, Г. Ачканова, І. Сазонова, М. Александровича, М. Павлова-Барятинського²⁸ та інших її активних учасників.

Особливе значення відіграють мемуари для відтворення Січневого збройного повстання (1918 р.) проти Центральної ради у Києві. Спогади його керівників і учасників (згадуваних вище А. Іванова, О. Сивцова, Ю. Чайковського, М. Лещинського, М. Гаркуші, К. Єфремова, С. Бондаренка, а також М. Патлаха, М. Сімсона, О. Ситниченко, М. Дубасова²⁹ і багатьох інших) містять великий фактичний матеріал про хід повстання в окремих районах Києва (зокрема Печерському, Деміївському, залізничному, Подільському, Шулявському), про всебічну допомогу червоногвардійцям «Арсеналу», подану робітниками інших підприємств міста і революційно настроєними солдатами гарнізону, про участь у боях з військами Центральної ради окремих загонів робітників, об'єднаних за професійними ознаками³⁰. Наведення хоча б кількох уривків з цих спогадів, де описано яскраві бойові епізоди, безперечно, збагатило б розповідь учителя, сприяло б більш конкретному уявленню учнів про повстання.

Однак слід мати на увазі, що на змісті деяких мемуарів все ж певною мірою позначилися такі фактори, як час й умови написання, міра обізнаності автора у подіях, його професія, інтелект, особисті симпатії та антипатії, особливості пам'яті тощо. Саме цим пояснюються окремі неточності, помилки, суб'єктивні оцінки, неправильне датування подій, порушення їх хронологічної послідовності, упущення деяких деталей, перекручення імен, прізвищ, географічних назв і т. п. Причому окремих неточностей і перекручень не позбавлені навіть найбільш змістовні і цінні мемуари. Тому неодмінною умовою при використанні мемуарів є їх класово-партійна оцінка, ретельний критичний аналіз змісту. Зіставлення фактичних даних, які наводять мемуаристи, з документами й іншими джерелами дає можливість уникати неточностей і помилок. Отже, мемуари містять багатий, різноманітний, у ряді випадків рідкісний фактичний матеріал про боротьбу трудящих України проти Тимчасового уряду і Центральної ради, за перемогу соціалістичної революції. При відповідному ставленні до спогадів їх використання на уроках історії у IX класі було б доцільним і бажаним.

Г. В. СТРЕЛЬСЬКИЙ (Київ),

В. М. АБАЇМОВ (Київ)

²⁷ Чайковський Ю. Г. Арсенальці. К., 1959; Великий Жовтень на Київщині, с. 81—106, 119—122, 141—168.

²⁸ Летопись революции, 1927, № 5-6, с. 100—129; Победа Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1958, с. 282—301; Борці за Жовтень розповідають, с. 70—81, 124—134, 139—154; Борьба за Советы на Екатеринославщине. Днепропетровск, 1927, с. 121—136; Ачкапов Г. Указ. соч.: Незабутні дні, с. 22—52, 82—90.

²⁹ Великий Жовтень на Київщині, с. 207—232, 249—302.

³⁰ Докладніше про це див.: Стрельський Г. В. Січневе збройне повстання київських трудящих проти Центральної ради (1918 р.) у спогадах учасників.—Український історичний журнал, 1973, № 2, с. 135—138.

СПОГАДИ

У БОРОТЬБИ ПРОТИ ФАШИЗМУ

Автор цих спогадів — заступник міністра соціального забезпечення УРСР В. П. Русин, учасник революційного підпілля на території окупованої хортистами Закарпатської України, командир партизанського з'єднання, що діяло тут у роки Великої Вітчизняної війни, розповідає про події, в яких йому довелося брати участь.

Довгим і тяжким був шлях трудящих Закарпаття до соціального й національного визволення. Майже тисячу років знемагали вони під гнітом іноземних поневолювачів і весь час не припиняли боротьби за свої права. Особливе місце в цій боротьбі займають роки другої світової війни. Незадовго до її початку в результаті мюнхенської змови Німеччини та Італії з Францією й Англією і так званого першого віденського арбітражу* буржуазна Чехословацька республіка, до складу якої входила Закарпатська Україна, була 15 березня 1939 р. повністю розчленована: Чехія і Моравія — включені до складу «третього рейху», Словаччина — оголошена «самостійною» державою під протекторатом фашистської Німеччини, а Закарпаття — окуповане хортистською Угорщиною¹.

Угорські фашисти встановили в краї режим жорстокого поліцейського терору, насилля та фізичного знищення комуністів і всіх, хто їм співчував. За даними надзвичайної комісії, створеної в 1945 р. Народною Радою Закарпатської України для розслідування злочинів, що їх вчинили окупанти на території Закарпаття, в 1938—1944 рр. фашистськими властями було заарештовано і кинуте в тюрми та концтабори 183 395 чол. З них 114 982 було страчено і закатовано. Зазначимо, що в той період на Закарпатті налічувалося 700 тис. чол. населення².

Однак масові арешти і розстріли без суду і слідства не залякали трудящих краю. На терор вони відповіли розгортанням діяльності підпільних організацій, саботажем розпоряджень властей, ухилянням від служби в угорській армії. В авангарді цієї боротьби йшли комуністи, які у складній і небезпечній обстановці активно викривали окупантів та їх пособників з табору місцевих профашистських партій і уніатського духовенства.

Комуністи Закарпаття проводили серед населення велику роз'яснювальну роботу, наголошували, що окупація краю — це тимчасове явище і що визволення від неї можна добитися лише боротьбою, постійно дбали про зміцнення морального духу людей. Показовим щодо цього стало відзначення в 1939 р. Дня міжнародної солідарності трудящих — 1 Травня. Це було перше робітниче свято в умовах фашистського режиму. Якщо за часів існування Чехословацької буржуазної республіки першотравневі демонстрації проходили, хоч і під наглядом поліції, легально, то тепер про це не могло бути й мови. Каральні органи одержали вказівки рішуче протидіяти будь-яким спробам

* Відбувся 2 листопада 1938 р. Самозваними арбітрами на цьому виступали фашистська Німеччина та Італія в особі міністрів закордонних справ цих держав Ріббентропа і Чіано.

¹ Історія Венгрії. — М., 1972, т. 3, с. 288—292; Пушкаш А. П. Венгрія во второй мировой войне. — М., 1963, с. 24—78.

² Шляхом Жовтня: 36. документів. — Ужгород, 1967, т. 6, с. 383—389.

організувати масові маніфестації трудящих. Тому комуністи нелегально збирали в лісах передових робітників і селян на сходки і мітинги, під час яких закликали трудящих тісніше згуртуватися у боротьбі проти експлуатації і фашизму, проти загрози нової світової війни.

Надовго запам'ятався Першотравень 1939 р. в Сваляві. Ранок того дня видався тихий, спокійний. На вулицях ні душі, ніби все вимерло. Коли, розсіюючи туман, показалося сонце, люди через вікна своїх будинків побачили червоне полотнище, що розвівалося високо в горах. Місто швидко ожило. З двору в двір передавалася звістка про прапор, про те, що комуністичне підпілля діє, бореться. Однак червоне полотнище помітили й представники властей. До місця, де воно було вивішене, помчалися жандарми, поліція, солдати. А прапор продовжував майоріти, вселяючи в серця людей віру у визволення. Лише опівдні його зняли.

Хто ці сміливці, які вивісили червоний стяг, ми, звичайно, в той час не знали. Однак радісно було усвідомлювати, що в місті, крім нашої, діє й інша підпільна організація. Пізніше, уже в Радянському Союзі, авторові цих рядків пощастило познайомитися з «винуватцем» вчиненого серед окупантів 1 травня 1939 р. переполоху. Ним виявився робітник, комуніст Василь Дуня, який розповів, що під деревом, де він прикріпив прапор, була залишена записка. В ній зазначалося, що дерево заміноване, і жандарми довго не наважувалися зняти полотнище. Як стало відомо після війни з документів угорської контррозвідки, їй вдалося встановити особу, що вивісила прапор, однак заарештувати сміливця фашистам не вдалося, оскільки він «кудись зник»³. А В. Дуня перейшов на нелегальне становище і згодом виїхав до Радянського Союзу.

У тісному зв'язку з підпільними комуністичними організаціями виникали і діяли на території окупованого Закарпаття молодіжні антифашистські групи, адже майбутнє рідного народу хвилювало всіх прогресивно настроєних людей краю, в тому числі юнаків та дівчат. Молодь активно включалася в боротьбу проти кривавого хортистського режиму, за возз'єднання Закарпатської України з Країною Рад, не шкодуючи при цьому ні своїх сил, ні самого життя. В народній пам'яті назавжди збережуться імена відважних борців за справу Комуністичної партії, керівників молодіжних організацій краю Д. Вакарова, М. Сокача, братів Юрія і Гаврила Логойд, М. Фегера, М. Оленича, В. Кампія та багатьох інших, які загинули смертю хоробрих у боротьбі за світле майбутнє свого народу.

З перших днів окупації на території Свалявського, Мукачівського, Ужгородського та Іршавського округів діяла й наша підпільна молодіжна організація, яка носила назву КОМ (Комуністична організація молоді)⁴. Її основне ядро становили студенти Мукачівської російської гімназії, сини робітників і селян — Г. Токар, Ф. Яцина, П. Іванчо, В. Овсак, М. Фегер, В. Кампій, Й. Кречковський, Е. Шандор і автор цих рядків⁵. Підбір членів організації здійснювався надзвичайно ретельно: насамперед бралися до уваги політичні погляди людини, її ставлення до окупаційного режиму, готовність цілком віддати себе боротьбі за щасливе майбутнє свого народу.

Для кращої конспірації, більш плідної роботи та зміцнення зв'язку з масами було вирішено створити підпільні групи за місцем проживання представників основного ядра організації, в їх рідних селах. Розрахунок був простий. Студенти гімназії, які з'їхалися з різних округів, майже щотижня бували вдома, спілкувалися з населенням і могли проводити там необхідну роботу. З числа своїх односельців —

³ Шляхом Жовтня: Зб. документів.— Ужгород, 1967, т. 5, с. 126—127.

⁴ Там же, с. 443.

⁵ Шляхом до шастя: Нариси історії Закарпаття.— Ужгород, 1973, с. 130.

тих, кому можна було довіряти, молоді підпільники створили кілька груп по 5—7 чол. кожна. Їх члени знали тільки свого керівника. Про існування всієї організації та інших груп вони не повинні були знати. Це гарантувало організацію від провалу. Місце проживання членів КОМ і став районом її дії. Так, Г. Токар та П. Іванчо очолили групу в Зубівці (Фогараш), Ф. Яцина — в Бенедиктівцях, Й. Кречковський — у Лохові, В. Овсак — в Іршаві, Е. Шандор — у Дравцях, В. Кампій — у Сваляві, я — в Лецовиці.

Досвіду підпільної роботи ми не мали і вирішили розпочати з малого. Але й це, на перший погляд, мале було надзвичайно важливим як для нас самих, так і для населення. Ми, зокрема, відшукували надійних людей, які, незважаючи на терор, не виконали наказу властей про здачу всіх радіоприймачів, слухали передачі з Москви і розповідали про почуте людям. Це мало величезне значення для моральної підтримки населення, а нам додавало впевненості в боротьбі за справедливу справу.

В одну з травневих ночей група підпільників у складі Г. Токаря, В. Кампія, В. Решетаря і автора цих рядків майже в центрі Сваляви, на трансформаторі, що знаходився поблизу перехрестя доріг, намалювали червоним лаком серп і молот, п'ятикутну зірку і написали: «Ура СРСР!» Лак і пензлі дістали Кампій та Решетар, які мали зв'язки з робітниками меблевої фабрики.

Наступної ночі слова «Ура СРСР!» з'явилися на дороговказях шосе Свалява — Поляна, на яких ми попередньо позакреслювали угорські написи.

Незважаючи на невідкладні заходи, вжиті представниками влади до ліквідації результатів нашої роботи, про появу комуністичних гасел на трансформаторі та дороговказях швидко стало відомо населенню всієї округи, яке висловлювало з приводу цього велике захоплення. Тому організація вирішила повторити операцію, залучивши до неї підпільні групи в Мукачівському, Ужгородському та Іршавському округах з тим, щоб охопити шосейні шляхи Мукачеве — Ужгород, Мукачеве — Чинадієве — Свалява, Мукачеве — Іршава.

Проведення в умовах строгої конспірації такого широкомасштабного заходу вимагало великої організаторської роботи. Необхідно було дістати значну кількість фарби і пензлів, заздалегідь обстежити місця майбутньої роботи та уточнити, яким способом туди краще добратися, чітко розподілити обов'язки серед членів організації. До встановленого строку всі групи з честю справилися з підготовкою до операції. І от в ніч на 19 серпня майже в один і той же час на дороговказях, а то й прямо на шляхових стовбцях з'явилися написи «Ура СРСР!», зображення серпа й молота і п'ятикутної зірки. Дата — 19 серпня — була вибрана не випадково. Справа в тому, що цього дня в мукачівський монастир на релігійне свято сходилися селяни з усіх кінців Закарпаття і, таким чином, справу рук членів підпільної організації бачили сотні і тисячі людей. Тут же, в натовпах, знаходилися особи, які відповідно коментували цю подію.

Ніхто з учасників операції не був помічений поліцією, і ми змогли приступити до більш складної роботи.

Угорські фашисти, використовуючи зрадників з буржуазного табору — Бродія, Демка, Фенцика, Ільницького, Марину та інших, розгорнули ідеологічну обробку українського населення краю, трактуючи окупацію хортистами Закарпаття ні більш, ні менш як відновлення історичної справедливості. Вони облудно твердили, що угорські фашисти є визволителями й братами закарпатських українців, які, мовляв, не мають нічого спільного з українським і російським населенням Радянського Союзу.

У відповідь наша підпільна організація випустила і розповсюдила дві фотолистівки по 1000 примірників кожна. На одній з них були

вміщені портрети прогресивних діячів — будителів Закарпаття, на другій — відомих російських та українських, у тому числі закарпатських, письменників. Листівки символізували непорушне братерство і єдність трудящих краю з усіма східнослов'янськими народами, говорили про те, що батьківщина закарпатських українців там, де батьківщина Пушкіна і Шевченка. Саме до цієї батьківщини прагнули закарпатці, за возз'єднання з нею боролися. Усі надії на допомогу в боротьбі проти ненависного ворога трудящі Закарпаття покладали на великий Радянський Союз — першу в світі країну робітників і селян. Особливо посилилися вони у вересні 1939 р., після визвольного походу Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію. У той час цим надіям не судилося збутись. Однак самé існування СРСР, той факт, що його кордони стали безпосередньо межувати з територією Закарпаття, додавали трудящим краю впевненості в боротьбі.

Час ішов. Окупанти ще більше посилили терор. Вони суворо карали за поширення правди про СРСР, за антиурядову агітацію, зокрема, спрямовану проти служби в угорській армії, примусової допризовної підготовки та виконання різного роду робіт на території Угорщини. Особливо переслідувалися ті, хто закликав трудящих в знак протесту проти окупації краю іти в ліси, а потім нелегально переходити на територію Радянського Союзу. Та, незважаючи на це, протягом 1939—1940 рр. із Закарпаття в СРСР таємно перейшло більш як 20 тис. чол., переважно молодь. Ішли поодиночі, групами по 10—15 чол., родинами⁶.

В цій обстановці наша організація випустила і розповсюдила листівку, яка закликала трудовий люд Закарпаття активізувати боротьбу проти окупаційного режиму. Папір (17 кг) ми придбали і розрізали у друкарні Рота в Мукачеві. Ротатор, восківку і друкарську машинку роздобули через людей, які мали до них доступ в окупаційних установах. Роботу над підготовкою листівки здійснювали чотири чоловіки — М. Фегер, Г. Токар, Й. Кречковський і я. Розмножували її на ротаторі в селі Лохове, у сараї Кречковського, вночі. Листівка була розповсюджена всіма підпільними групами з 13 на 14 жовтня 1939 р. в Мукачівському, Ужгородському, Свалявському та Перечинському округах, загалом, за даними каральних органів, у 28 населених пунктах⁷. На 14 жовтня припадало чергове релігійне свято. В цей день у великих селах, як правило, збиралося багато людей з навколишніх населених пунктів. Вони приходили сюди не стільки для молебня, скільки ради частування. Адже після літургії в церкві господарі запрошували до себе родичів, а то й просто знайомих на обід. Це був момент, коли наші листівки могли прочитати широкі маси трудящих. Так воно й сталося. Оскільки напередодні, вночі, лив дощ, наші товариші розкидали листівки поблизу церков, у дзвіницях, місцях значного зосередження людей. Всі групи успішно справилися з поставленим завданням.

Листівка окрилила трудящих, додала їм сил і впевненості у боротьбі, активізувала різні форми саботажу розпоряджень окупаційних властей. Водночас вона викликала великий переполох у ворожому таборі. На ноги було піднято весь каральний апарат — таємну поліцію, слідчі органи, жандармерію. В Ужгород і Будапешт полетіли донесення про появу в різних населених пунктах комуністичних листівок та про заходи, вжиті для виявлення призвідців.

Насамперед були заарештовані особи, які читали листівку і передавали її іншим. Під підозрою потрапили також всі, хто в період Чехословацької республіки перебував у лавах КПЧ.

⁶ Шляхом Жовтня, т. 5 с. 148—149.

⁷ Там же, с. 130, 133, 140—141, 155.

Притягнуті до відповідальності нерідко брали вину за виготовлення і розповсюдження листівок на себе або ж вказували на осіб, які вже встигли емігрувати в СРСР і їм нічого не загрожувало. Так, капітан поліції у Сваляві повідомляв своєму начальству, що, як йому вдалося з'ясувати, організатором виготовлення і розповсюдження прокламацій був учитель із села Пасіка, який нелегально перейшов на територію Радянського Союзу⁸.

З інших документів видно, що карателі крок за кроком наближалися до істини і починали наступати на слід нашої організації. Її члени М. Фегер, Е. Шандор, В. Кампій, В. Антоній уникли арешту лише завдяки своєчасному переходу на нелегальне становище і еміграції до СРСР⁹. Зокрема, В. Антоній, який працював піднотарем (дрібна чиновницька посада) у с. Залуж, незадовго до того, як він сам був запідозрений поліцією, повідомив нам через підпільника М. Головка деякі деталі, пов'язані з розслідуванням у справі, що стосувалася розповсюдження листівок. Завдяки цій інформації члени організації, на яких впала підозра, в тому числі й автор цих рядків, змогли уникнути арешту і перебратися в Радянський Союз.

Таким чином, наша підпільна молодіжна організація проіснувала з квітня по листопад 1939 р. і внесла певний вклад у боротьбу за визволення краю.

Особливо активно розгорнулася боротьба трудящих Закарпатської України проти окупантів у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини. Вже на четвертий день після її початку підручні Гітлера — хортисти також оголосили стан війни з СРСР і 27 червня кинули свої війська на радянсько-німецький фронт. У жовтні 1941 р. тут діяло 84 тис. угорських солдатів. Їх кількість поступово зростала¹⁰.

У зв'язку з цим окупаційні власті значно посилили репресії на Закарпатті. Вони видали цілий ряд розпоряджень про наведення «порядку» в пересуванні місцевого населення, про боротьбу з шпигунством, саботажем, дезертирством тощо. Почалися масові арешти комуністів. Багатьох з них було кинуте у тюрми і концтабори¹¹. Та, незважаючи на все це, трудячі на чолі з кращими синами народу — комуністами не припинили боротьби проти окупантів. Вони твердо вірили у перемогу Червоної Армії над фашистською Німеччиною та її сателітами. Цієї віри не могли похитнути ніякі репресії, ніяка пропагандистська брехня про знищення більшовизму. Закарпатські українці, які у складі угорської армії потрапляли на східний фронт, не хотіли воювати проти своїх братів, за чужі їм інтереси і при будь-якій нагоді переходили на бік Червоної Армії та радянських партизанів і разом з ними вели боротьбу проти фашистів¹².

Масове дезертирство й перехід на бік радянських військ змусили угорські власті зняти із східного фронту українців Закарпаття і направити їх у робітничі батальйони, вглиб Угорщини.

Як відомо, Радянський Союз визнав незаконним розчленування та окупацію Чехословаччини. Тому закарпатці, які в 1939—1940 р. нелегально емігрували в СРСР, перебували тут на правах чехословацьких громадян. Вони добровільно вступали в чехословацькі військові частини, що формувалися на території Радянського Союзу. Багато закарпатців пройшли славний бойовий шлях спочатку в складі Окремого чехословацького батальйону, а потім Першої чехословацької бригади, які під командуванням легендарного генерала Людвіка Свободи

⁸ Там же, с. 125—127.

⁹ Там же, с. 129—133, 138—149.

¹⁰ Пушкаш А. П. Указ. соч., с. 208.

¹¹ Шляхом Жовтня, т. 5, с. 242, 245—248.

¹² Шевченко Ф. П. Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні.— УІЖ, 1963, № 3, с. 95—99.

героїчно билися з ворогом пліч-о-пліч з Червоною Армією. У їх складі був і автор цих рядків. Відзначення великої кількості закарпатців урядовими нагородами СРСР та Чехословацької республіки, зокрема присвоєння С. Вайді звання Героя Радянського Союзу (помертно), а І. Кубинцю звання Героя Чехословащини (помертно), є свідченням високої оцінки їх заслуг у боротьбі проти фашистських загарбників.

Дедалі більше розгорталася боротьба й на території Закарпаття. На початку січня 1942 р. з Радянського Союзу вилетів перший секретар крайового комітету КПЧ Олекса Борканюк з групою партійних працівників, щоб очолити комуністичне підпілля на території Закарпатської України. Разом з О. Борканюком були секретарі Хустського та Мукачівського окружкомів партії М. Можарович і С. Габерман, діячі комуністичного руху в Чехословащині та Угорщині Д. Кеваго і Й. Дейкань, а також інженер одного з московських підприємств радист В. Розовський.

Десантування групи пройшло невдало: три чоловіки загинули в бою з ворогом, два — потрапили в руки гестапо на Станіславщині, і лише О. Борканюку вдалося добратися до свого рідного селища Ясіня. Карателі доклали всіх зусиль, щоб вистежити керівника революційного руху на Закарпатті. За його голову було обіцяно грошову винагороду (100 пєнгє). Невдовзі угорській контррозвідці вдалося натрапити на слід О. Борканюка, і 12 лютого 1942 р. він був схоплений ворогами¹³. Заарештувавши О. Борканюка, власті розраховували повністю знищити комуністичне підпілля на Закарпатті. З цією метою вони провели масові облави, хапаючи всіх, хто здавався їм підозрілим. О. Борканюка ж переводили з однієї тюрми до іншої — в Мукачеве, Чинадієве, Ужгород, Перечин, влаштовуючи допити та очні ставки з арештованими комуністами. Але мужній борець проти фашизму нікого із своїх товаришів не видав. Тоді його було перевезено в Будапешт, у тюрму «Маргіткерут», і 25 вересня 1942 р. засуджено до смертної кари через повішення. Фашистські кати не забарилися з виконанням вироку — 3 жовтня 1942 р. О. Борканюка не стало¹⁴.

19 серпня 1943 р. на полонині Менчул (Хустський округ) було скинуто на парашутах розвідувальну групу на чолі з Ф. Патакі у складі 6 чол. До неї входили також брати Василь і Степан Чижмарі, М. Дякун, С. Лізанець та І. Ловга. Був з ними і розвідник В. Цемпер, який виконував самостійне завдання. Встановивши тісний зв'язок з місцевим населенням і спираючись на його підтримку, розвідники протягом короткого часу налагодили контакти з підпільниками Хустського, Виноградівського (Севлюського) й Мукачівського округів, а також міст Будапешта і Кошіце. У лютому 1944 р. група налічувала вже більше 190 осіб. Понад 100 чол. допомагали їй матеріально. Однак на слід десантників натрапили вороги.

27 лютого будинок Ю. Логойди, який був конспіративною квартирою партизанів і де лікувався тяжко поранений під час висадки десанту В. Цемпер, оточило більше двох десятків жандармів. С. Чижмар, С. Лізанець та В. Цемпер, що знаходилися в хаті, мужньо захищалися і полягли смертю хоробрих у нерівному бою з ворогом. Разом з ними загинув господар будинку Ю. Логойда, його сестра Олена та їх бабуся Ганна Лавпай. Матір Ю. Логойди з дочками Ганною та Марією було заарештовано. Загалом у справі хустських партизанів карателі схопили і кинули до в'язниці понад 300 чол. Військовий трибунал, що відбувся 17—18 квітня, засудив десятьох з них до смертної кари, а інших — до каторжних робіт на тривалі строки. Серед розстріляних 25 квітня 1944 р. за вироком трибуналу були В. Чижмар, В. Жупан, М. Сокач, М. Сірко, Г. Логойда.

¹³ Шляхом Жовтня, т. 5, с. 318—320.

¹⁴ Шляхом до щастя, с. 135—136.

17 червня 1944 р. одночасно в Хусті та Виноградіві (Севлюші), а також у селах Текові й Чорнотисові Виноградівського округу фашисти прилюдно розстріляли 21 учасника партизанського руху. В Хусті були розстріляні Іван і Михайло Дякуни, І. Гангур, В. Попадинець, М. Калинич, М. Борт; у Виноградіві — О. Гандера, М. Гечка, Є. Лейзман — загалом 7 чол.; в с. Текові — Ю. Уйфалуші з сином Юлієм, А. Параска, М. Панько, М. Вайс.

4 листопада 1944 р. в Будапешті фашистам вдалося схопити й командира розвідгрупи Ф. Патакі з товаришами — угорськими патріотами. Його було розстріляно в м. Шопроні¹⁵.

У своїх циркулярах та наказах окупаційні власті зобов'язували населення негайно повідомляти їм про появу підозрілих осіб, партизанів, погрожуючи в разі невиконання цих розпоряджень смертною карою. Будь-який зв'язок з народними месниками також карався розстрілом. Цим самим фашисти розраховували ліквідувати партизанський рух, паралізувати волю народу до боротьби. Нерідко окупанти створювали власні загони, які, діючи під виглядом партизанів, намагалися встановити зв'язок з населенням. Кожного, хто приймав їх за справжніх патріотів і виявляв готовність допомогти, — заарештовували. Грабуючи людей і знущаючись над ними, лжепартизани намагалися дискредитувати справжніх народних месників в очах населення.

Закарпаття було перенасичене угорськими та німецькими військами, покрите густою мережею жандармських станцій та спостережних пунктів для виявлення радянських парашутистів і партизанів. По території краю, вздовж Карпатського хребта, по схилах і ущелинах, проходило глибокоешелоноване залізобетонне укріплення — так звана «лінія Арпада», що вважалось неприступним для Червоної Армії. Наявність у горах великої кількості шляхів, по яких весь час пересувалися фашистські частини, також ускладнювала розвиток партизанського руху.

В цій складній обстановці 9 липня 1944 р. на територію Закарпаття з Радянського Союзу були закинуті партизанські загони і групи під командуванням І. Маслова, Д. Мельникова, В. Бурого, В. Косика та В. Лаврова. Однак їм не вдалося налагодити тісного зв'язку з населенням. Виявлені карателями, вони вели з ними безперервні бої і були розбиті або змушені залишити межі Закарпаття. Деякі з них згодом влилися у з'єднання О. В. Тканка.

В цей же час Український штаб партизанського руху (УШПР) на прохання ЦК КПЧ готував організаторські партизанські загони (загалом 100 чол.) з числа бійців чехословацької бригади в СРСР та радянських спеціалістів для розгортання масового партизанського руху на території Чехословаччини. Було створено 10 таких загонів. У складі одного з них, його командиром, готувався вилетіти в тил і автор цих рядків. Тут налічувалося 12 громадян Чехословаччини, переважно закарпатців, і 7 громадян СРСР. Приблизно таким же було це співвідношення і в інших загонах.

У липні 1944 р. двома групами (9 і 21 числа) в район Полонини Рівної Великоберезнянського округу було десантовано партизанський загін під командуванням Героя Радянського Союзу О. В. Тканка. Під час висадки десанту радистка загону разом з рацією потрапила до рук ворога і загинула. З тринадцяти партизанів командир зміг зібрати лише 6, а з своїм комісаром О. С. Страхом, скинутим 9 липня, зустрівся лише 25 серпня. Радисту Гаспаряну, який знаходився в групі комісара, з великими труднощами, відкритим текстом вдалося наприкінці серпня встановити зв'язок з УШПР¹⁶.

¹⁵ Там же, с. 138.

¹⁶ Шляхом Жовтня, т. 5, с. 414—426.

Тим часом 8 серпня 1944 р. в районі Нового Села, що за 18 км від Мукачева, було висаджено загін під командуванням Д. Усти (14 чол.), який невдовзі перебазувався в район гори Бужора (Іршавський округ)¹⁷. На його базу 25 серпня приземлилася друга група цього ж загону та загін під командуванням І. Прищепи — 9 чол. з 12 (двоє, в тому числі радист, були схоплені жандармами, один під час приземлення розбився).

Літак з другою групою загону І. Прищепи на чолі з його заступником І. Тятенком та комісаром Б. Боргеді за кілометр від місця приземлення врізався в гору і згорів. Екіпаж літака і особовий склад групи загинули. Наказом начальника УШПР генерал-лейтенанта Т. А. Строкача від 6 вересня 1944 р. загоны, очолювані Устою і Прищепою, були об'єднані в один — загін Усти — Прищепи.

Як тільки партизанам, очолюваним Тканком, вдалося встановити зв'язок з великою землею і на початку вересня повідомити про можливість прийняти на своїй базі десант, нашому загону було оголошено готовність № 1.

7 вересня ми (загалом 19 чол.) на двох літаках «Дуглас» вилетіли о 19 годині з аеродрома Жуляни під Києвом на місце призначення. На одному літаку групу партизанів очолював я, на другому — начальник штабу загону майор Червоної Армії І. П. Стендер. Перед вильотом у тил ворога нас запросив до себе начальник УШПР товариш Т. А. Строкач. Він поставив перед загonom конкретні завдання, зокрема пов'язані з організацією масового партизанського руху на Закарпатській Україні, визначив район його дії — Свалявський, Мукачівський та Іршавський округи. Інші загоны, що висадились на Закарпатті, діяли в таких місцевостях: під командуванням Тканка — Великоберезнянський, Перечинський, Ужгородський і Мукачівський; Усти — Прищепи — Берегівський, Іршавський, Хустський і Мукачівський округи.

Зв'язок з місцевим населенням, постійна опора на нього, глибока конспірація, наставляв нас товариш Строкач, мають стати законом життя загону. Без цього буде важко. Фашисти посилили репресії, залякують людей. Вам необхідно вести наполегливу роз'яснювальну роботу в масах, розповідати правду про Радянський Союз, його політичний лад, про визвольну місію Червоної Армії. Згодом все це матиме велике значення при визволенні краю нашими військами.

Для встановлення міцного зв'язку з масами Т. А. Строкач рекомендував нам спиратися на комуністів, патріотів, радив організувати у містах і селах підпільні народні комітети, які б за завданням партизанів виконували ті чи інші доручення, допомагали забезпечувати їх продуктами харчування, одягом, збирали необхідні відомості тощо.

Сталося так, що наш літак потрапив під масований вогонь зенітної артилерії ворога, збився з курсу і на ранок змушений був повернутися в Жуляни. Тим часом група, очолювана начальником штабу, благополучно приземлилася в розташуванні загону Тканка. 11 вересня ми вилетіли вдруге і знову невдало. Лише 13 вересня, вже на іншому літаку, нам вдалося долетіти до партизанської бази і спуститися на парашутах у визначеному місці. З 19 чоловік 7 під час приземлення дістали серйозні пошкодження. Особливо тяжкими виявилися травми у партизанів Л. Святині, І. Фабріці, Л. Джанаєвої та ін. Однак, незважаючи на це, ми подякували гостинним господарям-тканківцям за хліб-сіль і 17 вересня вирушили в заданий район для виконання бойового завдання.

Уже в перший день самостійного рейду, під вечір, наш загін натрапив на лісосіку, де працювали лісоруби. У ході довірливої розмо-

¹⁷ Там же, с. 378—382.

ви, що зав'язалася з ними, ми дізналися про обстановку в навколишніх селах та про перешкоди, які могли зустрітися на шляху просування загону (ворожі заслони, жандармські пости тощо). Але найголовнішим було те, що місцеві жителі нам повірили, від усієї душі хотіли допомогти партизанам.

Через чотири дні загін був уже в с. Оленеве — першому населеному пункті, в якому ми налагодили зв'язок з населенням, організували підпільний народний комітет. Нам, зокрема, вдалося встановити контакт з робітником М. Лізанцем, який утік з будівництва воєнного об'єкту і перебував на нелегальному становищі. Він розповів, що в районі с. Вишня Грабівниця завершується спорудження п'ятиешелонних укріплень угорських фашистів.

21 вересня в УШПР на ім'я Т. А. Строкача була направлена радіограма такого змісту: «Мадяри добудовують залізобетонні укріплення від Підполоззя через Вишню Грабівницю до Солоча по обидві сторони шляху в п'яти ешелонах. На основні роботи допусकाються винятково мадяри. Русин». І як же зраділи ми, коли через два дні від зв'язкових — місцевих жителів із Жденієва і Підполоззя — дізналися про результати своєї роботи — нічне бомбардування радянською авіацією укріплень у Вишній Грабівниці.

Партизанські загопи, що діяли на Закарпатті, швидко зростали. Поповнювалися вони в основному за рахунок місцевих жителів, яких не злякали погрози і терор окупантів. Так, до 15 жовтня наш загін збільшився до 225 чол. і штабом партизанського руху при 4-у Українському фронті був перетворений у партизанське з'єднання. У з'єднанні Тканка налічувалося близько 800 чол., а в загоні Усти — Прищепи — майже 160 чол. Форми боротьби народних месників проти окупантів були найрізноманітнішими. Партизани фізично знищували ворожих солдатів і офіцерів, активно контролювали залізницю і шосейні дороги, що вели до лінії фронту і «лінії Арпада», нападали на гарнізони противника, поповнюючи свої запаси зброї, продовольства, одягу, збирали розвідувальні дані про воєнні об'єкти та розташування армійських підрозділів ворога, проводили значну політико-масову роботу серед місцевого населення. Велику допомогу їм у цій справі подавали створені в районах дій партизанських загонів і з'єднань підпільні народні комітети. Люди, що входили до них, несли робітникам і селянам слово правди про Радянську владу, Країну Рад, Червону Армію. Через комітети партизанські формування підтримували зв'язок з населенням, одержували бойове поповнення, що певною мірою гарантувало від проникнення в загопи провокаторів. Після визволення краю радянськими військами створені на основі цих організацій Народні комітети Закарпатської України стали органами справжнього народовладдя, відіграли важливу роль у проведенні перших соціальних перетворень на Закарпатті та його возз'єднанні з Радянською Україною.

Тільки в районі дій нашого з'єднання підпільні комітети були створені у 14 селах, а також у Сваляві та Мукачеві. Вони багато зробили для того, щоб наші удари по ворогу були своєчасними, несподіваними і відчутними.

В ході бойових операцій з'єднання розгромило в с. Бабичі угорський гарнізон карателів з 23 піхотного полку в кількості 60 чол., а в с. Ряпідь — 14-у дебrecенську дивізію (понад 2 тис. чол.). У цих боях партизани знищили 166 і взяли в полон 310 солдатів і офіцерів угорської армії, захопили значні трофеї — 130 коней, 7 кулеметів, 38 автоматів, 402 гвинтівки, 800 ручних гранат, 15 600 патронів, 3 похідні кухні, склад з продовольством, 3 радіостанції, штабний широкомовний приймач, 18 підвід та ін. Під Лецовицею в зустрічному бою нами були розбиті два угорські батальйони прикордонних військ і жандармерії в кількості 1500 чол. Бій тривав більше п'яти годин.

Противник втратив 41 чол. убитими, 20 солдатів було захоплено в полон¹⁸.

Успішно діяли й інші партизанські загони і з'єднання. За далеко неповними даними, з червня по листопад 1944 р. народні месники Закарпаття знищили 3600 і взяли в полон 1663 ворожих солдатів і офіцерів, вивели з ладу 24 паровози, 218 вагонів і платформ, 25 автомашин, висадили в повітря 5 мостів і 3 склади, захопили великі трофеї¹⁹. Крім того, партизани врятували від знищення відступаючим під ударами Червоної Армії ворогом ряд фабрик і заводів, а також багато майна та худоби громадян.

Тим часом наступ Червоної Армії наростав. Прорвавши в середині жовтня сильно укріплену оборону противника, війська 4-го Українського фронту під командуванням генерал-полковника І. Ю. Петрова оволоділи головним Карпатським хребтом та 7 перевалами, зламали ворожий опір в районі «лінії Арпада» і почали визволення Закарпаття, виявляючи при цьому безприкладну мужність і масовий героїзм. Партизанські загони і з'єднання тісно взаємодіяли з наступаючими радянськими військами, активно допомагали їм.

На кінець жовтня 1944 р. майже вся територія Закарпатської України була очищена від фашистських окупантів. 26 жовтня частини Червоної Армії визволили Мукачів, а 27 жовтня — Ужгород. У боях за визволення краю особливо відзначилися частини і з'єднання під командуванням В. Є. Васильєва, А. Й. Гастилевича, А. А. Гречка, І. Ф. Дударєва, В. М. Жданова, Є. П. Журавльова та ін.

Бажаючи прискорити перемогу над фашизмом, молодь Закарпатської України активно вливалася в ряди радянських військ. Більше 25 тис. закарпатців добровільно вступило в цей час до Червоної Армії. У її складі вони самовіддано боролися за визволення Польщі і Чехословаччини, воювали аж до переможного закінчення Великої Вітчизняної війни. Крім того, близько 3 тис. призовників було мобілізовано до чехословацької армії, яка пліч-о-пліч з радянськими військами боролася проти спільного ворога.

В міру визволення території Закарпатської України комуністи виходили з підпілля і очолювали створення органів справжнього народовладдя — Народних комітетів. Останні брали в свої руки всю повноту влади, всю відповідальність за дальшу долю рідного краю, народ якого всім серцем прагнув возз'єднання із своїми братами на Сході.

Одночасно з Народними комітетами в Хусті розгорнула свою діяльність чехословацька адміністрація на чолі з уповноваженим буржуазного емігрантського уряду Ф. Немцом. Протягом короткого часу він встиг створити чехословацькі військові комендатури в Рахівському, Тячівському, Міжгірському, Хустському та Виноградівському округах. Їх метою була організація на території Закарпаття тилової армії, що суперечило чехословацько-радянській угоді. Однак, як зазначав у своїй книзі «Від Бузулука до Праги» Л. Свобода, ця затія ганебно провалилася²⁰. Зазнала невдачі й спроба буржуазної адміністрації підпорядкувати собі Народні комітети, які рішуче відкинули будь-які спроби втручання в їх діяльність та посягання на їх права.

19 листопада 1944 р. в Мукачеві перша крайова партійна конференція проголосила створення Комуністичної партії Закарпатської України (КПЗУ) і прийняла резолюцію про возз'єднання Закарпаття з УРСР. 26 листопада 1944 р. в цьому ж місті відбувся Перший з'їзд Народних комітетів, який прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР і обрав найвищий орган держав-

¹⁸ Там же, с. 426—438.

¹⁹ В сім'ї єдиній. — Ужгород, 1954, с. 164.

²⁰ S v o b o d a L. Z Buzuluku do Prahy. Praha, 1961, s. 318.

ної влади на Закарпатті — Народну Раду. З'їзд звернувся до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР з проханням прийняти Закарпатську Україну до складу УРСР.

В цей період революційний рух трудящих краю був спрямований як проти залишків і наслідків окупаційного режиму та його пособників — націоналістичних елементів, так і за здійснення соціалістичних перетворень. Особливість соціалістичної революції на Закарпатті полягала в тому, що Народні комітети, будучи політичною основою народовладдя, не ставили своєю метою організації самостійного державного утворення і брали на себе функції органів державної влади лише на період боротьби за возз'єднання з Радянською Україною у складі СРСР.

Утверджуючи себе як єдину владу трудящих мас на всій території краю, Народна Рада Закарпатської України 5 грудня 1944 р. видала декрет про припинення зв'язків Народних комітетів з уповноваженим урядом Чехословаччини. Вона повідомила президента Чехословацької республіки Е. Бенеша, який перебував у Лондоні, про з'їзд Народних комітетів та прийнятий на ньому Маніфест, що проголошував возз'єднання Закарпаття з УРСР і вихід із складу Чехословаччини.

Так під керівництвом ЦК КПЗУ і Народної Ради розпочалась уперта боротьба за втілення в життя Маніфесту про возз'єднання Закарпаття з УРСР. В цей перехідний період мені довелось працювати головою Спеціального та Вищого Народного судів Закарпатської України.

Зрозумівши цілковиту безперспективність своєї місії, Ф. Немец разом з особами, які мали очолити адміністративну владу в округах, у січні 1945 р. змушений був залишити Закарпаття.

6 квітня 1945 р. в словацькій газеті «Правда» було опубліковано виступ прем'єр-міністра нового чехословацького уряду З. Фірлінгера, в якому він висловив готовність вирішити питання про Закарпатську Україну згідно з волею її населення.

29 червня 1945 р. в результаті переговорів між урядами СРСР та Чехословаччини, які проходили у Москві в атмосфері сердечності і дружби, було підписано договір про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. З його ратифікацією 22 листопада 1945 р. Національними зборами Чехословаччини та 27 листопада 1945 р. Президією Верховної Ради СРСР було завершено процес возз'єднання Закарпаття в єдиній Українській Радянській державі.

22 січня 1946 р. було опубліковано Указ Президії Верховної Ради УРСР про утворення у складі республіки Закарпатської області з центром в Ужгороді. З 25 січня того ж року на її території почало діяти законодавство Української РСР.

Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у складі СРСР відкрило перед трудящими краю шлях до національного, економічного і культурного відродження, вільного і щасливого розвитку у великій сім'ї радянських народів-братів.

В. П. РУСИН (Київ)

НАШ КАЛЕНДАР

ДО 70-РІЧЧЯ ПЕРШОГО ВІДЗНАЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ЖІНОЧОГО ДНЯ В РОСІЇ

Тяжким було життя жінок-робітниць у царській Росії. Безправні в суспільстві та сім'ї, вони зазнавали найжорстокішої капіталістичної експлуатації. Їх праця оплачувалася набагато нижче, ніж чоловіків. Робочий день тривав 12 і більше годин. Нелегким було й життя жінки-селянки, яка, працюючи на землі, не мала права на земельний наділ. Крім того, на Україні та на інших окраїнах царської Росії, трудящі зазнавали ще й національного гноблення. Трудівниці не мали оплачуваних відпусток по вагітності й майже до самих пологів працювали на виробництві, а через 2—3 тижні після народження дитини вони змушені були повертатися на роботу. Про освіту жінки могли тільки мріяти, оскільки в царській Росії її здобували в основному особи з дворянського і буржуазного середовища.

Питання про становище жінки й її роль у суспільстві завжди були у центрі уваги передових мислителів. К. Маркс і Ф. Енгельс уперше науково довели, що економічне, політичне та моральне гноблення жінки в антагоністичному суспільстві зумовлене самою суттю останнього, насамперед приватною власністю на засоби виробництва. Основоположники наукового комунізму підкреслили, що розв'язати жіноче питання зможе тільки революція робітників у союзі із селянством. Цю думку розвинув далі засновник першої в світі пролетарської держави В. І. Ленін, який вказував, що свободу жінки зможуть здобути тільки при соціалізмі, де не буде приватної власності на засоби виробництва й експлуатації людини людиною. «...Головний крок,— писав В. І. Ленін,— скасування приватної власності на землю, фабрики, заводи. Цим і тільки цим відкривається шлях для повного і справжнього визволення жінки...»¹.

Велику роль у формуванні класової свідомості трудівниць відіграла праця Н. К. Крупської «Женщина-работница», яка вийшла в світ за кордоном у 1901 р. й тоді ж нелегально була надрукована в Росії. У ній викладалися погляди російських соціал-демократів на жіноче питання. Н. К. Крупська висвітлила тяжку працю робітниць, їх безправне становище в сім'ї та суспільстві і підкреслила, що інтереси трудящих жінок нерозривно пов'язані із загальними класовими інтересами пролетаріату.

В 1910 р. у Копенгагені відбулася Міжнародна конференція жінок-соціалісток. В її роботі від РСДРП взяли участь, зокрема, Н. К. Крупська, І. Ф. Арманд, О. М. Коллонтай, яка виступила з доповіддю «Державне страхування жінок». На цій конференції за пропозицією Клари Цеткін було вирішено щорічно святкувати Міжнародний жіночий день 8 березня. Цей день увійшов в історію як день міжнародної солідарності жінок в їх боротьбі за свої права.

Вперше Міжнародний жіночий день відзначався у 1911 р. в Австрії, Америці, Німеччині, Данії та Швейцарії, коли десятки тисяч жінок брали участь у вуличних демонстраціях, мітингах, зборах, інших маніфестаціях.

В царській Росії Міжнародний жіночий день уперше був відзначений у Петербурзі в 1913 р. Він пройшов під лозунгом боротьби за економічну й політичну рівноправність жінок. Велику роботу по його організації провели більшовики. Петербурзький комітет РСДРП створив спеціальну комісію по підготовці цього дня. Він випустив також листівку, в якій закликав робітниць організовувати мітинги і збори. На початку січня 1913 р. у Выборзькому районі Петербурга більшовики провели збори робітниць, на яких було ухвалено: «Вітати ідею «Міжнародного жіночого дня», організованого у різних країнах Міжнародним жіночим соціалістичним бюро в ім'я агітації та пропаганди за політичні й суспільні права жінок і розширення рядів робітничих спілок та партій»².

¹ Ленін В. І. Міжнародний день робітниць.— Повне збр. творів, т. 42, с. 355.

² Правда, 1913, 5 янв.

17 лютого * 1913 р. газета «Правда» опублікувала привітання робітницям від депутатів соціал-демократичної фракції IV Державної думи, в якому зазначалося: «Сьогодні перший жіночий день в Росії... Підкреслюючи особливі жіночі вимоги й пов'язуючи їх із загальними вимогами робітничого класу, «жіночий день» ставить собі за мету — пробудити робітниць до суспільного життя, підняти їх до рівня загально-класового руху і тим самим об'єднати їх в єдиний союз з робітниками»³.

У статті О. М. Коллонтай, надрукованій у цій же газеті, підкреслювалося, що «в жіночий день... робітниця протестують проти свого безправ'я»⁴. А в одній із заміток зазначалося: «Хай день 17 лютого буде днем нової ери у житті російських робітниць! Хай він прискорить розвиток їх класової свідомості та організації!»⁵.

Міжнародний жіночий день у 1913 р. відзначався не тільки в Петербурзі, а й у Москві, Києві, Самарі (Куйбишеві), Тифлісі (Тбілісі). В Києві, зокрема, відбулося кілька зборів робітниць. В одній з резолюцій, прийнятій на них, підкреслювалося: «Ми, київські робітниця, учасниці зборів, присвячених Міжнародному жіночому дню, вітаємо встановлення цього дня і приєднуємося до протесту робітниць усіх країн проти жіночого безправ'я, проти всього капіталістичного ладу, що є головною причиною всіх наших нещастя. Ми вважаємо, що тільки організована боротьба всього робітничого класу за такий суспільний лад, при якому не буде приватної власності на засоби виробництва, а значить, і пригноблення людини людиною, може визволити нас, жінок-робітниць; що добитися політичних прав та поліпшення свого становища у межах існуючого ладу ми можемо тільки в тісному союзі з усім робітничим класом»⁶.

Перші спроби відзначити у Росії Міжнародний жіночий день в умовах жорсткого самодержавного ладу стали значною політичною подією. А. І. Ульянова-Єлізарова, зокрема, високо оцінювала значення проведення цього політичного заходу. Вона зазначала, що відзначення Міжнародного жіночого дня відіграло «величезну роль у рухові жінок-робітниць. З цього дня організація їх, запис у профспілки, клуби і просвітні товариства, участь у нелегальній роботі пішли вперед великими кроками»⁷.

Виступи робітниць Росії прилучили їх до міжнародного жіночого руху. Соціалістична преса за кордоном широко відзначила цей факт. «Якщо навіть найбільш відсталі кадри робітничого класу — робітниця підносять голос і нагадують про себе, то за долю революційного руху в Росії боятися нічого. Він живе! — таке було враження, яке справив на робітників та робітниць Європи й Америки... виступ російських робітниць у 1913 р.»⁸, — писала О. М. Коллонтай.

В 1914 р. Міжнародний жіночий день у Росії було відзначено вдруге у Петербурзі. Незважаючи на те, що поліція заарештувала доповідачів, розігнала мітинги, увечері відбулася демонстрація, на якій лунали революційні пісні.

У Москві, Києві та деяких інших містах країни проведення мітингів було заборонено. Незважаючи на це, вони все ж організувалися в тісних квартирах робітничих окраїн під загрозою нападу поліції й можливих арештів.

У ніч на 23 лютого 1914 р. в Києві було розповсюджено листівку комітету місцевої організації РСДРП, яка закликала жінок-робітниць до загального страйку 23 лютого. У ній, зокрема, говорилося: «День 23 лютого 1914 р. міжнародна пролетарська сім'я присвячує своїй матері, дружині та сестрі — жінці, робітниця. З усіх рабів буржуазного суспільства вона найбезправніша, найпригноченіша... Щоб вивести її на шлях до масової організації, щоб пробудити в ній свідомість загальних інтересів робітників усього світу, свідомі пролетарі вирішили, крім загальнопролетар-

---

* Збори, присвячені Міжнародному жіночому дню в Петербурзі, відбулися 17 лютого в зв'язку з тим, що царська охранка вжила всілякі заходи, щоб заборонити його проведення.

³ Правда, 1913, 17 февр.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг.: Сб. документов и материалов.— К., 1959, с. 343.

⁷ Женщины Страны Советов: Краткий исторический очерк.— М., 1977, с. 52.

⁸ Коллонтай А. К истории движения работниц в России.— Х., 1920. с. 22.

ського дня 1 Травня, святкувати... жіночий день, присвячений важкій долі робітниць Росії! Ви повинні з гідністю провести це свято боротьби і надій»⁹.

У 1913 р. і в 1914 р. петербурзькі робітниці направили свої вітання секретарю Міжнародного жіночого соціалістичного бюро, на які Клара Цеткін відповіла: «Вітаю вас за ваше відважне рішення провести жіночий день. Вітаю вас за те, що ви не занепадаєте духом і не хочете скласти руки... Ми з вами душою і серцем. Вас і ваш рух у нас будуть згадувати на численних зборах, що проводитимуться в жіночий день у Німеччині, Австрії, Угорщині, Америці...»¹⁰.

У 1914 р. з ініціативи В. І. Леніна був створений журнал «Работница», до складу редакції якого ввійшли визначні діячі більшовицької партії Н. Крупська, А. Ульянова-Єлізарова, К. Самойлова, Л. Сталь, І. Арманд. За той рік вийшло сім номерів журналу, в якому друкувалися матеріали, присвячені тяжкій долі робітниць у царській Росії, що їх надсилали трудящі не тільки з Петербурга і Москви, а й з Кременчука, Одеси, Катеринослава, Києва та ін. Володимир Ілліч уважно стежив за роботою журналу, допомагав його редакції.

Справжнє визволення жінкам принесла Велика Жовтнева соціалістична революція. Вона назавжди знищила ганебні закони царської Росії, що ставили їх у принизливе, нерівноправне становище в суспільстві. Перша Конституція Країни Рад 1918 р. закріпила повне політичне й суспільне рівноправ'я жінок з чоловіками. Так було покінчено, як зазначав В. І. Ленін, «з нечувано-підлими, огидно-брудними, звирячо-грубими законами про нерівність жінки»¹¹. У 1919 р. Володимир Ілліч підкреслював, що Радянська влада за два роки зробила для жінок Росії стільки, скільки за 130 років не зробили всі разом передові, освічені, «демократичні» республіки всього світу¹².

В. І. Ленін звертав увагу на необхідність дальшого підвищення ролі трудящих жінок у житті суспільства. В статті «Великий почин» Володимир Ілліч, зокрема, писав: «Немає сумніву, що серед робітниць і селянок є в багаті разів більше, ніж нам відомо, організаторських талантів, людей, які вміють налагодити практичну справу»¹³. Слова вождя блискуче здійснилися. Нині радянські жінки не поступаються чоловікам у праці, освіті, в розумінні та вирішенні державних завдань. Вони часто є заспівувачами різних цінних починань, прокладають нові шляхи в економіці, науці, культурі і навіть у космосі. Більш як 40 млн. їх беруть участь у соціалістичному змаганні, понад 25 млн.— у русі за комуністичне ставлення до праці. Кожна третя нагорода за доблесну працю в СРСР одержана жінкою. Кожний четвертий Герой Соціалістичної Праці — також жінка. Понад 500 трудівниць удостоєні звання лауреатів Ленінської і Державної премій¹⁴.

Радянські жінки, глибоко усвідомлюючи свою роль у будівництві нового суспільства, роблять усе, щоб завжди бути в авангарді боротьби за комунізм, за зміцнення інтернаціональної солідарності трудящих. Ось чому 8 Березня у нашій країні відзначається не тільки як свято всіх радянських жінок, а й як день солідарності жінок усього світу в їх боротьбі за кращу долю.

Свято Міжнародного жіночого дня в нашій країні виливається щорічно в яскраву демонстрацію переваг соціалізму, радянського способу життя, ще раз доводячи всьому світові, яких висот може досягти жінка, якщо її права надійно гарантуються Конституцією, охороняються державою.

В. П. СИДОРЕНКО (Київ)

⁹ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг., с. 518—519.

¹⁰ Партия большевиков в годы нового революционного подъема (1910—1914 годы).— М., 1962, с. 422.

¹¹ Ленін В. І. Радянська влада і становище жінки.— Повне збір. творів, т. 39, с. 270.

¹² Див.: Там же.

¹³ Там же, с. 23.

¹⁴ Календар знаменательных и памятных дат, 1982, № 1, с. 11.

40-річчя ПОДВИГУ РАДЯНСЬКИХ
ТА ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВОЇНІВ
У БОЯХ ПІД СОКОЛОВИМ

У березні 1983 р. трудящі СРСР і ЧССР відзначають 40-річчя подвигу радянських та чехословацьких воїнів під селом Соколів (Соколове) Харківської області. Чехословацька буржуазія та уряд на чолі з президентом Бенешем, відмовившись від допомоги, запропонованої Радянським Союзом, під тиском Англії та Франції прийняли мюнхенський диктат і капітулювали перед гітлерівською Німеччиною в 1938 р. Однак, враховуючи зростання впливу комуністів на широкі верстви населення та посилення їх симпатій до СРСР, Чехословацький емігрантський уряд 18 липня 1941 р. уклав угоду з Радянським Союзом, за якою в нашій країні мали створюватися чехословацькі військові частини¹.

На початку 1942 р. у м. Бузулук розпочалося формування чехословацької частини під командуванням полковника Людвіка Свободи. Туди прибули чехословацькі політемігранти, колишні бійці інтернаціональних бригад в Іспанії, група офіцерів і солдатів, які на чолі з Л. Свободою у 1939 р. перейшли через Польщу в СРСР, радянські громадяни чеської і словацької національностей, закарпатські українці, які тоді були громадянами Чехословаччини. Велику роботу по створенню батальйону проводили комуністи на чолі з Климентом Готвальдом, Яном Швермою, Богуславом Врбенським, Ченеком Грушкою, Ярославом Прохазкою, Зденеком Несдлим.

Незважаючи на важкий воєнний час, чехословацьким бійцям було створено всі умови для опанування військового мистецтва, нагромадженого Збройними Силами СРСР. Дружнє ставлення радянських людей, їх самовіддана праця в тилу і героїзм на фронті справляли сильне враження на чехословацьких солдатів і офіцерів. Л. Свобода згадував: «З Бузулука ми вивезли з собою почуття дружби, що триває до сьогоднішнього дня»².

28 серпня 1942 р., як тільки частина була сформована і пройшла необхідну бойову підготовку, її командир звернувся у листі до Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна з проханням направити чехословацьких бійців на фронт. «Союз і дружба радянського та чехословацького народів, — говорилося в листі, — стануть ще міцнішими, коли будуть скріплені кров'ю, пролітою в спільній боротьбі»³. 30 січня 1943 р., задовольнивши неодноразові клопотання чехословацьких воїнів та їх командирів, командування Червоної Армії направило Перший окремий чехословацький батальйон, який підпорядковувався 25-й гвардійській дивізії 3-ої танкової армії, на Воронежський фронт.

1 березня того року батальйон «Свобода», як його називали у військових донесеннях, у кількості 974 чол., в т. ч. 38 жінок⁴, прибув до Харкова. А вже 2 березня ввечері він одержав від командування Воронежським фронтом термінове завдання — зайняти оборону на р. Мжа і у взаємодії з радянськими військами відбити ворожі танки, протриматись вісім — десять днів до підходу основних сил⁵.

У той час обстановка в районі на південь від Харкова надзвичайно ускладнилася. Гітлерівське командування, скориставшись відсутністю другого фронту, перекинуло на Схід значну частину своїх військ. Їм вдалося зупинити наступ Воронежського і Південно-Західного фронтів на рубежі Синельникове-Красноград-Валки і 19 лютого 1943 р. перейти в контрнаступ у напрямку Донбасу і Харкова. На південь від Харкова, проти лівого крила Воронежського фронту, противник мав у 2 рази більше солдатів, в 2,6 рази — артилерії, в 11,4 — танків. Гітлерівці вперше застосували там танки типу «тигр» і пікіруючі бомбардувальники, озброєні протитанковими гарматами⁶. Головний удар гітлерівців був спрямований проти з'єднань 3-ї танкової армії.

28 лютого частини 25-ї дивізії зайняли оборону на рубежі Зідьки-Зміїв-Водяхівка-Дудківка-Таранівка. 78-й гвардійський полк разом з гвардійцями 179-ї танко-

¹ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы.— М., 1960, с. 15.

² Людвік Свобода. Від Бузулука до Праги.— К., 1968, с. 97.

³ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., с. 90.

⁴ Sokolovo.— Praha, 1973. Str. 25.

⁵ Свобода Л. Від Бузулука до Праги, с. 110—111.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 роки, т. 2.— К., 1968, с. 53.

вої бригади утримували шосе та залізницю в районі с. Таранівки⁷. Там 2 березня ворог великими силами атакував нашу оборону. Головний удар прийняли на себе бійці взводу гвардії лейтенанта П. М. Широніна, які, захищаючи залізничний переїзд Безпавлівка-Таранівка, знищили понад 10 танків і бронетранспортерів і близько 100 фашистів⁸⁻⁹. За виявлену мужність і героїзм двадцяти п'яти бійцям взводу, які повторили подвиг героїв-панфіловців, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (більшість з них — посмертно). В безперервних боях до 11 березня гвардійці 78-го полку відбивали численні атаки ворога.

У ті дні 25-а дивізія, захищаючи підступи до Харкова, забезпечила вихід і закріплення на оборонних позиціях чехословацької частини. 3 березня вона прибула на вказаний рубіж і розпочала споруджувати укріплення. Радянське командування повідомило наші війська про прибуття на цю ділянку фронту іноземної частини і закликала бійців подавати всемірну допомогу братам по зброї¹⁰. «Своїми діями,— згадує Л. Свобода,— радянське командування виявило безмежну довіру нашим людям, Чехословащині та її новонародженому народному війську»¹¹.

Чехословацькі підрозділи розташувалися на 10-кілометровій ділянці лівого берега р. Мжі в районі сіл Миргород (3-я рота) — Реп'яхівка (штаб батальйону) — Артюхівка (2-а рота). Вони мали взаємодіяти з гвардійцями 25-ї (ліворуч) і 62-ї (праворуч) дивізій і не пропустити ворога у напрямку до Харкова. Посилена 1-а рота, яка налічувала 350 бійців, зайняла оборону на правому березі ріки по південних схилах села Соколового¹². Їй підпорядковувалися кулеметна рота надпоручика Ярослава Лома (заступник командира соколівської оборони), рота винищувачів танків надпоручика Франтішека Сідлачека, взвод розвідників. На озброєнні воїнів було 24 ручних і 6 станкових кулеметів, 8 протитанкових рушниць, 82-міліметрові міномети, протитанкові гармати¹³. У Соколовому створювався міцний вузол оборони. Цей важливий рубіж було довірено роті надпоручика Отакара Яроша.

Чехословацькі бійці знали про подвиг широнінців, а розвідники були свідками запеклого бою радянських гвардійців під час відбиття ними чергової атаки фашистів.

Ворог спробував обійти Таранівку і прорватись на Мерефу, де знаходився штаб армії, але безрезультатно. Німецько-фашистське командування вирішило форсувати Мжу на захід від Таранівки, в районі Соколового. Це стало відомим радянському командуванню. 6 березня туди було направлено 62-у гвардійську дивізію, яка зайняла оборону на ділянці Тимченки-Мерефа по р. Мжа. З того часу їй оперативно підпорядковувалася чехословацька частина, а 25-а дивізія переходила до складу 6-го гвардійського корпусу Південно-Західного фронту. Таким чином, батальйон «Свобода» опинився не тільки на зіткненні двох радянських дивізій, а й фронтів. На допомогу йому прибула з Таранівки 179-а танкова бригада¹⁴⁻¹⁵.

В ніч на 8 березня командир 62-ої дивізії генерал-майор Г. М. Зайцев наказав для посилення оборони Соколового направити туди дві батареї під командуванням старшого лейтенанта П. П. Філатова й лейтенанта М. А. Мутле і встановити гармати в бойових порядках роти О. Яроша¹⁶. Крім танкістів, оборону частини «Свобода» підтримали два дивізіони реактивних мінометів, два артилерійських дивізіони, три батареї та ін. підрозділи¹⁷.

На світанку радянське і чехословацьке командування віддало наказ всім наявним вогневим засобам завдати раптового удару по зосередженнях танків у лісах на південь від Соколового. Потім до артилерії підключилась 291-а авіадивізія.

⁷ Центральний архів Міністерства Оборони СРСР (далі ЦАМО), ф. 1102, оп. 1, спр. 4, арк. 157.

⁸⁻⁹ Там же, спр. 46, арк. 244.

¹⁰ Там же, спр. 14, арк. 52.

¹¹ Людвік Свобода. Назв. праця, с. 117.

¹² ЦАМО СРСР, ф. 11539, спр. 3, арк. 15.

¹³ Там же, ф. 1102, оп. 1, спр. 4, арк. 135.

¹⁴⁻¹⁵ Sokolovo, Str. 53.

¹⁶ Пом'ям Тарановку и Соколово: Воспоминания и документы. Харьков 1980, с. 176.

¹⁷ Na věčné časy.— Praha: Naše vojsko, Str. 110—111.

Тільки у другій половині дня гітлерівці змогли перегрупуватися і о 13.30 силами до 14 танків при підтримці піхоти спробували здійснити розвідку боєм. Втративши три бойових машини, вони відійшли. Смертельний бій розгорівся о 15.30, коли з південного заходу, з хутора Бірочок-2, на Соколове вирушило понад 60 танків та самохідок у супроводі двох батальйонів автоматників на бронетранспортерах. Гітлерівці знезацька вдарили з танків, що напередодні були підбиті. Оборонці Яроша відкрили по них нищівний вогонь. Значних втрат ворогу завдали артилеристи лейтенанта В. Л. Дроздова і старшого лейтенанта В. С. Петрова, які вели вогонь з лівого берега р. Мжі, а також батареї Соколівського вузла оборони.

З встановлених на танках вогнеметів фашисти підпалили село. Для підтримки воїнів Соколівського протитанкового вузла Л. Свобода наказав дивізіону реактивної артилерії, що підтримував чехословацьку частину, завдати удару по фашистах¹⁸. Однак під натиском переважаючих сил ворога оборонці відступали до центру села. Надвечір бій точився окремими спалахами. Направлені на підмогу танки 179-ої бригади і 2-я рота В. Янка не змогли подолати річку через те, що лід був нетривким. Соколів втратив роль вузла протитанкової оборони. Комбат віддав наказ зупинити контратаку, а роті Яроша — покинути Соколів¹⁹. Однак Отакар Ярош його не одержав, оскільки телефонні кабелі були пошкоджені, а зв'язівці не змогли добратися вчасно. Рештки воїнів з усіх підрозділів і взвод Гінека Ворача, направлений туди Л. Свободою, зайняли оборону навколо церкви.

Лави захисників Соколова зменшувалися. Танки й автоматники противника наблизились до церкви. Двічі поранений Ярош очолив оборону. У тому бою героя було вбито²⁰. Бійці змушені були відступити за ріку. Ворог з танків вів безперервний вогонь. Багато воїнів загинуло на льодовому полі.

Запеклі бої на цій ділянці тривали аж до 13 березня. В ніч на 14 березня чехословацькі підрозділи, замінувавши свої позиції, відійшли через Костянтинівку — Мохнач за р. Донець. У с. Скрипай зібралися всі, кому вдалося вирватися з оточення²¹. Під час боїв 8—13 березня частина «Свобода» втратила 218 воїнів: 115 з них було вбито, 103 — поранено.

1-й Окремий чехословацький стрілецький батальйон з честю виконав завдання радянського командування — на його ділянці фашисти не прорвалися до Харкова. Генеральний штаб Червоної Армії відзначав, що чехословацька частина разом з радянськими з'єднаннями затримала наступ противника на 8—9 днів. Це дало можливість військам, що прибували з Волги і Дону, зайняти і зміцнити оборону по р. Сіверський Донець²².

Організованість і дисципліна, тактично грамотна побудова оборони, вміння командирів вести бій, героїзм воїнів, допомогли їм вистояти. На бойовому рахунку чехословацьких інтернаціоналістів 22 знищених ворожих танки, 5 бронетранспортерів і близько 400 солдатів і офіцерів противника²³.

Радянський уряд високо оцінив подвиг чехословацьких бійців. 86 з них нагороджені орденами і медалями, а Отакару Ярошу, першому з іноземців, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Вручаючи Л. Свободі орден Леніна, М. І. Калінін сказав: «Ви... вірили разом з нами в остаточну перемогу нашої спільної справедливої справи і навіть без згоди свого уряду, всупереч його волі, наполегливо вимагали послати вас на фронт. У боях з ворогом ви не шкодували свого життя. І от за це й поважає вас наш уряд і весь радянський народ»²⁴.

Свято вшановує пам'ять про подвиги радянських та чехословацьких воїнів Харківщина. У Соколовому споруджено величний меморіальний комплекс, колишній Зміївський район перейменовано в Готвальдівський, увічнені у назвах вулиць Харківка імена Героїв Радянського Союзу Отакара Яроша й Антоніна Сохора... Не за-

¹⁸ Красное знамя (Харьков), 1962, 18 нояб.

¹⁹ Людвік Свобода. Назв. праця, с. 136—137.

²⁰ ЦАМО СРСР, ф. 203, оп. 2675, спр. 1, арк. 93.

²¹ Людвік Свобода. Назв. праця, с. 165.

²² В боях за Харьковщину, с. 193.

²³ ЦАМО СРСР, ф. 19, оп. 11539, спр. 3, арк. 16.

²⁴ Людвік Свобода. Назв. праця, с. 177.

бувають про спільну боротьбу проти спільного ворога й чехословацькі друзі. У Празі один з великих заводів має назву «ЧКД-Локомотивка-Соколове», будинок ЦК КПЧ розташований на Соколівській вулиці, одна із станцій Празького метро також названа на честь українського села.

О. М. КУЦ (Харків),
К. РІХТЕР (Прага)

СОЛДАТ РЕВОЛЮЦІЇ

(До 100-річчя з дня народження
Ф. А. СЕРГЕЄВА (АРТЕМА))

Виповнилося 100 років з дня народження полум'яного революціонера, радянського партійного та державного діяча — Федора Андрійовича Сергєєва, відомого не лише

на Україні, а й далеко за її межами під партійним підпільним псевдонімом Артем.

Народився Ф. А. Сергєєв (Артем) 7 (19) березня 1883 р. в с. Глебові Фатезького повіту Курської губернії у родині будівельника-підрядчика. Через 5 років його батьки оселилися в Катеринославі, де й пройшли дитинство та юність майбутнього революціонера.

Після закінчення у 1901 р. реального училища Артем вступив до Московського вищого технічного училища (МВТУ), де почев активну революційну діяльність, пропагував серед робітників марксистське вчення. Наступного року в його житті сталася визначна подія — він став членом лєнінської партії, вірним сином якої залишався усе своє життя. «В лавах іскрівців, більшовиків і комуністів з 1902 року»¹, — писав Артем в одній з анкет. Він зазначав: «Я був, є й буду членом своєї партії, в якому б куточку земної кулі я не знаходився»².

За організацію демонстрації московських студентів у лютому 1902 р. молодий революціонер був виключений з училища і заарештований. У в'язниці він познайомився з книгою В. І. Лєніна «Що робити?», при її обговоренні підтримав боротьбу проти «економізму».

Після 5-місячного ув'язнення Артем прибув на Україну. В селі Федорівка Катеринославської губернії (тепер Чубарівка Запорізької області) ним був організований соціал-демократичний гурток іскрівського напрямку, до якого входили будівельники та селяни.

Не маючи змоги продовжити навчання в Росії через занесення до списків неблагонадійних, Артем на деякий час виїхав за кордон. Навчався в Російській вищій школі суспільних наук у Парижі. Після повернення на Україну став помічником машиніста на Катерининській залізниці. З властивими йому енергією та винахідливістю поширював іскрівські видання і газету «Искра» у робітничих центрах Донбасу, Катеринослава, Херсонщини.

Після II з'їзду РСДРП Федір Андрійович рішуче став на позиції лєнінської більшості, активно боровся проти розкольніцьких дій меншовиків. За дорученням Південного бюро ЦК РСДРП, що об'єднувало більшовицькі організації Одеси, Катеринослава, Миколаєва та інших міст, провадив цілеспрямовану роботу по зміцненню соціал-демократичних організацій і підготовці до III з'їзду РСДРП. На початку 1904 р. Артем вів агітацію серед робітників Єлисаветграда, утворив там кілька революційних гуртків, підпільну друкарню. Його знову заарештували, однак через місяць звільнили³. Пізніше Артем вів невтомну діяльність у Миколаєві по згуртуванню партійних організацій навколо лінії лєнінської більшості, підготовці до виборів на наступний з'їзд партії. І знову арешт, в'язниця, з якої його звільнили на початку 1905 р.

В той час революційний рух у Росії набув особливої гостроти. Партія направила Артема для підпільної роботи до Харкова — одного з найбільших промислових

¹ Артем на Україні: Док. п матеріали. — Харків, 1961, с. 3.

² Товарищ Артем: Воспоминання о Федоре Андреевиче Сергееве (Артеме). — Харків, 1975, с. 10.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 18, оп. 1, спр. 28, арк. 26.

центрів країни. Більшовицька організація там по суті ще не була оформлена, відчувався помітний вплив меншовиків. Очоливши більшовицьку групу «Вперед», Артем багато зробив у справі вирішення нею завдань по мобілізації сил харківського пролетаріату на боротьбу з самодержавством, проводив активну підготовку до чергового з'їзду партії. Група встановила зв'язок з В. І. Леніним, підтримуючи його спочатку через одеських більшовиків, а потім — безпосередньо шляхом листування з Н. К. Крупською⁴.

Схваливши рішення III з'їзду РСДРП про тактику партії в революції, про збройне повстання, більшовики Харкова відразу ж взялися за їх виконання. І тут повною мірою виявилися чудові організаторські та пропагандистські якості Артема. У підпільній друкарні розмножувалися і поширювалися у місті численні листівки із закликом до всенародної боротьби проти самодержавства. Автором багатьох з них був Артем. Полум'яні слова більшовицької правди пробуджували класову свідомість пролетаріату, кликали на бій. Проводячи енергійну пропагандистську та організаторську роботу, Федір Андрійович брав безпосередню участь у революційній боротьбі харківських робітників, керував рядом страйків.

Послідовно втілюючи у життя лінію більшовицької партії, Артем закликав до збройного повстання. При цьому він використовував будь-яку зручну нагоду, як, наприклад, обговорення лекції заїжджого професора Томського університету про становище робітників у Америці, або ж диспут після виступу лідера кадетів Мілюкова про політичні партії в Росії. Поширюючи в масах ленінські ідеї, закликаючи до повалення самодержавства, Артем не обмежувався пропагандою, створював бойові дружини і загони робітничої міліції, організував збір грошей для придбання зброї. Він вів також активну боротьбу проти чорносотенців⁵. Зростання авторитету більшовицької групи «Вперед» серед робітників Харкова привело до того, що ЦК партії визнав її влітку 1905 р. міським партійним комітетом.

Жовтневий загальний політичний страйк ознаменувався дальшим зростанням революційної активності трудящих. Зокрема, у Харкові у демонстрації 10 жовтня 1905 р. взяли участь 20 тис. чол. Наступного дня там подекуди виникли барикади, відбулися збройні сутички з військами. В. І. Ленін вбачав у таких повстаннях, що відбулися в різних містах Росії, ознаки воєнного безсилля самодержавства, про що свідчили «...переговори царського війська з повсталим народом (Харків), звістки про виведення військ із міст (Харків, Ревель), як єдиний засіб відновити спокій»⁶.

Під керівництвом Артема більшовики міста вели підготовку трудящих до загального збройного повстання. Разом з тим Федір Андрійович закликав робітників з'єднатися з селянами і «організувати їх для загальної боротьби з урядом»⁷. Наполеглива боротьба велася більшовиками за армію. Була створена військова організація РСДРП для роботи серед солдатів гарнізону міста. В результаті ряд його підрозділів перейшов на бік пролетаріату.

У грудні 1905 р. революційна боротьба трудящих Росії піднялася на новий щабель. Складовою частиною грудневих подій було збройне повстання харківського пролетаріату 12 грудня, план якого запропонував Артем. Ним же були розподілені по об'єктах агітатори, призначені керівники бойових груп і колон. За його завданням на підприємствах виготовлялася та ремонтувалася різна зброя. Вона накопичувалася і зберігалася на складах, які були влаштовані на заводах Гельферіх-Саде, паровозобудівному, в залізничних майстернях, на Сабуровій дачі, де розташовувався також очолюваний Артемом штаб повстання. Керувала виступом Федеративна рада харківських комітетів РСДРП, до якої входили представники від більшовиків і меншовиків. Федір Андрійович теж увійшов до цього органу. В напруженій боротьбі з нерішучістю меншовиків йому вдалося наполягти на тому, що повстання обов'язково потрібно здійснити. Підтримали його і представники районів міста, які заявили про готовність робітників до виступу.

⁴ Нариси історії Харківської обласної партійної організації.— Харків, 1970 с. 42.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 18, оп. 1, спр. 3, арк. 36.

⁶ Ленін В. І. Перша перемога революції.— Повне збір. творів, т. 12, с. 26.

⁷ Революція 1905—1907 рр. на Україні: Зб. док. і матеріалів.— Харків, 1955, с. 230.

Хоча власті вдалися до ряду надзвичайних заходів, повстання розпочалося у призначений час. На вимогу скласти зброю робітники заводу Гельферіх-Саде відповіли рішучою відмовою. Тоді урядові війська, які вдалися до артилерійського та рушничного обстрілу підприємства з трьох боків, оточили повстанців. Артем підняв на бій робітників паровозобудівного заводу та ряду інших підприємств міста. Три тисячі дружинників під його командуванням, розгромивши заслони, кинулися на допомогу оточеним на заводі Гельферіх-Саде. Робітничі міліція сміливо розпочала бій з козаками, змусивши їх відступити. Однак через деякий час вони відкрили нищівний вогонь по повсталих з далекої відстані. Зазнавши значних втрат, робітники почали відступати. Повстання зазнало поразки.

Розпочалися жорстокі репресії з боку властей. Вперто полювала поліція за керівниками повстання, особливо за Артемом. Проте він був невловимий. Його постійно охороняли робітники.

Наприкінці 1905 р. Федір Андрійович виїхав до Петербурга. У березні 1906 р. знову повертається в Харків, де його добре знали. Він керував підготовкою до IV з'їзду партії, був обраний його делегатом від міської більшовицької організації. На з'їзді Артем виступив з промовою, у якій всебічно охарактеризував обстановку, що склалася в Харкові, викрив розкольницькі дії меншовиків⁸. Разом з В. І. Леніним, Н. К. Крупською та іншими делегатами-більшовиками підписав ленінське «Звернення до партії», яке роз'яснювало значення з'їзду, суть розходжень між більшовиками і меншовиками, закликала до згуртування для боротьби за революційно-марксистську платформу і тактику партії.

На пропозицію В. І. Леніна влітку 1906 р. Артем виїхав на Урал, де після арешту Я. М. Свердлового склалося тяжке становище у справі керівництва місцевою партійною організацією. Він очолив Уральський обласний і Пермський міський комітети РСДРП, розгорнув велику роботу по згуртуванню партійних сил і підготовці до чергового з'їзду партії. Разом з В. І. Леніним та іншими більшовиками був обраний його делегатом від Уральської організації РСДРП. Але на з'їзд не потрапив, у березні 1907 р. був заарештований.

Тривалий час Федір Андрійович просидів у в'язниці, чекаючи суду. Не втрачаючи часу марно, він займався самоосвітою, намагався зберегти старі партійні зв'язки, підтримував товаришів по боротьбі. Після двох років попереднього ув'язнення мужньо зустрів вирок — довічне заслання в Сибір. Маючи діяльний характер, Артем довго не міг залишатися осторонь від живої революційної справи. Прибувши на поселення до одного з глухих сіл Іркутської губернії в липні 1910 р., через 2 місяці він втік. Подолавши великий шлях, який проліг через Китай і Японію, Артем влітку 1911 р. прибув до Австралії.

Там він також знаходився у гущі боротьби за краще майбутнє трудового народу. Навколо нього відразу згуртувалася не лише революційна російська еміграція, а й місцеві робітники, які були ще погано організовані. Артем, втілюючи в життя принципи пролетарського інтернаціоналізму, видавав газету, згуртовував трудящих навколо справи соціалізму, активно боровся з штрейкбрехерством. Його авторитет серед емігрантів був незаперечним. Навіть у 70-х роках його пам'ятали в Австралії. Розповівши про революційну діяльність Артема, одна з колишніх емігранток згадувала про нього і як про людину: «Душею «російських австралійців» був Артем, людина ніжна, інакше його й не визначиш... Артем, працюючи, примудрявся допомагати всім росіянам у Австралії. Він виступав і як перекладач — ходив з нашими неписьменними старенькими й старими і до лікаря, і в поліцію; він був справжнім інтелігентом, він ніколи не соромився допомогти неписьменним, розтлумачити їм, порозумітися замість них з ...чиновниками, які тоді глумливо дивилися на наших людей»⁹.

Лише влітку 1917 р. Артем повернувся до Росії. 3 липня він знову в Харкові. Працюючи в редакції більшовицької газети «Пролетарий», часто виступаючи на її сторінках, на мітингах і зборах, полум'яним словом він громив угодовську політику

⁸ Див. докладніше: Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель—май) 1906 года: Протоколы.— М., 1959, с. 65.

⁹ Семенов Ю. На «козле» за волком: Записки.— М., 1974, с. 248—249.

меншовиків та есерів, викривав зраду ними інтересів трудящих, наполегливо пропагував ленінські настанови щодо дальшого розгортання революційної боротьби.

Ставши слюсарем Російсько-французького заводу на станції Основа, Артем розгорнув там бурхливу діяльність. Невдовзі робітничий колектив цього підприємства обрав його своїм депутатом до Харківської Ради, де він очолив більшовицьку фракцію. Її вплив на вирішення принципових питань розвитку революції дедалі зростає. Федір Андрійович узяв участь у роботі партійної конференції Донецько-Криворізького басейну, на якій його обрали секретарем обласного комітету РСДРП(б).

Як і в роки першої російської революції, Артем — в авангарді робітничих мас, йому вірять, ідуть за ним. Особливо міцний авторитет він завоював серед металістів — одного з найбільш свідомих, згуртованих і стійких загонів пролетаріату. Про це свідчить його обрання секретарем обласного бюро профспілки металістів, що об'єднувала робітників Донбасу, Харкова, Катеринослава. Артем використовував усі форми боротьби для згуртування робітників навколо ленінського курсу на соціалістичну революцію. Після липневих подій її мирний розвиток припинився. VI з'їзд РСДРП(б), делегатом якого від Харківської міської конференції партії був Артем, визначив курс на збройне повстання. Федора Андрійовича обрали членом ЦК РСДРП(б).

Високе довір'я зобов'язувало ще більше посилити роботу в масах, практично готувати їх до збройної боротьби проти Тимчасового уряду. Артем невтомно пропагував рішення VI з'їзду партії, ленінський план боротьби за перемогу соціалістичної революції. Враховуючи уроки 1905 р., особливу увагу він звертав на залучення на бік пролетаріату трудящого селянства. Багато сил віддавав і роботі серед молоді з метою організації її в соціалістичну спілку. На більшості великих підприємств за його ініціативою було встановлено робітничий контроль. Активізувала свою діяльність війська організації Харківського комітету РСДРП(б), одним з керівників якої був Артем.

Утворені на всіх підприємствах загони Червоної гвардії, які лише в Харкові налічували понад 3 тис. бійців, дедалі більше зміцнювалися. Про силу і авторитет революційних військ свідчить хоча б той факт, що під час корніловського заколоту контрреволюція в Харкові та й усьому Донецько-Криворізькому басейні не наважилася піти на відкритий виступ, бо боялася негайного і нещадного розгрому.

Залучення мас на бік революції відбувалося під впливом всебічної агітації міської організації РСДРП(б). Більшовики невтомно розвінчували зрадницьку роль угодовських партій, закликали трудящих до боротьби з буржуазією під гаслом «Вся влада Радам!», яке тепер означало лише збройне повстання. Напередодні його здійснення за викликом ЦК партії Федір Андрійович прибув до Петрограда. Там він узяв активну участь у засіданнях ЦК, розробці планів збройного повстання.

В дні Жовтня Артем, як завжди, у перших лавах атакуючих. Після переможного завершення збройного повстання в Петрограді, повалення буржуазного Тимчасового уряду і переходу влади до Рад Артем повернувся до Харкова. Він розкривав масам значення цієї всесвітньо-історичної події, суть декретів II Всеросійського з'їзду Рад про мир і землю, роз'яснював політику Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним. І хоча представники контрреволюційних партій чинили всілякі перепони, 10 листопада Харківська Рада на пропозицію Артема ухвалила резолюцію, в якій вітала рішення II з'їзду Рад, визнала Центральний Виконавчий Комітет і Раду Народних Комісарів. Через півмісяця оновлений склад Харківської Ради робітничих та солдатських депутатів обрав Артема головою виконкому.

Безпосередню участь брав Артем в організації відсічі контрреволюції, зокрема, у створенні частин Червоної гвардії для боротьби проти військ буржуазно-націоналістичної Центральної Ради.

11—12 грудня 1917 р. в Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому Федір Андрійович зробив доповідь про поточний момент. З'їзд урочисто проголосив Україну Радянською Соціалістичною Республікою. Він цілком і повністю схвалив політику РНК та її декрети. Обраний на з'їзді ЦВК Рад України призначив Народний Секретаріат республіки. Артем став членом ВУЦВК і народним секретарем у справах промисловості та торгівлі.

Як делегат від трудящих Харківщини Артем взяв участь у роботі III Всеросійського з'їзду Рад, який прийняв історичну «Декларацію прав трудячого і експлуатованого народу». Був обраний членом ВЦВК третього скликання. На засіданнях ЦК РСДРП(б) у січні 1918 р. Артем підтримав В. І. Леніна у питанні про необхідність негайного підписання миру з Німеччиною. У лютому 1918 р. його обрали головою Раднаркому і комісаром народного господарства Донецько-Криворізької республіки. Артем підтримав помилкове рішення про виділення Донкривбасу із складу УСРР. ЦК РСДРП(б), В. І. Ленін допомогли більшовикам республіки позбутися цієї помилки. Під час бесіди з Артемом та В. І. Межлауком Володимир Ілліч переконав їх у необхідності повернення Донецько-Криворізької області до складу Української СРР.

Рішучу боротьбу вів Артем з «лівими комуністами», які виступали проти укладення Брестського миру. Вже на початку березня 1918 р. на доповідь Артема Харківський міський і Донецько-Криворізький обласний комітети РСДРП(б) ухвалили рішення про підтримку ленінської платформи.

При обговоренні на VII з'їзді партії основного питання — про війну і мир — Федір Андрійович рішуче захищав ленінську ідею негайного підписання миру з Німеччиною. Він був серед тих 30 делегатів, хто в питанні про Брестський мир беззаперечно віддав свій голос за резолюцію В. І. Леніна. На цьому ж з'їзді Артема було обрано членом ЦК РКП(б). На IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад він вніс від імені РКП(б) пропозицію про ратифікацію мирного договору з Німеччиною, яка була схвалена більшістю голосів.

Повернувшись на Україну, Артем з властивими йому послідовністю, енергійністю, залізною логікою обстоював ленінську точку зору на питання про укладення Брестського миру. На його заклик у березні 1918 р. II Всеукраїнський з'їзд Рад приєднався до ленінської резолюції і схвалив підписання миру.

Проте мирна передишка тривала недовго. Скориставшись зрадницькою щодо інтересів народу політикою Центральної ради, австро-німецькі війська розпочали широкий наступ на Україну з метою її загарбання. На боротьбу проти окупантів піднялися трудящі маси, очолювані більшовиками. Всюди створювалися червоноармійські та партизанські загони. Під керівництвом Артема лише в Харкові було сформовано 7 великих військових частин. Увійшовши до Надзвичайного штабу по керівництву обороною Донбасу і Харкова, він взяв участь у вирішенні багатьох завдань — формуванні нових загонів, створенні курсів червоних командирів, постачанні військових частин боеприпасами, продовольством, одягом, евакуації цінностей тощо. Велику допомогу подавав трудящим України уряд РСФРР. Лише в березні 1918 р. ним було надіслано в Донбас 60 тис. рушниць, 300 кулеметів, багато патронів та військового спорядження¹⁰.

Після запеклих боїв переважаючим силам ворога 8 квітня 1918 р. все ж вдалося захопити Харків. Одним з останніх залишив місто Артем, який дещо пізніше на чолі комуністичного загону з боями відійшов на Луганськ. Там разом з К. Є. Ворошиловим він енергійно зводив розрізнені частини і загони в 5-у армію, під прикриттям якої завершувалася евакуація з Донбасу готової продукції, банківських цінностей, стратегічної сировини, рухомого залізничного складу тощо.

Потім Артем пройшов довгий і тяжкий шлях відступу через німецькі заслони, брав безпосередню участь у боях з білогвардійцями, виконував ряд важливих завдань партії по організації боротьби з ворогами революції. У вересні 1918 р. Артема було введено до складу Центрального військово-революційного комітету України з метою зміцнення керівництва боротьбою проти окупантів. На II з'їзді Компартії України його було обрано членом ЦК КП(б)У. В кінці листопада 1918 р. він увійшов до складу Тимчасового Робітничо-Селянського уряду республіки, де спочатку завідував військовим відділом, а згодом став заступником голови уряду і наркомом радянської пропаганди. Тоді ж Федір Андрійович став членом Реввійськради Червоної Армії України, взяв участь у переговорах з представниками німецького командування в Курську й Белгороді. Багато сил і енергії він продовжував віддавати фор-

¹⁰ КПРС — організатор братерського співробітництва народів СРСР.— К., 1982, с. 52.

муванню нових частин Червоної Армії, підвищенню їхньої боєздатності та зміцненню дисципліни.

Повернувшись на початку січня 1919 р. з радянськими частинами до Харкова, Артем весь поринув у державну і політичну діяльність, брав участь у роботі III з'їзду КП(б)У і III Всеукраїнського з'їзду Рад.

Будучи делегатом VIII з'їзду РКП(б), Федір Андрійович голосував за ленінську редакцію другої Програми партії, яка визначила курс партії на побудову соціалізму, за інші важливі резолюції, був обраний кандидатом у члени Центрального Комітету.

3 квітня 1919 р. Артем — голова Донецького губвиконкому. Наступав Денікін, і треба було напружити всі сили для відсічі білогвардійцям. Ті організацією в Донбасі займався Артем. Працювати доводилося і вдень, і вночі. Все нові й нові полки, створені під його керівництвом, відправлялися на фронт. Проте денікінцям після запеклих боїв вдалося захопити Донбас, а зрештою й Харків. Артем, організувавши евакуацію міста, відступив з частинами Червоної Армії на північ, де став особливим уповноваженим групи радянських військ Харківського і Сумського напрямків. Там він захворів на тиф і був перевезений до Москви.

Після IX з'їзду РКП(б), на якому Артема було обрано членом ЦК партії, він знову прибув на Україну, де одразу ж включився в боротьбу із засиллям «децистів», став членом ЦК КП(б)У. Як бойове завдання партії він сприйняв настанову В. І. Леніна про необхідність якнайшвидшого відродження Донбасу. Артем, очолюючи Донецький губвиконком, багато зробив для відбудови шахт, промислових підприємств, залізниць, міського господарства. На IV Всеукраїнському з'їзді Рад, де виступив з палкою промовою, був обраний членом ВУЦВК. За його ініціативою на багатьох підприємствах і шахтах Донбасу були створені комітети сприяння перемозі над військами буржуазно-поміщицької Польщі, які посилали на фронт озброєння, боєприпаси, обмундирування, продовольство.

В липні-серпні 1920 р. у складі делегації КП(б)У він узяв участь у роботі II конгресу Комінтерну, після чого на деякий час на чолі делегації ВЦРПС виїжджав за кордон, де розповідав робітникам Норвегії, Німеччини, Чехословаччини правду про життя Країни Рад.

Повернувшись на Батьківщину, Артем за рекомендацією В. І. Леніна був обраний секретарем Московського міського комітету РКП(б). У той час опозиційні елементи в партії нав'язали їй дискусію про профспілки. Артем пристрасно обстоював ленінські погляди на питання про профспілки, виступаючи у робітничих колективах та на сторінках газет. Разом з В. І. Леніним, М. І. Калініним, Г. І. Петровським та іншими членами ЦК РКП(б) він підписав «платформу 10», яка лягла в основу резолюції X з'їзду партії про профспілки.

На початку 1921 р. Артем був обраний головою ЦК Всеросійської спілки гірників, брав участь у роботі III конгресу Комінтерну.

Все своє життя, яке трагічне обірвалося 24 липня 1921 р., Артем присвятив боротьбі за щастя трудового народу, за торжество ідей марксизму-ленінізму. Будучи талановитим пропагандистом і агітатором, природженим організатором, він відзначався високою ідейністю, непохитною стійкістю, невгамовною енергією, оптимізмом, вірою в перемогу великої ленінської справи.

На формування марксистських поглядів, пролетарського гарту Артема величезний вплив справив В. І. Ленін, його твори. Вождь партії добре знав Федора Андрійовича, спілкувався з ним, давав йому важливі доручення, допомагав стати партійним і державним діячем нового типу.

В одному з виступів Артем говорив: «Якщо мене завтра пошлють волосним інспектором у найбільш глухий повіт найглухішої губернії, я не буду торгуватися: навпаки, негайно і з звичайною енергією візьмусь за вказану мені роботу. На цьому тримається наша партія. А на дисципліні й організованості нашої партії тримається наша революція»¹¹.

Федір Андрійович був послідовним борцем за єднання всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини, палким інтернаціоналістом. «Дружба Радянської Ук-

¹¹ Правда, 1963, 19 марта.

раїни з Радянською Росією — ось пароль нашої партії»¹², — не раз підкреслював він.

Пам'ять про вірного лєнінця шанують радянські люди. Його ім'ям названо місто Артемівськ (колишній Бахмут), робітничі селища у різних куточках республіки, ряд промислових підприємств, шахт, закладів науки і культури, багато вулиць тощо. Революційна діяльність і все життя Федора Андрійовича Сергєєва (Артема) — яскравий приклад високої партійності, безмежної відданості справі комунізму.

І. О. ОВСІЙ (Київ)

¹² Товарищ Артем, с. 145.

З КОГОРТИ ГЕРОІВ ЖОВТНЯ
(До 100-річчя з дня народження
В. О. АНТОНОВА-ОВСІЄНКА)

Серед бійців Великої Жовтневої соціалістичної революції, діяльність яких нерозривно пов'язана із захистом і зміцненням її завоювань, одне з почесних місць належить Володимирі Олександровичу Антонову-Овсієнку.

Народився В. О. Овсієнко 21 березня 1883 р. у Чернігові в сім'ї військовослужбовця. Після закінчення Воронежського кадетського корпусу він вступив до Санкт-Петербурзького юнкерського училища, навчаючись у якому створив соціал-демократичний гурток. Його члени розповсюджували нелегальні видання і залучали в свої ряди майбутніх офіцерів¹. У 1903 р. В. О. Овсієнко вступив до лав РСДРП, однак послідовним більшовиком-лєнінцем став далеко не одразу. Протягом багатьох років він примикав до меншовицького крила партії.

В. О. Овсієнко був учасником першої російської революції. В той період він проводив пропагандистську роботу у Варшаві, Львові й Кракові, очолював підготовку повстання двох піхотних полків у Ново-Александрії (нині — м. Пулави ПНР), займався агітаційною діяльністю серед матросів і солдатів Кронштадта, Петербурга, Севастополя. Наприкінці 1905 р. відбулася перша зустріч В. О. Овсієнка з В. І. Лєніним на нараді членів ЦК РСДРП та членів її бойової і об'єднаної військових організацій, що проходила під керівництвом Володимира Ілліча в Петербурзі. На ній обговорювалося питання про підтримку збройного повстання в Москві².

Протягом 1905—1907 рр. В. О. Овсієнка кілька разів заарештовували й кидали до в'язниць. За підготовку збройного повстання солдатів у Севастополі (1907 р.) царський суд виніс йому смертний вирок, який було замінено 20-річною каторгою. Однак він вирвався на свободу і знову включився в революційну боротьбу. Знаючи постійних переслідувань з боку поліції, Володимир Олександрович змушений був влітку 1910 р. емігрувати до Франції.

Перебуваючи за кордоном, В. О. Овсієнко примикав до меншовиків. Однак з самого початку першої світової війни він став на інтернаціоналістські позиції, активно виступав проти соціал-шовінізму і псевдопатріотизму, пропагував ідеї пролетарського інтернаціоналізму.

На початку травня 1917 р. В. О. Антонов-Овсієнко* повернувся на батьківщину. Ознайомлення з Квітневими тезами В. І. Лєніна й рішеннями VII Всеросійської конференції РСДРП(б) допомогли йому швидко розібратися в подіях, які відбувалися в країні, і визначити правильне ставлення до них. Він беззастережно підтримав лєнінську позицію про необхідність підготовки й проведення соціалістичної революції і в перші ж дні після приїзду до Петрограда заявив ЦК РСДРП(б) про своє бажання в рядах більшовиків негайно включитися в революційну боротьбу³. В травні 1917 р. він вступив до лав більшовицької партії.

¹ Ракитин А. В. А. Антонов-Овсеенко.— Л., 1975, с. 5.

² Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1971, т. 2, с. 209.

* В. О. Овсієнко мав кілька партійних і літературних псевдонімів — «Штик», «Антонов», «Антон Гальський» та ін. Після повернення в 1917 р. до Росії він додав до свого прізвища один з них — «Антонов».

³ Див.: Антонов-Овсієнко В. У революції.— К., 1957, с. 13—14.

За дорученням ЦК РСДРП(б) на початку червня 1917 р. Антонов-Овсієнко вів партійну роботу серед моряків Гельсінгфорса, входив до складу Гельсінгфорського комітету більшовицької партії, був членом редакції його друкованого органу — газети «Волна». На Всеросійській конференції фронтових і тилкових організацій РСДРП(б), яка відбулася в середині червня 1917 р. у Петрограді, В. О. Антонова-Овсієнка було обрано до складу Всеросійського бюро військових організацій, яке очолило партійну роботу серед солдатів.

Захопивши на початку липня 1917 р. владу в свої руки, Тимчасовий уряд організував репресії проти більшовицької партії. В середині липня Антонова-Овсієнка було заарештовано. Лише через місяць йому вдалося вирватись на волю. Кілька днів він пробув у Петрограді, потім — у Гельсінгфорсі, знову — в Петрограді, вів роботу по підготовці мас до соціалістичної революції, організації розгрому корніловщини. Наприкінці вересня — в першій половині жовтня 1917 р. В. О. Антонов-Овсієнко брав участь у підготовці й роботі II з'їзду представників Балтійського флоту, I конференції більшовицьких організацій Фінляндії, з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів Північної області, I конференції більшовицьких армійських організацій Північного фронту. Його було обрано членом Північного обласного комітету, членом Військової організації при ЦК РСДРП(б), членом бюро і секретарем Петроградського військово-революційного комітету, який став центром проведення збройного повстання і працював під керівництвом ЦК партії на чолі з В. І. Леніним.

На долю В. О. Антонова-Овсієнка випало щастя безпосередньо втілювати в життя геніальний ленінський план збройного повстання, здійснювати його військово-технічну підготовку, керувати розстановкою сил і практичними діями повсталих. Неоціненне значення мали для нього в ті дні зустрічі з Володимиром Іллічем. За його дорученням В. О. Антонов-Овсієнко, як уповноважений ЦК РСДРП(б), взяв участь у роботі Надзвичайної конференції соціал-демократії Литви, де докладно ознайомився із станом місцевих збройних частин і можливостями їх військово-технічного використання⁴. В ніч з 20 на 21 жовтня В. І. Ленін зустрівся з керівниками Військової організації при ЦК РСДРП(б) — В. О. Антоновим-Овсієнком, В. І. Невським та М. І. Подвойським. Заслухавши їх повідомлення про хід підготовки повстання, він ще раз наголосив, що командири повинні наполегливо опановувати військово мистецтво⁵.

24 жовтня 1917 р. в Петрограді розпочалося збройне повстання. Вранці наступного дня Військово-революційний комітет оголосив про повалення Тимчасового уряду. Для керівництва операціями по ліквідації останніх вогнищ контрреволюції ВРК виділив спеціальну оперативну трійку, до якої ввійшли В. О. Антонов-Овсієнко, М. І. Подвойський та Г. І. Чудновський⁶. У ніч з 25 на 26 жовтня В. О. Антонов-Овсієнко разом з іншими військовими керівниками повів революційно настроєних робітників, матросів і солдатів на штурм Зимового палацу. Згодом делегатам історичного II Всеросійського з'їзду Рад було зачитано його телеграму, в якій повідомлялося, що міністрів Тимчасового уряду відправлено до Петропавлівської фортеці, юнкерів і офіцерів обеззброєно, комендантом Зимового палацу призначено Г. І. Чудновського⁷.

В. О. Антонова-Овсієнка було включено до складу першого робітничо-селянського уряду РСФРР. Разом з М. В. Криленком та П. Ю. Дибенком він ввійшов до затвердженого II Всеросійським з'їздом Рад Комітету у військових і морських справах, в якому очолив військово управління і внутрішній фронт. За завданням В. І. Леніна він брав участь у ліквідації заколоту Керенського — Краснова, дбав про підвищення боєздатності частин Петроградського гарнізону, зміцнення оборонних рубежів молодой Республіки Рад.

У той час значно ускладнилося становище на півдні країни. На Дону підняв заколот генерал Каледін, якому всіляко допомагала буржуазно-націоналістична

⁴ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. — М., 1973, т. 4, с. 386, 390.

⁵ Там же, с. 396—397.

⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1968, т. 3, кн. перша, с. 311.

⁷ Див.: Ненароков А. П. 1917. Великий Октябрь: краткая история, документы, фотографии. — М., 1977, с. 193.

Центральна рада, що захопила владу на Україні. Дії контрреволюції підтримував і спрямував міжнародний імперіалізм. Для боротьби з ворогами Радянської влади з Москви, Петрограда, інших міст, з Північного й Західного фронтів відправлялися загони революційних солдатів, матросів та червоногвардійців. За рекомендацією В. І. Леніна головнокомандуючим військами, які діяли проти контрреволюції на півдні, було призначено В. О. Антонова-Овсієнка.

Прибувши 11 грудня 1917 р. до Харкова, В. О. Антонов-Овсієнко разом з представниками щойно створеного першого робітничо-селянського уряду Радянської України уточнив план бойових дій проти військ Каледіна та Центральної ради. Виконуючи вказівки В. І. Леніна, він направив у розпорядження Народного Секретаріату України кілька військових загонів. 16 грудня частини, якими командував П. В. Єгоров, дістали його наказ оволодіти районами Лозова — Синельникове та Лозова — Слов'янськ і налагодити зв'язок із загонами Червоної гвардії Катеринослава й Донбасу, а 18 грудня він віддав розпорядження загону під командуванням Г. В. Сабліна оволодіти м. Куп'янськом⁸.

19 грудня 1917 р. Антонов-Овсієнко у листі до В. І. Леніна виклав первісний план бойових операцій по ліквідації контрреволюції на Дону і Україні, а в доповіді від 11 січня 1918 р. — уточнений план, у якому розробив хід одночасних дій проти військ Каледіна та Центральної ради⁹.

Під керівництвом більшовицьких організацій трудящі України спрямували всі свої зусилля на боротьбу проти ненависної Центральної ради. В ряді місць проти неї вибухнули повстання. За розпорядженням Володимира Олександровича на допомогу повсталим було відправлено загони червоних бійців. Під час підготовки наступу проти контрреволюції в Донбасі Антонов-Овсієнко звернувся до робітників із закликом рішуче підтримати червоногвардійські частини. Пролетарські маси гаряче відгукнулися на це. Лише в Микитівці до загону, очолюваного Р. Ф. Сіверсом, приєдналося близько 2 тис. добровольців¹⁰. Під ударами революційних сил антинародний режим Центральної ради почав розвалюватися. Це прискорило остаточну ліквідацію каледінщини. Загальний наступ радянських військ розпочався в січні 1918 р. Вже 31 грудня 1917 р. Антонов-Овсієнко доповідав Раднаркомові про те, що Донбас визволено від білогвардійців і буржуазних націоналістів, Радянська влада організується за прикладом революційного Петрограда в Катеринославі¹¹. В січні 1918 р. було визволено Полтаву, Ромодан, Кременчук, Лубни, Київ. У першій половині лютого на всій території республіки перемогла влада Рад. А наприкінці лютого з контрреволюцією на півдні було покінчено.

Здійснюючи керівництво військовими операціями, Антонов-Овсієнко водночас займався створенням нових червоногвардійських загонів, зокрема, формуванням першої регулярної української радянської частини-полку Червоного козацтва, організацією свого штабу, подоланням опору саботажників, а також господарськими питаннями. Країні Рад загрожував голод. Особливо страждали від нього робітники Петрограда. В. І. Ленін у листах і телеграмах на ім'я В. О. Антонова-Овсієнка та Г. К. Орджонікідзе вимагав вжити найенергійніших революційних заходів для забезпечення трудящих Петрограда хлібом¹². За наказом Антонова-Овсієнка туди було відправлено частину продовольства, захопленого в каледінців і гайдамаків, здійснювалися заходи з метою організації хлібозаготівельної кампанії.

Трудящі республіки, спираючись на допомогу Радянської Росії, приступили до будівництва і зміцнення своєї пролетарської держави. Однак мирний перепо-

⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Часть вторая: Большевики во главе трудящихся в период борьбы за установление Советской власти на Украине (октябрь 1917 г.—февраль 1918 г.).— К., 1982, с. 524, 538.

⁹ Докладніше про це див.: Поликарпов В. Доклады В. А. Антонова-Овсеевко в Совнарком (декабрь 1917 — январь 1918 гг.). — Военно-исторический журнал, 1973, № 3, с. 67—75.

¹⁰ Антонов-Овсеевко В. А. Записки о гражданской войне. — М., 1924, т. 1, с. 77.

¹¹ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, часть вторая, с. 607.

¹² Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1974, т. 5, с. 205, 211.

чинок був перерваний агресивним нападом імперіалістичної Німеччини та її союзників. 4 березня 1918 р. на прохання уряду України В. І. Ленін запропонував Антонову-Овсієнку перейти в розпорядження Народного Секретаріату України. 7 березня його було призначено народним секретарем і верховним головнокомандуючим військами республіки. Перед Володимиром Олександровичем постало складне завдання — нечисленними силами загонів Червоної гвардії та щойно створених червоноармійських частин затримати просування майже півмільйонної армії іноземних загарбників вглиб України і зірвати тим самим їх плани перенесення війни на територію РСФРР.

Партійні й радянські органи робили все можливе для організації оборони Радянської України. Велику роль у цьому відіграв II Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся в Катеринославі 17 березня 1918 р. З палким закликком до всенародної боротьби з ворогом на ньому виступив і Антонов-Овсієнко. У Харкові, Катеринославі, Юзівці, Луганську, Краматорську та інших містах почали швидко формуватися загони Червоної Армії. Протягом березня в Луганську, наприклад, було створено 3, в Дружківці—2, у Харкові—2 пролетарські полки та ряд інших військових підрозділів. Володимир Олександрович дбав насамперед про централізацію й зміцнення керівництва ними, забезпечення командними кадрами, боєприпасами і військовим спорядженням. Усі загони були зведені в п'ять армій, у кожній з яких налічувалося по 3—3,5 тис. бійців. Враховуючи реальне співвідношення військових сил, В. О. Антонов-Овсієнко приділяв велику увагу партизанській боротьбі в тилу ворога. Ще 5 березня він запропонував створити спеціальну групу для організації збройної відсічі окупантам у селах Сумського, Лебединського, Охтирського, Гадяцького, Зіньківського та Богданівського повітів. У наказі від 11 березня 1918 р. Володимир Олександрович виклав розгорнуту програму дій партизанських загонів і груп¹³. Протягом короткого періоду діяльності названої групи майже в ста селах республіки були створені бюро запису до Червоної Армії, які направили на фронт понад 8,5 тис. бійців, більш ніж у ста селах — партизанські загони й підпільні групи¹⁴.

У нерівній боротьбі з загарбниками радянські бійці й командири виявляли небачений героїзм. Винятковою мужністю прославився, зокрема, комуністичний батальйон імені Леніна під командуванням М. Андрєєва, який обороняв лінію по залізниці Лозова—Слов'янськ. Прикриваючи відступ частин 3-ї армії, він загинув майже в повному складі. І хоч під натиском переважаючих сил ворога захисники України, керовані В. О. Антоновим-Овсієнком, змушені були відступити, плани імперіалістів було зірвано. Частина радянських військ з боями прорвалася до Царицина, де взяла участь у його героїчному захисті, іншими було зміцнено Воронезьку, Курську і Брянську ділянки оборони Радянської Росії.

13 травня 1918 р. ЦК РКП(б) прийняв рішення залишити В. О. Антонова-Овсієнка в Москві у складі Вищої Військової Ради та для роботи у Військовому комісаріаті¹⁵. Влітку 1918 р. він брав участь у розгромі лівоесерівського заклоту в Московській губернії, як уповноважений Раднаркому проводив агітаційну пропаганду на Ярославщині. Пізніше, у період зростання загрози нової інтервенції, Володимир Олександрович виконував обов'язки народного комісара морських справ. 8 серпня 1918 р. В. І. Ленін докладно обговорював з ним питання організації оборони Петрограда¹⁶. Антонов-Овсієнко командував 2-ю і 3-ю арміями Східного фронту.

В листопаді 1918 р. для підготовки наступу і безпосереднього керівництва військовими операціями по визволенню України від окупантів і внутрішньої контрреволюції за рішенням ЦК РКП(б) і РНК РСФРР було створено Реввійськграду групи військ Курського напрямку, командує якою призначили В. О. Антонова-Овсієнка. Цій групі було передано всі збройні сили, створені ЦК КП(б)У і Центральним військово-революційним комітетом. В розпорядження її командування направили досвідчених політпрацівників, командирів, військових спеціалістів. 4 січня 1919 р.

¹³ Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне.— М., 1928, т. 2, с. 43.

¹⁴ Українська РСР в період громадянської війни.— К., 1967, т. 1, с. 297—298.

¹⁵ Аникеев В. В. Деятельность ЦК РСДРП(б) — РКП(б) в 1917—1918 годах (хроника событий).— М., 1974, с. 271.

¹⁶ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1975, т. 6, с. 36.

постановою Реввійськради РСФРР було утворено Український фронт (командуючий—В. О. Антонов-Овсієнко, члени РВР—Ю. М. Коцюбинський, Ю. О. Щаденко та інші).

В. О. Антонов-Овсієнко розробляв військово-стратегічні плани визволення України, невтомно займався організацією поповнення фронтових частин бійцями з повстанських загонів, проведенням докорінної реорганізації полків, бригад і дивізій Червоної Армії, безпосередньо керував бойовими операціями. Вже в середині січня 1919 р. війська Українського фронту мали в своєму складі 43 600 піхотинців, 3517 кіннотників, 16 батарей і стільки ж інженерних рот, у яких налічувалося ще понад 1,5 тис. чол.¹⁷

Здійснена урядом Радянської України і командуванням Українського фронту робота дала змогу незабаром розгорнути рішучий наступ проти австро-німецьких окупантів та сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції. На початку січня 1919 р. частини 2-ї Української радянської дивізії вступили у визволений від петлюрівців повсталими робітниками Харків, наприкінці січня — на початку лютого вони визволили Полтаву, Катеринослав, Кременчук та інші міста. 1-а Українська радянська дивізія в січні 1919 р. визволила Чернігів, Ніжин, Бахмач, а на початку лютого — Київ. Характеризуючи дії і бойовий дух радянських бійців, командуючий Українським фронтом Антонов-Овсієнко писав у ті дні М. І. Подвойському: «Піднесення серед наших червоногвардійців величезне, б'ються героїчно»¹⁸.

Наприкінці березня—в першій половині квітня основні сили буржуазно-націоналістичної Директорії було розгромлено. Частини Червоної Армії, до складу яких влилися численні партизанські загони, повели наступ на інтервентів Антанти, що висадилися на півдні України. В результаті запеклих боїв, а також революційних заворушень у військах ворога протягом березня—початку квітня 1919 р. загарбників було вигнано з території республіки.

Відновивши Радянську владу, робітничий клас і трудяще селянство України під керівництвом більшовицької партії приступили до розв'язання невідкладних завдань соціалістичного будівництва. Одним з них було дальше зміцнення робітничо-селянської Червоної Армії, оскільки імперіалісти готувалися до нових походів на Країну Рад. Необхідно було перейти від добровільного принципу її побудови до загальної військової повинності. З цією метою в республіці створювалися спеціальні органи, які займалися комплектуванням збройних сил. Важливу роль у справі організації Червоної Армії УСРР відіграли рішення VIII з'їзду РКП(б), III з'їзду КП(б)У та III з'їзду Рад України, що відбулися в березні 1919 р. Для реалізації рішень VIII з'їзду партії важливе значення мав Пленум ЦК КП(б)У (6—9 квітня 1919 р.), на якому з доповіддю виступили командуючий Українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко та нарком військових справ М. І. Подвойський. Пленум зобов'язав Наркомат військових справ і Реввійськрату республіки, усі політвідділи й партійні органи при проведенні політичної роботи в армії суворо керуватися постановою VIII з'їзду партії з питань військового будівництва¹⁹. Втілюючи в життя рішення партії, Антонов-Овсієнко багато зробив для зміцнення збройних сил Радянської України, підвищення їх боєздатності, зміцнення військової дисципліни, посилення партійно-політичної роботи в армії.

Навесні 1919 р. над Країною Рад знову нависла грізна небезпека. Скориставшись тим, що основні сили Червоної Армії готувалися до вирішальних боїв на Східному фронті проти колчаківців, Денікін, спираючись на підтримку міжнародного імперіалізму, спрямував головний удар проти Донбасу. В. І. Ленін, ЦК РКП(б) вважали, що найголовнішим воєнним завданням України є допомога Південному фронту в розгромі Денікіна²⁰. Однак через недооцінку з боку деяких працівників республіки, в тому числі й командуючого Українським фронтом, воно

¹⁷ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, с. 275.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Том перший 1918—1941.— К., 1976, с. 54.

²⁰ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1970, т. 3, кн. друга, с. 285.

не було виконане. Пізніше Антонов-Овсієнко самокритично визнав, що їм «ввижались райдушні перспективи сприяння світовій революції»²¹.

Відповідно до вказівок ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна прибуття підкріплень у Донбас збільшилося. Антонов-Овсієнко доповідав Володимирі Іллічу, що 12 травня на Південний фронт відправлені 37-й і 38-й полки, а 15 травня туди прибуде 39-й полк. 5-а Українська дивізія перейшла в резерв того ж фронту. Однак цього вже було мало, дорогоцінний час було втрачено. Денікіну вдалося різко збільшити чисельність своїх сил і захопити Донбас. Цьому певною мірою послужили також куркульсько-петлюрівські заклоти, зокрема, Григор'єва — на півдні республіки та Махна — на Лівобережжі. Для їх ліквідації було кинуте значні сили радянських військ, які під керівництвом Антонова-Овсієнка успішно з цим справилися.

Умови, що склалися в результаті загрози денікінщини і підготовки нової інтервенції Антанти, вимагали дальшого зміцнення єдності радянських республік, максимальної централізації їх матеріальних і військових ресурсів, кращої організації збройних сил. 1 червня 1919 р. в Москві відбулося історичне засідання ВЦВК за участю представників України, Литви, Латвії і Білорусії, на якому було прийнято рішення про створення спільних збройних сил з єдиним командуванням, об'єднання рад народного господарства, залізничного транспорту, фінансів та комісаріатів праці²². У зв'язку з цим 4 червня було видано наказ про розформування Українського фронту. Об'єднання збройних сил радянських республік відіграло величезну роль у зміцненні Червоної Армії і посиленні обороноздатності Країни Рад.

З літа 1919 р. і майже до кінця 1921 р. В. О. Антонов-Овсієнко працював на відповідальних ділянках мирного будівництва: Уповноваженим ЦК РКП(б) по сприянню проведенню збиральної кампанії і роз'ясненню селянам продрозверстки у Вітебській губернії, головою Тамбовського губвиконкому, членом колегії при РПО по запровадженню військового стану, заступником Головомпраці РСФФР, членом колегії наркоматів праці і внутрішніх справ, заступником голови Малоого Раднаркому, головою губнаради Пермської губернії, очолював повноважну комісію ВЦВК по боротьбі з есєро-куркульським заклотом у Тамбовській губернії, Саратовський губвиконком і губкомісію по допомозі голодуючим.

Наприкінці 1921 р. В. О. Антонов-Овсієнко був головою повноважної комісії ЦК РКП(б) по вивченню становища в Кронштадті. Влітку 1922 р. партія послала його на одну з важливих ділянок військового будівництва — начальником Політуправління РВР Республіки. Він був ініціатором створення і першим редактором центральної армійської газети «Красная звезда». Високо оцінивши заслуги В. О. Антонова-Овсієнка у створенні й зміцненні збройних сил Радянської держави, самовіддану боротьбу, яку він вів з голодом і бандитизмом, уряд нагородив його орденом Червоного Прапора. В день 40-річчя В. О. Антонова-Овсієнка голова ЦВК Рад СРСР М. І. Калінін вручив йому цю вищу бойову нагороду Батьківщини.

Восени 1923 р., не розібравшись в ультраревольюційній фразеології троцькістів, які використали труднощі відбудовного періоду для нових атак проти партії, В. О. Антонов-Овсієнко підписав заяву «46-ти» опозиціонерів. Наприкінці року він без згоди ЦК партії розіслав циркуляр, у якому по суті пропонував змінити з троцькістських позицій систему і функції партійно-політичних органів Червоної Армії²³. На початку 1924 р. його було звільнено з посади начальника Політуправління Червоної Армії і виведено із складу Реввійськради країни. В кінці жовтня 1927 р. Антонов-Овсієнко надіслав до ЦК листа, в якому різко засудив троцькістську опозицію і висловив цілковиту згоду з політичною лінією Центрального Комітету. У квітні 1928 р. в «Правде» було опубліковано листа Антонова-Овсієнка, в якому він цілком визнав свою провину перед партією і піддав гострій критиці антипартійну діяльність троцькістів.

²¹ Історія Української РСР: У восьми томах десяти книгах. — К., 1977, т. 5, с. 413.

²² Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1967, с. 288.

²³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1972, т. 4, кн. перша, с. 283.

З лютого 1924 р. по вересень 1937 р. В. О. Антонов-Овсієнко перебував на дипломатичній роботі: очолював спеціальну місію до Китаю, працював надзвичайним і повноважним представником СРСР у Чехословаччині, Литві, Польщі, а з осені 1934 р. — генеральним консулом СРСР у Барселоні (Іспанія). З вересня 1937 р. В. О. Антонов-Овсієнко був народним комісаром юстиції РСФРР.

В. О. Антонов-Овсієнко володів кількома мовами, знав художню літературу і сам багато писав, любив мистецтво і математику, захоплювався альпінізмом. Його перу належить багато статей та ряд історичних досліджень.

В. О. Антонов-Овсієнко обирався делегатом IX, XI, XII з'їздів РКП(б), а також ряду з'їздів Рад РСФРР та членом ЦВК Рад РСФРР.

Героїчним було життя В. О. Антонова-Овсієнка. Незважаючи на допущені помилки, Володимир Олександрович залишиться в пам'яті народній як один з активних борців за перемогу Великого Жовтня, захист і зміцнення його завоювань.

І. Л. ГОШУЛЯК (Київ)

ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. М. ХАТАЄВИЧА

Серед активних борців за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за побудову соціалізму в нашій країні почесне місце належить комуністу-ленінцю Менделю Марковичу Хатаєвичу.

Народився він 22 березня 1893 р. у м. Гомелі в сім'ї дрібного торговця. Безрадісним було його дитинство. Він рано розпочав свою трудову діяльність. Спочатку влаштувався посильним до власника гасових складів у Гомелі. Через деякий час юнак перейшов до газетної експедиції, де працював експедитором, а потім продавцем газет. Зустрічі з людьми, наполегливе читання політичної літератури розширюють його кругозір. Поступово він зближується з революціонерами-підпільниками із Поліського комітету РСДРП.

Жандарми пильно слідували за неблагонадійним юнаком. Вони кілька разів робили у нього обшук і заарештовували його. Проте це не вплинуло на революційну діяльність М. М. Хатаєвича. У липні 1913 р. Мендель Маркович вступив у ряди РСДРП. Незабаром його обирають керівником одного з підпільних гуртків місцевої соціал-демократичної організації. В червні 1914 р. за активну участь у друкуванні і розповсюдженні більшовицьких листівок М. М. Хатаєвича заарештували і кинули до Гомельської в'язниці. В лютому 1915 р. його вислали у Сибір, спочатку в Приангарський край, а потім у с. Маклаково поблизу м. Єнісейська¹, де він пробув до Лютневої буржуазно-демократичної революції.

У березні 1917 р., повернувшись у Гомель, де в той час існувала так звана «об'єднана соціал-демократична організація», що складалася в основному з меншовиків та бундівців. Хатаєвич вважав неприпустимим участь більшовиків в одній організації з меншовиками. Він розгорнув роботу по створенню більшовицької організації Полісся. З його ініціативи 6 квітня 1917 р. на перших загальноміських зборах більшовиків Гомеля був створений Поліський комітет РСДРП².

В жовтневі дні 1917 р. Мендель Маркович був у перших рядах борців за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Білорусії. Із встановленням на початку листопада Радянської влади в Гомелі він був обраний заступником голови Гомельського партійного комітету і членом президії міської Ради. У березні 1918 р., коли кайзерівські війська окупували Гомель, ЦК партії направив М. М. Хатаєвича на роботу в Самару, де його обрали головою міського комітету партії, членом губкому. Там він брав участь у придушенні анархістського заколоту, що розпочався 17—18 травня 1918 р., був членом штабу комуністичного бойового загону.

¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 221, арк. 7, 20. (Далі: ПА ІІП при ЦК Компартії України).

² Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. — Минск, 1968, ч. 1, с. 293.

Під час наступу на Самару білочехів М. М. Хатаєвич був помічником начальника штабу оборони і брав безпосередню участь у захисті міста. В одному з боїв він одержав тяжке поранення. У зв'язку з пораненням Хатаєвич змушений був залишатися в Самарі, яку захопили вороги. Він довгий час переховувався у своїх товаришів, але був схоплений контррозвідкою чехословацьких заколотників і після жорстоких катувань кинутий до в'язниці, де пробув до визволення Самари Червоною Армією 7 жовтня 1918 р. Пізніше він про це писав: «Будучи розпізнаним, я при допиті підтвердив своє дійсне прізвище і приналежність до більшовиків... Розлючені карателі піддали мене жорстоким побоям: довго товкли рукояткою нагана по обличчю і голові, засовували дуло револьвера в рот і погрожували негайно спустити курок, лупцювали каблуками по забинтованих грудях, де рани ще не загоїлися, але ніяких відповідей від мене більше не почули»³.

Після лікування М. М. Хатаєвич повернувся у Гомель, де працював секретарем повітового комітету партії. З листопада 1919 р. по травень 1920 р. він знову в Самарі, де працював завідуючим організаційним і агітаційно-пропагандистським відділами губкому РКП(б). Коли розпочалася війна з військами буржуазно-поміщицької Польщі і Врангелем, його мобілізували до Червоної Армії і призначили спочатку начальником політвідділу 21-ї дивізії цього ж фронту, в складі якої він брав участь у поході на Варшаву. Червоноармійці і командири глибоко поважали М. М. Хатаєвича за його партійний підхід до людей, твердість і мужність у боях.

Після демобілізації Хатаєвич повернувся у Самару й очолив партійну організацію 1-го міськрайону. В червні 1921 р. він був направлений на партійну роботу в Гомель, де згодом його обрали секретарем Гомельського губкому РКП(б). У вересні 1923 р. М. М. Хатаєвича направляють працювати в Одесу, де його обирають секретарем губкому КП(б)У. В Одеській губернії і в губернській партійній організації на той час було досить складне становище, пов'язане з кризою збуту промислової продукції та нав'язаною троцькістами новою дискусією. Спираючись на переважну більшість комуністів губернії, які підтримували генеральну лінію партії, Мендель Маркович вів гостру боротьбу з дезорганізаторськими діями троцькіської опозиції, зумів мобілізувати всі партійні і профспілкові організації губернії на проведення широкої кампанії по підвищенню продуктивності праці і зниженню собівартості продукції. Вже на початку 1924 р. промисловість губернії почала збільшувати виробництво продукції⁴.

У червні 1924 р. М. М. Хатаєвича відкликали до Москви і призначили спочатку відповідальним інструктором, а потім заступником завідуючого оргвідділом ЦК РКП(б). З грудня 1925 р. він працює секретарем Татарського обкому ВКП(б), а влітку 1928 р. його було направлено в Самару і на першій обласній партійній конференції обрано секретарем, а пізніше, з утворенням Середньоволзького краю — секретарем Середньоволзького крайкому ВКП(б). Одночасно М. М. Хатаєвич був членом Реввійськради Приволзького військового округу. Мендель Маркович проводив велику організаторську і пропагандистську роботу по мобілізації трудящих краю на боротьбу за успішне виконання планів індустріалізації і колективізації сільського господарства.

З 1932 р. М. М. Хатаєвич працює на Україні. На жовтневому (1932 р.) Пленумі ЦК Компартії України він був кооптований до складу ЦК КП(б)У, обраний членом Політбюро і Оргбюро ЦК і другим секретарем ЦК КП(б)У⁵. У січні наступного року його обирають першим секретарем Дніпропетровського обкому партії, одночасно, за рішенням січневого (1933 р.) Пленуму ЦК КП(б)У — секретарем Центрального Комітету Компартії України⁶. 17 березня 1937 р. його знову було обрано другим секретарем ЦК КП(б)У⁷.

Працюючи на цих високих посадах, Мендель Маркович показав себе талановитим керівником, який вмів організовувати трудящих на виконання ленінського плану побудови соціалізму. Багато уваги він приділяв розвитку промисловості, зокрема

³ Поезд смерти.— Куйбышев, 1935, с. 120—121.

⁴ Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981, с. 226—227.

⁵ ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 394, арк. 1—2.

⁶ Там же, спр. 399, арк. 3.

⁷ Там же, спр. 530, арк. 3.

будівництву Запорізького алюмінієвого комбінату, Нікопольського трубного заводу, реконструкції металургійних заводів ім. Дзержинського в Каменському (нині м. Дніпродзержинськ), ім. Петровського та ім. К. Лібкнехта в Дніпропетровську.

В боротьбі за успішне і дострокове виконання планів другої п'ятирічки виняткового значення Мендель Маркович надавав розвитку соціалістичного змагання, стахановського руху. Ці питання неодноразово обговорювалися на пленумах та засіданнях бюро Дніпропетровського обласного комітету партії.

Глибоко, із знанням справи М. М. Хатаєвич вникав у процес здійснення суцільної колективізації в Дніпропетровській області, в справу технічного оснащення сільського господарства. За успіхи, досягнуті Дніпропетровською областю у його розвитку, М. М. Хатаєвич у 1935 р. був нагороджений орденом Леніна.

При розв'язанні найскладніших питань Мендель Маркович завжди радився з трудящими. Він часто виїздив у міста і села республіки, де зустрічався з селянами і робітниками, розповідав їм про соціалістичне будівництво в нашій країні. В своїх виступах він підкреслював, що завдання партії повинні бути зрозумілими кожному комуністові, близькими робітникам і селянам. На XIII з'їзді КП(б)У, що відбувся в травні 1937 р., Мендель Маркович говорив: «Нам необхідно, товариші, побудувати нашу роботу так, щоб кожний комуніст сприймав директиву партії не тільки в порядку виконання наказу зверху, а щоб він приймав її до виконання, як свою рідну директиву, яку він активно підтримує і проводить тому, що стоїть за неї, сприйняв її повністю своєю свідомістю»⁸.

М. М. Хатаєвич був глибоко переконаним комуністом-ленінцем, борцем за народну справу, користувався високим авторитетом у партії. Він був делегатом VIII—XVII з'їздів ВКП(б) і XII—XIII з'їздів КП(б)У. На XIV з'їзді ВКП(б) його обрали членом Центральної ревізійної комісії партії, на XV з'їзді — кандидатом у члени ЦК ВКП(б), а на XVI—XVII — членом ЦК ВКП(б). На XII—XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. З 12 жовтня 1932 р. по 29 серпня 1937 р. М. М. Хатаєвич був членом Політбюро ЦК КП(б)У.

Все життя і діяльність Менделя Марковича Хатаєвича віддані справі Комуністичної партії, радянському народові.

І. М. ШЕВЧУК (Київ)

⁸ Там же, спр. 495, арк. 134.

80-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. А. СТРОКАЧА

Серед славних імен вірних синів і дочок Комуністичної партії та Радянської держави почесне місце належить Тимофію Амвросійовичу Строкачу, радянському державному діячеві, одному з організаторів і керівників партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Народився Т. А. Строкач 4 березня 1903 р. на Далекому Сході — в селі Астраханка Ханкайського району Уссурійської області, в сім'ї селянина-бідняка, переселенця з Київщини. Після закінчення трирічної сільської школи юнак, допомагаючи батькам, займався полюванням на хутряного звіра, працював по найму на залізниці.

Перемога Великого Жовтня і встановлення Радянської влади на Далекому Сході відіграли вирішальну роль у долі Тимофія Амвросійовича. В 1924 р. він разом з родиною вступає до сільськогосподарської комуні, одним з організаторів якої був його батько. Соціалістичні перетворення на далекосхідних землях, як і по всій нашій країні, зустрічали впертий опір залишків експлуататорських класів. Від рук куркулів загинув його батько. Тимофій Строкач, на той час вже комсомолец, боєць одного із загонів ЧОП (частини особливого призначення), брав активну участь у боях з контрреволюційними бандами, порушниками державного кордону, виявивши при цьому особисту хоробрість і кмітливість. Згодом його було рекомендовано до служби у прикордонні війська.

Зразкове ставлення до виконання службових обов'язків, допитливість червоноармійця Т. А. Строкача були відмічені командуванням. В 1925 р. його направили на навчання до Прикордонної школи НКВС СРСР у Мінську, після закінчення якої він повернувся на Далекий Схід. В 1927—1932 рр. Тимофій Амвросійович займав посади помічника начальника і начальника прикордонної застави, помічника коменданта прикордонної дільниці, начальника школи молодшого командного складу прикордонного загону. В 1927 р. Т. А. Строкач вступив до лав Комуністичної партії.

Успішно закінчивши Вищу прикордонну школу НКВС СРСР у Москві, Т. А. Строкач одержав призначення на Україну. Протягом 1933—1940 рр. він був командиром маневреної групи Славутського прикордонного загону, начальником штабу та командиром Могилів-Подільського і Молдавського прикордонних загонів. В умовах наближення фашистської агресії до радянських рубежів Т. А. Строкач провів велику роботу щодо посилення пильності в охороні державного кордону, приділяв значну увагу вихованню прикордонників у дусі радянського патріотизму, безмежної відданості справі захисту завоювань Великого Жовтня. Наприкінці 1940 р. Тимофія Амвросійовича як одного з кращих і здібних командирів прикордонних військ, що мав великий досвід оперативної роботи, призначили заступником наркома внутрішніх справ УРСР. На цій посаді він зустрів Велику Вітчизняну війну 1941—1945 рр.

На території, яка опинилася під загрозою фашистської окупації, розгорнулася велика робота по створенню партійно-комсомольського підпілля, організації партизанських загонів та груп. Активну участь у здійсненні заходів, спрямованих на розгортання всенародної збройної боротьби у ворожому тилу, брав Т. А. Строкач.

На початку липня 1941 р. за вказівкою ЦК КП(б)У Тимофій Амвросійович особисто займався укомплектуванням 1 і 2-го партизанських полків НКВС УРСР. Важливе місце в його діяльності належало створенню мережі спеціальних шкіл та курсів для підготовки партизанських кадрів, у яких до кінця 1941 р. пройшли навчання понад 4,5 тис. чол.¹ На початку листопада 1941 р. Т. А. Строкача було включено до складу оперативної групи по керівництву партизанським рухом і організації партійного та комсомольського підпілля на тимчасово окупованій території України, яка була створена при Військовій раді Південно-Західного фронту².

30 травня 1942 р. з метою об'єднання керівництва партизанським рухом і дальшого розвитку збройної боротьби у тилу ворога ДКО СРСР прийняв постанову про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР). Для безпосереднього керівництва партизанськими загонами і організації їх взаємодії з частинами Радянської Армії при військових радах фронтів утворювалися штаби партизанського руху, а при Військовій раді Південно-Західного напрямку — Український штаб партизанського руху (УШПР)³. Начальником УШПР було затверджено Т. А. Строкача.

Штаби партизанського руху, створювані відповідно до постанови ДКО СРСР, не мали аналогів в історії війн, тому робота щодо їх організації була надзвичайно складною. На плечі Тимофія Амвросійовича лягла велика відповідальність. Формування УШПР проходило в умовах, коли радянські війська з впертими боями відходили на схід. «За час відступу з Ворошиловграда до Волги,—згадував Т. А. Строкач,—УШПР передислокувався сім разів. Штаб знаходився на колесах в повному розумінні цього слова»⁴. Проте й за цих обставин проводилася напружена робота щодо укомплектування штабу кадрами, розгортання його діяльності по керівництву партизанським рухом. В усіх своїх починаннях Т. А. Строкач відчував постійне піклування і підтримку з боку ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР, республіканських наркоматів та відомств. Так, ЦК КП(б)У направив для роботи в УШПР відповідальних партійних і радянських працівників М. С. Співака, Л. П. Дрожжина, Л. П. Найдека, С. Ф. Малікова та інших. Велику допомогу УШПР одержував від Центрального

¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3-х т.—К., 1975, т. 1, с. 297.

² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Док. и материалы: В 3-х т.—К., 1980, т. 1, с. 376.

³ История Второй мировой войны 1939—1945.—М., 1975, т. 5, с. 284.

⁴ Строкач Т. А. Наш позивний — Свобода.—К., 1975, с. 160.

штабу партизанського руху. У жовтні 1942 р. штаб переїхав до Москви, де завершив своє формування. Восени 1942 р. Т. А. Строкач з своїми соратниками розробили перший оперативний план бойових дій партизанських загонів України на зимовий період 1942—1943 рр. Цей план був затверджений нелегальним ЦК КП(б)У, до складу якого було введено Т. А. Строкача.

Втілення у життя заходів, накреслених згаданим документом, привело до широкого розгортання всенародної збройної боротьби на тимчасово окупованій території УРСР. У відповідності з цим планом були здійснені знамениті рейди на Правобережну Україну партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака, Я. І. Мельника, М. І. Наумова, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова. На окуповану територію штаб направив також 29 груп організаторів партизанського руху чисельністю 355 чол. На базі цих груп з місцевого населення було створено 40 нових загонів народних месників. Усе це значно сприяло розгортанню партизанського руху на території Волинської та Ровенської областей, активізації діяльності партизанських загонів та партійно-комсомольського підпілля на Полтавщині, Кіровоградщині, Київщині, Житомирщині. Якщо на 1 жовтня 1942 р. УШПР підтримував постійний радіозв'язок з 34 партизанськими загонами, то на 1 квітня 1943 р. їх кількість зросла до 74⁵.

Навесні 1943 р. УШПР, який безпосередньо підпорядковувався ЦК КП(б)У, розробив оперативний план бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період 1943 р. Як згадував Т. А. Строкач, підготовкою цього документа постійно цікавилися члени Політбюро ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, Л. Р. Корнієць, М. С. Гречуха. 26 квітня 1943 р. цей план за поданням ЦК КП(б)У затвердили ЦК ВКП(б) і ДКО СРСР. Тоді ж було вирішено питання про присвоєння військового звання «генерал-майор» групі командирів українських партизанів, серед яких був і Т. А. Строкач.

На початку червня 1943 р. Тимофій Амвросійович з оперативною групою УШПР вилетів у ворожий тил, на Полісся, в партизанський край, щоб особисто ознайомити місцевих командирів партизанських з'єднань і загонів із завданнями, які випливали з плану, затвердженого ЦК ВКП(б), і організувати взаємодію партизанів з радянськими військовими підрозділами, що вели бої за визволення України. Там, в партизанському краї, вже перебував з групою партійних і комсомольських працівників секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко. Більше місяця провів Т. А. Строкач серед партизанів. Він зустрічався з командирами і комісарами партизанських загонів та з'єднань, рядовими бійцями. Тимофій Амвросійович радів зростаючим по силі ударам партизанів по ворогу. Тільки протягом квітня—червня 1943 р. народні месники України знищили понад 38 тис. гітлерівців, підірвали 358 ешелонів, зруйнували 271 міст, 46 промислових підприємств, 4 електростанції тощо. «Заради цього варто було прилітати, мокнути, грузнути в болотах,— писав він,— долати багато інших труднощів»⁶.

У ході широких наступальних дій Червоної Армії по визволенню території України від фашистських загарбників особливо важливе місце в діяльності УШПР посіли питання організації взаємодії партизанів з регулярними військами. 15 вересня 1943 р. Військова Рада Воронежського фронту затвердила розроблений УШПР «План захоплення партизанськими загонами переправ через Дніпро та Десну на ділянці Київ, Окунінове, Остер та сприяння Червоній Армії в захопленні Києва». Згідно з планом до цієї операції залучалися 11 партизанських з'єднань і загонів чисельністю понад 17,3 тис. бійців. Для безпосереднього керівництва діями цих сил в штаб 38-ї армії Воронежського фронту прибула оперативна група УШПР, яку очолював Т. А. Строкач. Завдання, що стояли перед партизанами, були успішно виконані.

Наприкінці 1943 р. УШПР переїхав з Харкова до Києва. В той час його працівники вели напружену роботу, пов'язану з розробкою планів по передислокації партизанських загонів та з'єднань у нові райони бойових дій—західні області України. Т. А. Строкачу доводилося багато працювати тоді над питаннями перефор-

⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 38, арк. 43—45.

⁶ Строкач Т. А. Наш позивний — Свобода, с. 290.

мування з'єднань та загонів народних месників, забезпечення їх зброєю, боєприпасами, вибухівкою, організації переведення їх за лінію фронту у ворожий тил.

Влітку 1944 р. УШПР за дорученням ЦК КП(б)У розробив заходи щодо подання допомоги Компартіям Чехословаччини, Румунії та Угорщини в розгортанні антифашистського партизанського руху. Важливу роль у практичному здійсненні цих заходів відіграв Т. А. Строкач, який часто зустрічався з представниками братніх компартій, спільно вирішував з ними питання формування партизанських загонів та груп, укомплектування їх національними кадрами та радянськими спеціалістами партизанської боротьби. Всього за період з червня 1944 р. по квітень 1945 р. УШПР та його представництва при військових радах 1, 2, 3 та 4 Українських фронтів направили на територію Чехословаччини, Румунії та Угорщини 101 загін та групу чисельністю близько 2 тис. чол.⁷, велику кількість військового спорядження і боєприпасів. На базі цих загонів та груп були розгорнуті значні партизанські сили, чисельність яких на 1 листопада 1944 р. становила понад 19 тис. бійців.

Восени 1944 р. у зв'язку із визволенням території України від німецько-фашистських загарбників і скороченням внаслідок цього масштабів діяльності УШПР за рішенням ЦК КП(б)У генерал-лейтенант Т. А. Строкач (це звання йому було присвоєно у серпні 1944 р.) був призначений заступником наркома внутрішніх справ УРСР і водночас начальником управління по боротьбі з бандитизмом⁸. Очолюване Тимофієм Амвросійовичем управління багато зробило у справі знешкодження бандитських формувань українських буржуазних націоналістів, які намагалися зірвати процес соціалістичних перетворень в західних областях УРСР.

У січні 1946 р. Т. А. Строкач був призначений наркомом, а в березні — міністром внутрішніх справ Української РСР. На цій посаді він плідно працював (з невеликою перервою) майже 10 років. У серпні 1956 р. його призначили заступником міністра і водночас начальником Головного управління прикордонних і внутрішніх військ МВС СРСР. З 1958 р. Тимофій Амвросійович перебував на заслуженому відпочинку. Він часто зустрічався з ветеранами партизанського руху, молоддю, написав спогади. Життя Т. А. Строкача обірвалося в серпні 1963 р.

Т. А. Строкач був членом ЦК КП(б)У, ЦК КП(б) Молдавії, обирався депутатом Верховної Ради СРСР. За заслуги перед Комуністичною партією і Радянською державою він нагороджений трьома орденами Леніна, двома орденами Бойового Червоного Прапора, двома орденами Червоної Зірки, орденами Суворова та Вітчизняної війни I ступеня, багатьма медалями Союзу РСР. Т. А. Строкач був удостоєний високих урядових нагород Чехословаччини та Угорщини.

Життя і діяльність Т. А. Строкача — один з яскравих прикладів самовідданого служіння Комуністичній партії і радянському народу, ідеалам комунізму.

Ю. В. БАБКО (Київ),
А. В. КЕНТІЙ (Київ)

⁷ ПА III при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 12, спр. 33, арк. 66—99; оп. 19, спр. 1, арк. 83—84; оп. 22, спр. 2, арк. 28, 39, 50.

⁸ Пограничники: Сб. статей и очерков.— М., 1973, с. 250.

ВИЗВОЛЬНА МІСІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР В ЄВРОПІ ЗА МЕМУАРАМИ УЧАСНИКІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Радянські історики приділяють велике значення дослідженню визвольної місії Червоної Армії як форми виконання нашою країною інтернаціонального обов'язку. Поряд з документальними матеріалами науковці дедалі інтенсивніше залучають мемуари учасників Великої Вітчизняної війни, і насамперед спогади відомих радянських воєначальників. Ці джерела використовуються в основному для розкриття оперативних задумів радянського командування, висвітлення деталей підготовки великих стратегічних операцій тощо. Між тим, багато цінного матеріалу можна почерпнути у спогадах також про політико-виховну роботу серед радянських бійців у період визвольного походу Червоної Армії в Європі, про агітаційно-пропагандистську діяльність серед населення визволених країн. Велику увагу автори мемуарів приділяють показу гуманізму і героїзму наших воїнів, які нерідко ціною власного життя рятували мирних громадян.

Серед авторів спогадів — маршали, генерали, офіцери, рядові бійці, представники всіх родів військ. Це дає можливість повніше розкрити досліджувані проблеми, побачити події минулих років як із спостережного пункту командира, так і з окопу бійця.

Поряд з мемуарами окремих авторів існує ряд цікавих збірників-спогадів ветеранів Великої Вітчизняної війни¹. Досить широко публікуються спогади представників командного складу Червоної Армії у «Военно-историческом журнале», а також журналі «Новая и новейшая история» та деяких інших².

Значний інтерес для дослідників становлять мемуари колишнього начальника оперативного управління Генерального штабу генерала армії С. М. Штеменка³. Особливість цієї книги полягає в тому, що, розповідаючи про боротьбу за визволення окупованих країн Східної Європи, автор простежує її загальні й специфічні риси.

С. М. Штеменко глибоко проаналізував політичну обстановку в Румунії напередодні вступу радянських військ. Він показав антирадянську діяльність уряду Сатанеску і викрив наклепи американських та англійських дипломатів у зв'язку з переходом Червоною Армією радянсько-румунського кордону. Цінність становлять наведені у книзі відомості про активізацію демократичних сил в Румунії. Автор приділив також увагу розгляду ідейно-політичної роботи, яка проводилася серед радянських бійців перед вступом у зарубіжні країни. В цьому зв'язку він наголошує на значенні Постанови ДКО про норми поведінки радянських військ на території Румунії.

Певний інтерес для висвітлення політичної роботи серед воїнів Червоної Армії становлять спогади командуючого 2-м Українським фронтом І. С. Конєва й началь-

¹ Штурм Берліна: Воспоминания, письма, дневники участников боев за Берлин.— М., 1948; Советские Вооруженные Силы в борьбе за освобождение Югославии.— М., 1960; Освобождение Венгрии от фашизма.— М., 1965; Великий освободительный поход: Сб. воспоминаний.— М., 1970; На вечные времена.— М., 1970; Они освобождали Европу: Воспоминания и очерки.— Донецк, 1970; Подвиг освобождения.— М., 1973; Дорогами Европы.— Донецк, 1974; Война. Народ. Победа. 1941—1945: Статьи, очерки, воспоминания. В 3-х кн. Кн. I.— М., 1976; Кн. II.— М., 1976; кн. III.— М., 1980; Нам дороги эти позабыть нельзя: Воспоминания участников Великой Отечественной войны.— К., 1980 и др.

² См.: Телегин К. Ф. Над Берлином знамя Победы.— Воен.-ист. журн., 1975, № 5, с. 99—105; Малиновский Р. Я. 20-я годовщина Ясско-Кишиневской операции и освобождение Советской Армией народов Европы от фашистской оккупации.— Конєв И. С. На Львов и Сандомир.— Новая и новейшая история, 1971. № 4, с. 73—91 и др.

³ Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны.— М., 1973, кн. II, с. 112—118, 134—144.

лика політуправління 3-го Українського фронту І. С. Аношина⁴. Характерні особливості діяльності політorganів Червоної Армії у зв'язку з виходом на державний кордон СРСР розглядаються у мемуарах колишнього начальника відділу спецпропаганди Головного політичного управління Червоної Армії М. І. Бурцева⁵. Він докладно спинився на розробці Головупром «Плану заходів у зв'язку з виходом Червоної Армії на територію Румунії й до кордонів Угорщини та Чехословаччини». Його суть, як підкреслює М. І. Бурцев, полягала у тому, щоб «роз'яснити населенню країн, що визволялися, цілі й завдання Червоної Армії, донести правду про Радянську державу, про соціалістичний лад, створити сприятливі умови для бойових дій радянських військ на території цих країн, а також подати всемірну допомогу прогресивним силам у боротьбі проти реакційних елементів, за перебудову життя на нових, народно-демократичних засадах»⁶.

У мемуарах Маршалів Радянського Союзу С. С. Бірюзова, Р. Я. Малиновського, генералів І. О. Плієва, П. В. Севаст'янова, С. Ф. ШUTOва розповідається про перші зустрічі воїнів Червоної Армії з румунськими громадянами, наводяться численні приклади їх безкорисливої допомоги нашим бійцям⁷.

Глибоко аналізуються бойові дії й поведінка воїнів 1-ої Румунської добровольчої дивізії у спогадах Р. Я. Малиновського. Колишній командуючий 3-м Українським фронтом, зазначивши, що як союзниця фашистської Німеччини румунська армія не відзначалася високими бойовими якостями, пояснив це тим, що солдати билися за чужі їм інтереси. В тому, що вони здатні виявляти високу доблесть у боротьбі за благородні цілі, автор спогадів переконався, коли 1-а добровольча дивізія пліч-о-пліч билася з частинами Червоної Армії.

Після вступу радянських військ у Болгарію і визволення її від фашистського гніту союзницею Червоної Армії стала й Болгарська Народна армія. У Генштабі було добре відомо про боротьбу Вітчизняного фронту за свободу і незалежність, про силу і вплив Болгарської Комуністичної партії. Однак ситуація в Болгарії була дуже складною. Аналізуючи становище, що склалося у країні, С. М. Штеменко відзначає величезну заслугу видатного болгарського комуніста Г. М. Димитрова в роз'ясненні тих чи інших людей в Болгарії. Тому не випадково генерали і офіцери Генштабу при підготовці операції у цій країні нерідко користувалися його працями й особистими порадами⁸.

Численні свідчення великого кола мемуаристів дають можливість дослідникам з повним правом стверджувати, що Верховне командування з величезною відповідальністю підходило до питання про вступ радянських військ до Болгарії, постійно і цілеспрямовано впливало на політичну свідомість бійців з метою запобігання безглуздому кровопролиттю двох братніх народів.

Зусилля радянського командування, з одного боку, і плідотворна діяльність ЦК БРП(к), з другого, дали свої позитивні результати. Про це свідчать спогади В. Ф. Толубка, О. І. Шебуніна⁹. Маршал С. С. Бірюзов розповідає, що 8 вересня 1944 р. у с. Коралі вся погранзастава з лозунгами «Геть окупантів!», «За дружбу з братнім російським народом» склала зброю перед взводом радянських автоматників¹⁰.

⁴ Конев І. С. Записки командующего фронтом. 1943—1944 гг.— М., 1972, с. 200—201; Аношин І. С. О партийно-политической работе в войсках 3-го Украинского фронта в Яско-Кишиневской операции.— Воен. ист. журн., 1964, № 8, с. 15—20.

⁵ Бурцев М. І. Прозрєнне.— М., 1981.

⁶ Там же, с. 245.

⁷ Бірюзов С. С. Суровые годы 1941—1945.— М., 1966, с. 424—427; Малиновский Р. Я. Из воспоминаний о Яско-Кишиневской операции.— Воен.-ист. журн., 1959, № 2, с. 32; Плієв І. А. Дорогами войны.— Орджонікідзе, 1973, с. 227—228; ШUTOв С. Ф. Красные стрелы.— М., 1963, с. 252—264; Севаст'янов П. В. Неман—Волга—Дунай.— М., 1961, с. 229—231.

⁸ Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны, кн. II, с. 159; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— М., 1974, т. 2, с. 275—276; Бірюзов С. С. Суровые годы 1941—1945, с. 447—443; Желтов А. С. Освобождение Болгарии.— Воен.-ист. журн., 1969, № 9, с. 62.

⁹ Бірюзов С. С. Суровые годы 1941—1945, с. 438—439; Желтов А. С. Освобождение Болгарии, с. 63; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления, т. 2, с. 275—278; Толубко В. Ф., Барышев Н. І. На Южном фланге.— М., 1973, с. 218—219; Шебунін А. І. Сколько нами пройдено...— М., 1971, с. 132—133.

¹⁰ Бірюзов С. С. Суровые годы 1941—1945, с. 439.

Велику увагу приділив С. С. Бірюзов у своїх мемуарах питанням формування Болгарських народних Збройних сил. Як головний військовий радник при болгарській армії, він докладно висвітлив основні принципи її створення, взаємодію з радянськими військами. Безперечним достоїнством цього розділу книги є те, що автор не тільки детально простежує планування спільних операцій і хід бойових дій, а й наводить яскраві приклади мужності та героїзму воїнів обох армій, справжнього бойового братерства¹¹.

Праця С. С. Бірюзова є важливим джерелом також при висвітленні питання про визволення Югославії. Особливий інтерес становить матеріал про штурм Белграда. Як відзначає автор спогадів, складність цих боїв полягала в тому, що радянське командування прагнуло уникнути зайвих руйнувань у місті та жертв серед мирного населення. Тому штурм Белграда проводився без значних бомбових та артилерійських ударів по житлових й адміністративних будинках. Оскільки місто було заміновано, командування 3-го Українського фронту виділило для знешкодження мін і снарядів сім інженерних батальйонів. Наводячи цифрові дані про врятовані об'єкти, С. С. Бірюзов називає й героїв-саперів¹².

Характерною особливістю спогадів учасників визволення Югославії є передача атмосфери великого морального піднесення, що панувало у військах братніх армій. Цікаві розповіді про зустрічі югославським населенням радянських військ містяться у мемуарах генералів М. О. Гагена, В. М. Лайока, О. І. Шебуніна¹³, про величезний інтерес югославської молоді до Країни Рад — у спогадах льотчиків М. М. Скоморохова й М. О. Шмельова¹⁴.

Належну увагу мемуаристи приділяють висвітленню політико-освітньої роботи серед радянських воїнів, які знаходилися у дружній країні. Так, у корпусі генерала В. Ф. Толубка проводилися семінари, заняття, під час яких розповідалися про політичне становище в Югославії, про героїчну боротьбу НВАЮ та югославських партизанів¹⁵. Невід'ємною частиною таких семінарів, як зазначає М. М. Скоморохов, були бесіди про майбутні спільні бойові операції радянської, болгарської та югославської армій. «Таке поняття, як пролетарський інтернаціоналізм, у той час на очах радянських воїнів набирало плоти й крові, ставало силою, здатною розгромити будь-якого ворога»¹⁶, — підкреслює автор.

Глибокий аналіз складної політичної ситуації в Угорщині подано в мемуарах С. М. Штеменка¹⁷. Член Военної ради 3-го Українського фронту О. С. Желтов, розповідаючи про особливості політроботи у цій країні, підкреслює, що великого значення надавалося роз'ясненню бійцям наших відносин з населенням Угорщини¹⁸.

Згадуючи бойові дні на початку 1945 р., учасники визволення Угорщини начальник штабу 23-го стрілецького корпусу С. О. Андрущенко, командир 159-го укріпленого району І. М. Виноградов, командир батальйону Ю. Я. Райгорецький, член Военної ради 27-ї армії П. В. Севастьянов¹⁹ доходять висновку, що саме в той час зароджувалася і міцніла дружба між радянським і угорським народами. Численні автори підкреслюють, що настороженість, з якою угорці зустрічали радянських воїнів, швидко поступалася місцем довіри й сердечності.

Багато друзів у радянських бійців у цій країні. Місцеве населення, переконавшись, що воїни Червоної Армії прийшли як визволителі, почали подавати

¹¹ Там же, с. 453.

¹² Там же, с. 476.

¹³ Гаген Н. А. Дружба, рожденная в боях.— В кн.: Советские Вооруженные Силы в борьбе за освобождение Югославии.— М., 1960, с. 150; Лайок В. М. На югославской земле.— В кн.: Советские Вооруженные Силы в борьбе за освобождение Югославии, с. 138; Шебунин А. И. Сколько нами пройдено... с. 138—139.

¹⁴ Скоморохов Н. М. Боем живет истребитель.— М., 1975, с. 212; Шмельов Н. А. Равнение на знамя.— Уфа, 1962, с. 127.

¹⁵ Толубко В. Ф., Барышев Н. И. От Видина до Белграда: Историко-мемуарный труд о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции.— М., 1968, с. 44—45.

¹⁶ Скоморохов Н. М. Боем живет истребитель, с. 212.

¹⁷ Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны, кн. III, с. 249—250.

¹⁸ Желтов А. С. Разгром гитлеровцев в Венгрии и Австрии.— В кн.: 9 мая 1945 года: Воспоминания.— М., 1970, с. 675.

¹⁹ Андрущенко С. А. На берегах Дуная.— М., 1973, с. 78; Виноградов И. Н. Оборона — Штурм — Победа.— М., 1968, с. 207—208; Райгорецкий Е. Я. К Альпам.— М., 1969, с. 136; Севастьянов П. В. Неман — Волга — Дунай, с. 235.

їм допомогу і підтримку. Переконалим свідченням цього є факти, про які розповідається у збірнику спогадів «Освобождение Венгрии от фашизма»²⁰. Так, командуючий 17-ою повітряною армією генерал В. О. Судець з вдячністю згадує, як самовіддано мешканці міста Мадач рятували радянські літаки, залиті водами Дунаю. За власною ініціативою вони всю ніч працювали по пояс у крижаній воді разом з нашими солдатами і офіцерами. Герой Радянського Союзу полковник М. О. Шмельов розповів про допомогу угорських громадян в орієнтації на місцевості й виборі шляхів. Полковник А. Зеленцов й підполковник А. Золотов — про рятування ними поранених радянських воїнів²¹.

Найяскравіші сторінки мемуарів учасників визволення Угорщини — епізоди, що свідчать про гуманність командування Червоної Армії, радянських воїнів. Так, широко відомий факт вбивства фашистами радянського парламентаря капітана І. П. Остапенка, який мав передати ультиматум оточеному угрупованню противника з метою збереження від руйнування столиці Угорщини, знайшов докладне висвітлення в мемуарах колишнього начальника штабу 3-го Українського фронту С. П. Іванова й начальника штабу 23-го стрілецького корпусу С. О. Андрущенко²². Глибоке враження справляють спогади полковника І. Мудрага, який особисто знав І. П. Остапенка²³. Він розповів багато цікавого про героя. Однак тільки після війни автор спогадів довідався, скільки друзів мав відважний капітан в Угорщині. Так, виявилось, що він рятував жителяку Будапешта Ференце Вараді та її маленького сина.

Питання, пов'язані з визволенням австрійського народу від фашистської чуми, розглядаються в мемуарах М. І. Бірюкова, О. С. Желтова, С. П. Іванова, І. К. Морозова, І. Н. Мошляка, О. І. Шебуніна, С. М. Штеменка²⁴. Докладно висвітлюючи бої у Відні, всі автори наголошують на тому, що радянське командування прийняло рішення не застосовувати артилерію і бомбову авіацію, щоб зберегти від руйнування одне з найбільш красивих міст Європи. Безперечний інтерес становлять відомості, подані у книгах І. К. Морозова, І. Н. Мошляка, О. І. Шебуніна, про встановлення радянськими військовими властями порядку і нормалізацію життя у визволених районах Відня. Аналізуючи взаємовідносини, що склалися між воїнами Червоної Армії і жителями Відня після того, як з нього остаточно було вибито фашистів, автори спогадів із задоволенням констатують, що у місті панувала атмосфера дружельності й повного взаєморозуміння.

У липні 1944 р. частини Червоної Армії підійшли до кордону Польщі, народ якої протягом п'яти років страждав під фашистським ярмом. Нова обстановка, в якій мали діяти наші війська, ставила перед Радянським командуванням відповідальні завдання. Дуже великого розмаху в той час набрала пропаганда серед радянських воїнів інтернаціональних завдань Червоної Армії, роз'яснення її великої визвольної місії. Значно розширюють наші знання про діяльність політорганів у той період мемуари відомих політпрацівників Ф. Ю. Бокова, М. Х. Калашника, К. В. Крайнюкова, А. Д. Окорокова²⁵. Вони відзначають, що робота по інтернаціональному вихованню радянських бійців мала цілеспрямований, систематичний характер і перебувала під постійним контролем з боку Верховного Головнокомандуючого.

Дедалі більшого значення набувала агітаційно-пропагандистська діяльність серед населення районів, що визволялися. Вона дістала належне відображення в мемуарах

²⁰ Освобождение Венгрии от фашизма.— М., 1965.

²¹ Судец В. А. 17 воздушная армия в боях за Венгрию, с. 87—88; Шмельов Н. А. На штурмовике над Венгрией, с. 106; Зеленцов А. Я жду тебя, Петр. с. 209—213; Золотов А. Доброе не забывается, с. 205—209.

²² Иванов С. П. За освобождение Венгрии и Австрии, с. 462—463; Андрущенко С. А. На берегах Дуная, с. 74—76.

²³ Мудрага И. Советский парламентар Остапенко.— В кн.: Освобождение Венгрии от фашизма, с. 193—196.

²⁴ Бирюков Н. И. Трудная наука побеждать.— М., 1968, с. 246—258; Желтов А. С. Разгром гитлеровцев в Венгрии и Австрии, с. 668—685; Иванов С. П. За освобождение Венгрии и Австрии, с. 487—481; Морозов И. К. Полки сражались по-гвардейски.— Волгоград, 1968, кн. 2, с. 136—142; Мошляк И. Н. Вспомним мы пехоту...— М., 1978, с. 258—262; Шебунин А. И. Сколько нами пройдепо... с. 158—170; Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны, кн. 2, с. 356—367.

²⁵ Боков Ф. Е., Весна Победы.— М., 1979, с. 34—35; Калашник М. Х. Испытание огнем.— М., 1978, с. 311; Крайнюков К. В. Оружие особого рода.— М., 1977, с. 277—278; Окороков А. Д. На завершающем этапе Великой Отечественной войны.— Новая и новейшая история, 1978, № 4, с. 95.

колишнього начальника відділу спецпропаганди Головпура Червоної Армії М. І. Бурцева²⁶. В них розкриваються форми роботи очолюваного автором відділу: випуск плакатів польською мовою, відбір радянських кінофільмів для показу польському населенню, пропаганда Маніфесту «До польського народу», викриття підступів реакційних елементів.

У мемуарах радянських полководців особливо наголошується на тому, що воєнні дії військ Червоної Армії на території Польщі проводилися з урахуванням національних інтересів польського народу. Так, колишній начальник політуправління 2-го Українського фронту А. Д. О कोरोков навів у своїй книзі цікавий матеріал про нараду начальників політвідділів, на якій виступав командуючий Г. Ф. Захаров²⁷. На нараді було прийнято рішення брати міста обхідним маневром, щоб уникнути зайвих жертв і руйнувань. Аналогічну директиву одержали війська 1-го Українського фронту²⁸. Особливий інтерес у цьому зв'язку становлять ті сторінки мемуарів І. С. Конєва, де розповідається про підготовку Вісло-Одеської операції. Автор згадує, як ретельно вивчав Верховний Головнокомандуючий план майбутньої операції, звертаючи особливу увагу на збереження для польського народу Сілезького промислового району.

І. Г. Якубовський, М. Ю. Катуків, П. І. Курсов, П. О. Теремов та інші згадують, з якою радістю зустрічало польське населення радянських воїнів, як воно допомагало громити спільного ворога²⁹. Колишній командуючий 4-ю гвардійською танковою армією Д. Д. Лелюшенко розповів, що напередодні форсування Вісли польські селяни — батько і син Янушевські — перейшли на берег, де дислокувалися радянські війська, щоб повідомити про оборонні заходи фашистів. Заступникові командира 6-го гвардійського танкового корпусу І. Г. Якубовському також не раз доводилося мати справу з провідниками — місцевими жителями. Зокрема, під час важких боїв під Піотркувом на допомогу радянським військам прийшли польські громадяни В. Зубер, М. Грухала, А. Говорій.

Глибоко і всебічно в мемуарах учасників Великої Вітчизняної війни розглядаються питання, пов'язані із спільними діями радянських і польських воїнів у боротьбі за визволення країни. Цінні відомості з цього приводу наводять бійці Війська Польського, командуючий 2-ю Польською армією генерал С. Г. Поплавський, командир кавалерійської бригади В. О. Радзіванович³⁰. Використовуючи багатий фактичний матеріал, ці автори висвітлюють роль польських патріотів у визволенні своєї країни, показують бойову дружбу, взаємовиручку воїнів двох братніх армій.

У боротьбі з буржуазними фальсифікаторами певну цінність становлять свідчення радянських воєначальників Г. К. Жукова, М. Х. Калашника, О. І. Радзівського, С. Г. Руденка, К. К. Рокоссовського, С. М. Штеменка³¹ про Варшавське повстання, допомогу Червоної Армії польським борцям, які опинилися у важкому становищі внаслідок політичних махінацій лондонського емігрантського уряду Польщі. Автори мемуарів підкреслюють, що, незважаючи на авантюризм і безглуздість з воєнної точки зору повстання у Варшаві, радянське командування доклало максимум зусиль для дійової підтримки польського народу в його боротьбі проти фашистських загарбників.

Зовсім інший характер мало Словацьке повстання, що почалося 29 серпня 1944 р. Глибоку, принципову оцінку цьому масовому народному виступу проти фашистів

²⁶ Бурцев М. І. Прозрение, с. 253.

²⁷ О कोरोков А. Д. На завершающем этапе Великой Отечественной войны, с. 95.

²⁸ Конєв И. С. Сорок пятый.— М., 1970, с. 3—4; Крайнюков К. В. Оружие особого рода, с. 385.

²⁹ Лелюшенко Д. Д. Москва—Сталинград—Берлин—Прага: Записки командарма.— М., 1975, с. 116; Якубовский И. И. Земля в огне.— М., 1976, с. 522—523; Катуків М. Е. Направление главного удара.— М., 1974, с. 325; Курсов П. И. От Москвы до Эльбы.— Йошкар-Ола, 1973, с. 214—215; Теремов П. А. Пылающие берега.— М., 1975, с. 192—194.

³⁰ Поплавский С. Г. Товарищи в борьбе.— М., 1974, с. 116—146; 167—176; Радзіванович В. А. Под польским орлом.— М., 1959, с. 33—36, 56—66; Первая и вторая: Сб. воспоминаний.— М., 1978.

³¹ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления, т. 2, с. 280; Калашник М. Х. Испытание огнем, с. 334—337; Радзівський А. На пути к Варшаве.— Воен.-ист. журн., 1971, № 10, с. 74—75; Руденко С. И. Крылья Победы.— М., 1976, с. 254—257; Рокоссовский К. К. Солдатский долг.— М., 1972, с. 291—292; Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны, кн. II, с. 71—72.

дано у спогадах А. А. Гречка, І. С. Конєва, К. С. Москаленка, С. М. Штеменка³². Автори відзначають його не тільки національно-визвольний, а й класовий характер.

Мемуари становлять також значний інтерес для висвітлення допомоги, яку подавав Радянський Союз словацькому народу, що повстав проти фашистів. Насамперед, це знайшло відображення у воєнних діях Червоної Армії в Карпатах. І. С. Конєв звертає увагу на те, що після повідомлення про початок повстання Ставка відмовилася від свого наміру обійти Карпати з півдня, хоча досвід свідчив: штурмувати гори — справа нелегка. Автор детально спиняється на розробці плану операції, спрямованої на допомогу повстанцям. У цій книзі міститься також багатий матеріал про взаємодію воїнів Червоної Армії та 1-го чехословацького корпусу, про уславленого командира Л. Свободу³³.

Значне місце у проведенні Східно-Карпатської операції відводилося політичній роботі серед радянських бійців і визволеного словацького населення. Поряд з вищеназваними авторами висвітленню цього питання належну увагу приділяють колишні політпрацівники П. А. Горчаков, В. С. Левченко³⁴.

Цінні відомості про підготовку і проведення Моравсько-Остравської операції знаходимо у спогадах колишнього командуючого 4-м Українським фронтом А. І. Єременка, начальника штабу Л. М. Сандалова, командуючого 38-ю армією К. С. Москаленка, командуючого 1-ю гвардійською армією А. А. Гречка³⁵. Однак мабуть найбільш яскраві сторінки мемуарів учасників визволення Чехословаччини присвячені Празькій операції. Її розробка докладно висвітлена в спогадах С. М. Штеменка³⁶. Радянське стратегічне керівництво, як зазначає автор, прагнуло всіма засобами зберегти від руйнувань це давнє місто з його численними пам'ятками архітектури. Це підтверджують також А. І. Єременко, І. С. Конєв, А. А. Гречко, Д. Д. Лелюшенко, Д. А. Драгунський, І. К. Морозов³⁷.

У дні Празького повстання радянські воїни, вірні принципам інтернаціоналізму, поспішали на допомогу патріотам. Зокрема, воїни 3-ї та 4-ї танкових армій, щоб уранці вступити в Прагу, здійснили в ніч на 9 травня неймовірний за темпами 80-кілометровий кидок³⁸.

Назавжди запам'яталися важкі кілометри до столиці Чехословаччини Г. В. Бакланову, І. К. Морозову, І. Г. Якубовському³⁹. Не забули вони й про допомогу, яку всюди подавали радянським бійцям чехословацькі громадяни — провідники, розвідники. Нагородою воїнам Червоної Армії за мужність і стійкість була палка зустріч жителями Праги своїх визволителів.

Найбільш широке коло питань розглядається мемуаристами при висвітленні бойових дій на території Німеччини. Значно розширюють наші знання про діяльність

³² Гречко А. А. Через Карпати.— М., 1970, с. 14—16; Конєв І. С. Записки командующего фронтом. 1943—1944.— М., 1972, с. 291—295; Москаленко К. С. На юго-западном направлении: Воспоминания командарма.— М., 1979, кн. II, с. 334—389; Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны, кн. II, с. 319—322.

³³ Конєв І. С. Записки командующего фронтом. 1943—1944, с. 296—303.

³⁴ Горчаков П. А. Время тревог и побед.— М., 1977, с. 204—215; Левченко В. С. Сражение в Карпатах: Наступление 1-й гвардейской армии. (Сентябрь — ноябрь 1944 г.).— М., 1960, с. 80—84.

³⁵ Єременко А. І. Помни войну.— Донецк, 1971, с. 261—274; Сандалов Л. М. Через Карпати — в Прагу.— В кн.: 9 мая 1945 года, с. 714—718; Москаленко К. С. На юго-западном направлении, кн. II, с. 510—523; Гречко А. А. Через Карпати, с. 367—388.

³⁶ Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны, кн. II, с. 424—427.

³⁷ Єременко А. І. Годы возмездия. 1943—1945.— М., 1969, с. 578; Конєв І. С. Сорок пятый.— М., 1970, с. 261—262; Гречко А. А. Через Карпати, с. 395—399; Лелюшенко Д. Д. Москва—Сталинград—Берлин—Прага, с. 394—404; Драгунский Д. А. Годы в броне.— М., 1975, с. 342—347; Морозов І. К. Полки сражались по-гвардейски, с. 159—160.

³⁸ Лелюшенко Д. Д. Москва—Сталинград—Берлин—Прага, с. 396.

³⁹ Бакланов Г. В. Ветер военных лет.— М., 1977, с. 265; Морозов І. К. Полки сражались по-гвардейски, с. 159—160; Якубовский И. И. Земля в огне, с. 549.

радянських політorganів по розкладу ворожих військ спогади М. І. Бурцева, К. В. Крайнюкова, А. Д. Окорочова, Д. М. Щеглова⁴⁰.

Питання, пов'язані з інтернаціональним вихованням радянських воїнів, з роз'ясненням їм необхідності лояльно ставитися до мирних німецьких жителів розглядаються у спогадах Г. К. Жукова, В. І. Чуйкова, Ф. Ю. Бокова, М. Х. Калашника⁴¹.

Як відомо, перед початком Берлінської операції в політуправлінні 1-го Українського фронту відбулася нарада начальників політвідділів армій, на якій виступив член Военної ради К. Ф. Телегін. Він ознайомив учасників наради із зверненням командування фронту, складеним на підставі настанов ЦК ВКП(б) і директиви Ставки Верховного Головнокомандування. У ньому йшлося про поведінку радянських воїнів на німецькій землі, про дисципліну і порядок у військах. Характеризуючи це звернення, М. Х. Калашник називає його документом, що «відображає дійсно соціалістичний гуманізм»⁴².

Таке ставлення до мирного населення зумовило й суто военні рішення. Так, за свідченням А. Д. Окорочова, командуючий 2-м Білоруським фронтом, як правило, вимагав, щоб війська брали населені пункти не штурмом, а шляхом оточення їх обхідним маневром⁴³. Аналогічний підхід до вирішення воєнних завдань виявляли командуючі 1-м Білоруським і 1-м Українським фронтами Г. К. Жуков та І. С. Конев.

Ряд цікавих фактів, пов'язаних з оволодінням нашими військами Дрезденом, міститься у спогадах командуючих арміями Г. В. Бакланова, і О. С. Жадова⁴⁴. Так, генерал-полковник О. С. Жадов писав, що радянське командування вважало «...своїм обов'язком по можливості зберегти у цілості історико-культурні пам'ятки Дрездена»⁴⁵. Однак англо-американська авіація зробила свою чорну справу. З гнівом і обуренням розповідають про безглузду жорстокість союзників О. С. Жадов і генерал-полковник Г. В. Бакланов. А вже у місті загинули близько 30 тис. мирних жителів⁴⁶.

Разючий контраст являють собою дії радянського командування, бійців Червоної Армії в боях за столицю Німеччини. Характерним у цьому відношенні є такий факт. У ході обговорення штурму Тіргартена (району Берліна) генерали звернули увагу на збереження національних цінностей німецького народу⁴⁷.

Глибоко вражають ті сторінки мемуарів, які відображають гуманізм радянських воїнів на німецькій землі. Слід особливо виділити збірник спогадів «Нам дороги эти позабыть нельзя»⁴⁸. Великий фактичний матеріал, що свідчить про гуманізм воїнів Червоної Армії, наведено у спогадах І. Г. Падеріна, З. К. Слюсаренка, Г. М. Ленюва, С. М. Борщова, С. Неустроева⁴⁹. Згадуючи свої зустрічі з німецькими громадянами, мемуаристи висловлюють думку, що саме у травневі дні 1945 р. зароджувалися нові відносини між народами двох держав.

Спогади учасників Великої Вітчизняної війни всебічно і глибоко висвітлюють визвольну місію Червоної Армії в Європі, розкривають її дійсно інтернаціональний характер.

О. В. БУЦЬКО (Київ)

⁴⁰ Бурцев М. И. Прозрение, с. 278—291; Крайнюков К. В. Оружие особого рода, с. 446—448; Окорочов А. Д. На завершающем этапе Великой Отечественной войны, с. 78; Щеглов Д. М. Уполномоченный Военного совета.— М., 1965, с. 134—136.

⁴¹ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления, т. 2, с. 335; Боков Ф. Е. Весна Победы, с. 148; Калашник М. Х. Испытание огнем, с. 385; Чуйков В. И. От Сталинграда до Берлина.— М., 1980, с. 148.

⁴² Калашник М. Х. Испытание огнем, с. 385.

⁴³ Окорочов А. Д. На завершающем этапе Великой Отечественной войны, с. 67.

⁴⁴ Бакланов Г. В. Ветер военных лет, с. 264; Жадов А. С. Четыре года войны.— М., 1978, с. 307—308.

⁴⁵ Жадов А. С. Четыре года войны, с. 307.

⁴⁶ Бакланов Г. В. Ветер военных лет, с. 265.

⁴⁷ Чуйков В. И. От Сталинграда до Берлина, с. 265.

⁴⁸ Нам дороги эти позабыть нельзя: Воспоминания фронтовиков Великой Отечественной войны.— Киев, 1980.

⁴⁹ Падерин И. На главном направлении.— Новосибирск, 1970, с. 282—283; Слюсаренко З. К. Последний выстрел.— М., 1974, с. 200—201; Ленев Г. М. Конец фаншетского логова.— М., 1973, с. 220—222; Борщев С. Н. От Невы до Эльбы.— Л., 1973, с. 393—394; Неустроев С. Шли мы к рейхстагу.— Краснодар, 1970, с. 134—135.

Спирин Л. М.

**ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА
ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ІСТОРІИ КПРС.**
М.: Моск. рабочий, 1982. — 192 с.

Одним з найважливіших завдань радянських вчених в галузі суспільних наук, як підкреслювалося в рішеннях XXVI з'їзду КПРС, є узагальнення досвіду революційно-перетворюючої діяльності Комуністичної партії¹. І за останні роки суспільствознавцями чимало зроблено у цьому напрямі. Зокрема, посилюється вивчення ключових проблем самої історико-партійної науки — методології, історіографії, джерелознавства, методики аналізу. Про це свідчать і публікації науковців нашої республіки². Однак тут ще є чимало недостатньо вивчених питань, а по деяких з них існують й суперечливі погляди та оцінки. Тому вихід у світ книги завідуючого сектором координації науково-дослідної роботи Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д-ра істор. наук, проф. Л. М. Спіріна, безумовно, заслуговує на особливу увагу, оскільки в ній зроблено першу спробу узагальнити набутий досвід розробки історії партії з методологічної і методичної точок зору, висвітлити весь комплекс проблем, пов'язаних з практикою науково-дослідної діяльності в цій галузі.

На початку свого дослідження автор висвітлює особливості історії КПРС як науки, дає визначення її предмета. Тепер уже загально визнано, що історія Комуністичної партії, будучи частиною загальної науки історії, має своїм предметом закономірності виникнення і розвитку самої партії, її багатогранної діяльності (теоретичної, ідеологічної, політичної, організаторської, господарської, військової і т. д.) по керівництву революційним перетворенням суспільства, будівництвом соціалізму і комунізму. Разом з тим історія КПРС тісно зв'язана з марксистсько-ленінською філософією, політекономією і науковим комунізмом, що також повинні враховувати дослідники історико-партійної науки.

У книзі проаналізовано такі основні закономірності і принципи життя та діяльності Комуністичної партії, як її єдність, принцип демократичного централізму, колективність керівництва, зростання керівної ролі партії, зв'язок з масами, захист соціалізму, пролетарський інтернаціоналізм.

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 171.

² Методологические проблемы историко-партийной науки. К., 1976; Вопросы историографии и источниковедения истории КПСС.— Вопросы общественных наук. К., 1978, вып. 34; Вопросы методологии историко-партийной науки.— К., 1980 та ін.

Наголошуючи на важливості їх вивчення, автор цілком слушно вказує і на необхідність врахування всього того особливо-го та специфічного, що було властивим для окремих загонів партії в минулому і чого у зв'язку з посиленням інтеграційних процесів в умовах розвинутого соціалізму стає дедалі менше (с. 40).

Особливої уваги заслуговує проблема понятійного апарату історико-партійної науки. На жаль, єдину класифікацію її категорій і понять, їх логічну послідовність і суцільність ще не розроблено. Звичайно, це викликає певні труднощі в науковій роботі і зайву полеміку між істориками партії, які іноді вкладають різний зміст в одні й ті ж поняття та терміни. Автор запропонував виділити три групи категорій в історії КПРС. До першої з них ним віднесено найбільш загальні поняття, що стосуються всієї структури предмета науки (пролетарська партія нового типу, партія робітничого класу і всього народу, програма партії, стратегія і тактика, керівна роль партії тощо), до другої — категорії, пов'язані з принципами організації партії, її функціонування та діяльності (статут партії, централізм партії, партійна демократія, колективність керівництва тощо), і до третьої — ті, які відбивають норми партійного життя, стиль, форми і методи діяльності партії (партійна дисципліна, звітність, виборність та ін.). Думається, що з такою систематизацією можна погодитися, щоправда, автору слід було б детальніше висвітлити весь комплекс категорій і понять (с. 41—44).

Певні розбіжності існують і з проблем методології історико-партійних досліджень, хоч, здавалося, після всеохопної дискусії на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» у 1976—1978 рр. мав би встановитися єдиний погляд на предмет і завдання методології, її основоположні принципи та конкретні методи наукової роботи. Не вдаючись до детальної аргументації, а лише відзначаючи наявність різних визначень методології, Л. М. Спірін пропонує таку коротку її дефініцію: «Методологія історії КПРС — це система принципів і методів історико-партійного дослідження, що базується на діалектико-матеріалістичній теорії історичного пізнання» (с. 46). Розкриваючи далі два основоположні методологічні принципи — історизму і партійності, — автор підкреслює їх взаємозв'язок і взаємообумовленість. Якщо врахувати, що у раніше виданій ним спільно з М. Я. Варшавчиком праці йшлося про чотири таких принципи — партійності, історизму, об'єктивності і всебічності вивчення³, то можна зробити висновок, що тепер

³ Варшавчик М. А., Спирин Л. М. О научных основах изучения истории КПСС.— М., 1978, с. 50—63.

він поділяє думку авторів багатотомної «Історії КПРС» та інших фундаментальних праць з історії партії, які визнають два визначальні принципи в ленінській методології — партійності та історизму.

Останнім часом дедалі більше уваги приділяється конкретним методам історико-партійних досліджень, їх класифікації і характеристичі. Значний вклад у цю справу вніс М. М. Маслов, який розглядає проблеми головним чином в плані ленінської теоретичної спадщини⁴. Широко використовуючи фактичний матеріал з його нової книги, Л. М. Спірін подає дещо уточнену схему дослідницьких методів. До загальних методів гуманітарних наук він відніс історичний і логічний (с. 75—76), до спеціально-історичних — хронологічний, хронологічно-проблемний, проблемно-хронологічний, синхроністичний, метод періодизації (діахронний), порівняльно-історичний, ретроспективний і системно-структурний (с. 76—103) і до запозичених з інших суспільних наук — статистичний і метод соціологічних досліджень (с. 103—109).

Порівнюючи цю схему з класифікацією, запропонованою М. М. Масловим, зазначимо, що, по-перше, Л. М. Спірін не включив до свого списку методи класифікації (систематизації) з числа загальних, актуалізації з числа спеціально-історичних та методу соціальної психології з числа запозичених, і, по-друге, додав нові методи до групи спеціально-історичних — хронологічно-проблемний і проблемно-хронологічний. Звичайно, тут авторові слід було б більш аргументовано висловити своє ставлення до тих трьох методів, які запропонував М. М. Маслов. А щодо названих двох «нових» методів як спеціально-історичних, то їх навряд чи можна виділяти в самостійні, оскільки вони представляють по суті варіювання різних методів. Адже сам автор у висновках правильно зауважив, що в практичній роботі історик, як правило, застосовує не один, а кілька методів, причому часто тільки елементи тих чи інших методів. Ось чому в чистому вигляді вони зустрічаються не так вже й часто (с. 109).

Важливе значення для розвитку історико-партійної науки має систематизація основних видів (жанрів) досліджень у цій галузі. У залежності від цілей, призначення, організації матеріалу та форми його викладу автор виділяє п'ять основних видів літератури: загальні праці з історії КПРС, куди включено також й нариси

історії республіканських та обласних партійних організацій (їх детальний аналіз (с. 114—133) викличе безумовний інтерес серед науковців республіки, які вивчають головним чином діяльність місцевих партійних організацій); монографічні дослідження (сюди віднесено книги і дисертації з окремих проблем, хоча, на наш погляд, потрібно було б додати ще й монографічні праці з окремих періодів історії КПРС і її місцевих організацій); статті (вони дуже різноманітні, і автор виділив з них дві групи: дослідницькі статті з історії КПРС і статті з питань теорії, методології, історіографії, археографії, джерелознавства та методики); збірники документів, які поділені на дві великі групи: тематичні (проблемні) і хронологічні (точніше, на нашу думку, їх можна було назвати так: з окремих періодів історії КПРС); науково-популярна, пропагандистська й учбова література.

Спеціально у книзі Л. М. Спіріна розглядається питання методики досліджень з історії КПРС і партійного будівництва, основні етапи створення історико-партійних праць, починаючи з визначення теми (проблеми), складання плану чи плану-проспекту, нагромадження фактичного матеріалу, виявлення наукових фактів, обґрунтування висновків, узагальнень і кінцяючи останньою, завершальною стадією — літературною обробкою всього матеріалу. Правда, не всім цим етапам автор приділив належну увагу, зокрема, методиці узагальнення зібраного матеріалу, його літературній обробці, апробації, підготовці публікації результатів дослідження. Однак читач знайде у рецензованій книзі детальні і корисні поради відомого вченого щодо вибору тем дисертацій і вивчення основних груп джерел, зокрема праць В. І. Леніна, періодичної преси, листівок, спогадів, архівних документів.

Підсумовуючи вивчення досвіду досліджень з історії КПРС, автор цілком слушно ставить питання про необхідність дальшої розробки кардинальних проблем самої історико-партійної науки, її теоретико-методологічних основ, всієї системи способів і прийомів дослідження. Оскільки в одній порівняно невеликій за обсягом книзі неможливо було дати вичерпну відповідь на всі порушені проблеми, деякі положення і висновки автора потребують уточнень, детальнішого обґрунтування. Однак немає сумніву, що вихід узагальнюючої праці Л. М. Спіріна сприятиме поглибленому вивченню теорії, методології і методики досліджень з історії КПРС. Корисним посібником стане вона й для молодих науковців, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

П. М. ШМОРГУН (Київ)

⁴ Маслов Н. Н. Вопросы методологии истории КПСС в произведениях В. И. Ленина. — Л., 1980, с. 154—213; Метод исторического познания в работах В. И. Ленина. — УИЖ, 1980, № 8.

І. К. Рибалка, В. М. Довгопол.

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР:
ЕПОХА СОЦІАЛІЗМУ.**

Київ: Видавниче об'єднання «Вища школа», 1982. — 640 с.

За останні роки українська радянська історіографія збагатилася цілим рядом фундаментальних досліджень. Це, насамперед, багатотомна «Історія Української РСР», праці, присвячені окремим проблемам минулого республіки та її регіонів. Студенти історичних факультетів вузів, зокрема, одержали підручник, написаний відповідно до програми курсу історії УРСР.

У цьому виклад історії Української РСР радянського періоду — від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади до наших днів. На основі творів класиків марксизму-ленінізму, матеріалів з'їздів КПРС і Компартії України автори створили цілісну працю. Структура її відповідає загальноприйнятій у радянській історіографії періодизації.

Щоб донести до студентів найновіші досягнення радянської історичної науки, автори широко використали різноманітні історичні джерела й новітні наукові праці. Це дало їм змогу досить повно висвітлити названий період історії українського народу, який в єдиній сім'ї братніх народів Радянського Союзу доклав багато зусиль для подолання труднощів громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, досяг значних успіхів у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства.

Автори зуміли розкрити складність політичного становища на Україні після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції. У книзі показано, що більшовицькі організації, які після повалення царизму вийшли з підпілля, не могли миритися з контрреволюційною діяльністю українських буржуазних націоналістів та створеною ними Центральною радою і повели з нею рішучу боротьбу. Автори наголошують, що більшовики Харкова, Києва, Катеринослава, Луганська та інших промислових центрів використали період двовладдя для широкого й планомірного розгортання роз'яснювальної роботи серед робітників, солдатів та селян і встановлення міцних зв'язків з ЦК РСДРП(б). Завдяки цьому посилювався їх вплив на маси та діяльність Рад у пролетарських центрах.

Важливим з методологічної точки зору є те, що в підручнику чітко розкрито особливості національного руху на Україні. При цьому автори наголошують, що трудящі — робітники, селяни, представники демократичної інтелігенції на перше місце ставили не національну проблему, а соціальні питання. У книзі піддано аргументованій критиці діяльність українських буржуазно-націоналістичних партій, які, прикриваючись загальнонаціональним прапором і соціалістичною фразеологією, намагалися використати національно-визвольну боротьбу трудящих для зміцнення економічних і політичних позицій місцевої буржуазії.

Після липневих подій 1917 р. настав кінець двовладдю. Буржуазія розгорнула наступ проти революційних сил. Однак і в умовах жорстокого терору партійні організації України продовжували пропагандистську і організаційну роботу. Вони розгорнули боротьбу за мобілізацію мас на проведення збройного повстання. Автори яскраво висвітлюють події історичної ваги: перемогу Великого Жовтня, розгром Центральної ради і встановлення Радянської влади на Україні. Вони показують, як пліч-о-пліч з російськими робітниками у дні Жовтня билися сини українського народу. Зразки мужності й відданості справі революції виявили М. І. Подвойський, В. О. Антонов-Овсієнко, Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков, П. Ю. Дибенко, М. О. Скрипник, Г. І. Чудновський, Я. М. Рудник та багато інших. Вони зуміли донести ідеї В. І. Леніна і Комуністичної партії до свідомості народних мас, які підтримали рішення Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, що проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

На сторінках підручника наводяться цілий ряд переконливих прикладів братерської солідарності братніх народів у боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Боротьбу проти іноземних окупантів очолили більшовицькі партійні організації. Видатною подією в житті комуністів України було скликання I з'їзду КП(б)У, який працював у Москві 5—12 липня 1918 р. Цій важливій події в історії республіки дано належну оцінку в рецензованій праці.

У спільній героїчній боротьбі проти іноземних воєнних інтервенцій і внутрішньої контрреволюції радянські народи, в тому числі й трудящі України, навесні 1919 р. добилися великих успіхів. Майже на всій території республіки було відновлено Радянську владу. В неймовірно важких умовах український народ приступив до радянського будівництва. Однак у 1920 р. йому довелося докласти чимало зусиль для відсічі інтервенції буржуазної Польщі та розгрому військ Врангеля.

Окремий параграф присвятили автори боротьбі трудящих західноукраїнських земель за владу Рад. У підручнику висвітлено вплив Великого Жовтня на революційний рух у Східній Галичині, Північній Буковині і Хотинщині та на Закарпатті, які були загарбані іноземними буржуазними державами — Польщею, Чехословацькою і Румунією. Тривала і вперта боротьба населення цих земель за своє соціальне й національне визволення завершилася в 1939 р. воз'єднанням з УРСР — складовою частиною Союзу РСР.

У книзі обґрунтовується політична й економічна необхідність утворення Союзу РСР, висвітлюється об'єднавчий рух радянських народів. Вже на кінець 1923 р. Радянська Україна в дружній сім'ї братніх народів досягла значних успіхів у відбудові промисловості, сільського господарства, консолідації рядів робітничого класу. Автори наводять при цьому переконливі статистичні дані, показують зрушення, які

відбулися в поліпшенні матеріального добробуту трудящих, у культурному будівництві.

Завдяки зусиллям усіх братніх республік, непорушній єдності робітничого класу і трудящого селянства Радянська Україна досягла значних успіхів у реконструкції народного господарства, здійсненні соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, в культурному будівництві. «Історія не знає держави, яка в найкоротші строки зробила б так багато для всебічного розвитку націй і народностей,— підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— як СРСР— соціалістична Вітчизна всіх наших народів. Їх єдність гартувалась і міцніла в ході індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції, в боротьбі за побудову соціалізму»¹.

Описуючи події Великої Вітчизняної війни на території України, автори показали масовий всенародний характер боротьби з ворогом уже на початковому її етапі. Слід при цьому відзначити, що вони дуже вдумливо підійшли до відбору фактичного матеріалу. Цементуючою силою в армії, на флоті, у партизанських загонах, підпільних організаціях і в тилу були комуністи. Своім прикладом, готовністю боротися за ідеали Комуністичної партії, наголошується в книзі, вони запалювали радянських людей на бойові подвиги.

Багато уваги автори приділили висвітленню бойових операцій, зокрема, героїчній обороні Москви, Києва, Одеси, Ленін-

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 5.

ДРУЖБА И БРАТСТВО РУССКОГО И УКРАИНСКОГО НАРОДОВ. В 2-х т. Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1982. I т.— 480 с.; II т.— 472 с.

Досвід послідовного втілення в життя принципів ленінської національної політики КПРС, зміцнення дружби народів Радянського Союзу на всіх етапах історичного розвитку, згуртування їх інтернаціональної єдності має важливе наукове і практичне значення і постійно привертає увагу істориків, економістів, філософів та інших дослідників. Ними створено чимало праць, в яких розглядаються окремі аспекти зв'язків, співробітництва та дружби народів в певні періоди історії нашої країни. Проте наукових видань, які давали б узагальнюючу картину виникнення і розвитку історичних зв'язків між народами, розкривали процес переростання їх у співробітництво та дружбу, на жаль, ще мало. Тому слід

града, Севастополя, Новоросійська та інших міст-героїв, всесвітньо-історичного значення видатних перемог Радянських Збройних Сил на фронтах, показу розгортання діяльності партійно-комсомольського підпілля і партизанського руху у ворожому тилу. У визволенні Радянської України, підкреслюють автори, брали участь усі народи СРСР, що є яскравим свідченням соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму. Ці риси радянських людей яскраво виявилися у боротьбі з післявоєнними труднощами. Завдяки спільним зусиллям усіх націй і народностей нашої багатонаціональної Батьківщини УРСР, як і інші братні республіки, успішно відроджувала свою економіку й культуру.

Автори висвітлюють суспільно-політичне життя трудящих республіки, організаційно-партійну та ідейно-політичну роботу в масах, підвищення ролі Рад, профспілок, Ленінського комсомолу в комуністичному вихованні трудящих і молоді. Матеріали, вміщені в підручнику, показують, як в умовах науково-технічної революції Комуністична партія спрямовувала і спрямовує зусилля трудящих на створення матеріально-технічної бази комунізму. Авторі підкреслюють, що економіка Радянської України розвивалася і розвивається як невід'ємна складова частина єдиного народногосподарського комплексу Союзу РСР.

У підручнику, проте, трапляються окремі неточності. Можна було б поліпшити його структуру. Однак у цілому слід підкреслити, що студенти історичних факультетів, а також викладачі середніх шкіл і масовий читач одержали цінну працю, яка є вагомим здобутком української радянської історичної науки.

М. К. ІВАСЮТА (Львів),
А. П. КАЛИНОВСЬКИЙ (Львів)

вітати ту велику дослідницьку роботу, яку провели учені Інституту історії АН УРСР разом з своїми колегами з РРФСР, Білорусії та Молдавії по створенню колективних комплексних узагальнюючих праць, присвячених висвітленню історичних зв'язків і братньої дружби українського народу з великим російським, білоруським та молдавським народами від найдавніших часів до сьогодення в усіх сферах політичного, економічного і культурного життя. Рецензована двотомна монографія «Дружба и братство русского и украинского народов» завершує серію колективних праць з цих проблем. Вперше в радянській історіографії фундаментально досліджено зародження, становлення і зміцнення вікових дружніх зв'язків двох братніх народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹, перекон-

¹ Ленін В. І. Україна.— Повне збір. творів, т. 32, с. 334.

ливо висвітлені ті якісні зміни, що відбувалися в соціально-економічному і культурному розвитку трудящих мас Російської Федерації та Радянської України.

Структурно рецензована монографія побудована за хронологічно-проблемним принципом. Її перший том присвячений розкриттю історичних коренів дружби та єднання російського та українського народів у період з давніх часів і до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. В другому томі автори багатопланово досліджують процес розвитку дружби братніх народів в соціалістичному та комуністичному будівництві. Кожний том має історіографічний огляд літератури і джерел.

Використовуючи широке коло архівних і літературних даних, всебічно аналізуючи й осмислюючи конкретно-історичний матеріал, дослідники аргументовано розкривають основні етапи і тенденції розвитку зв'язків, співробітництва та дружби трудящих Росії та України, що були характерними для кожного періоду історії, глибоко висвітлюють провідну роль великого російського народу в історичній долі інших народів СРСР, в тому числі й українського.

Автори переконливо показують, що спільність походження та історичної долі обох братніх народів, їх територіальне сусідство, виняткова близькість мов були тим фундаментом, на якому зароджувалося їх політичне, економічне та культурне спілкування, що поступово переросло в багатопланове співробітництво між ними. Важливе значення для розвитку в майбутньому зв'язків між народами мали часи Давньої Русі, про що йдеться у розділі «Київська Русь в історических судьбах восточно-славянских народов».

Значну увагу приділено висвітленню розширення і зміцнення зв'язків і дружби трудящих мас у їх спільній боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту та іноземних загарбників. Автори показують, що під час Визвольної війни 1648—1654 рр. українського народу проти поневолення шляхетською Польщею, яка завершилася возз'єднанням України з Росією, збагатилися форми і зміст зв'язків та взаємодопомоги братніх народів. У праці розкрито значення возз'єднання для українських і російських трудящих, підкреслено, що цей акт став поворотним пунктом в житті народу України і визначив хід його дальшого історичного розвитку. Саме тоді було наввіки закріплено єдність двох братніх народів.

Автори простежують дальший розвиток революційних зв'язків трудящих і прогресивних сил Росії та України під час виступів декабристів, революціонерів-демократів, революційних народників. Матеріали першого тому ґрунтовно розкривають поглиблення економічних і культурних зв'язків між обома народами в епоху капіталізму, процес формування багатонаціонального російського робітничого класу, входження його представників у національні заговори пролетаріату, що справляло великий вплив на розвиток робітничого руху в окремих регіонах, зокрема на Україні. Це, підкрес-

люється в книзі, сприяло формуванню інтернаціоналістської єдності російських і українських пролетарів у їх боротьбі проти самодержавства.

Нового, якісно вищого рівня досяг розвиток різнобічних зв'язків і контактів між обома братніми народами в період розвитку революційного робітничого і соціал-демократичного руху, створення партії нового типу — першої в історії дійсно інтернаціоналістської партії. В монографії наводяться яскраві приклади класової солідарності трудящих Росії та України, їх спільних революційних виступів під час першої російської революції, класових битв періоду реакції і нового революційного піднесення, першої світової війни і Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.

Другий том рецензованої колективної праці охоплює значний період в історії нашої країни — від перемоги Великої Жовтневої до наших днів. Як наголошують автори, Жовтень, розбивши кайдани соціального і національного гніту, відкрив широкий шлях народам Росії до самостійної історичної творчості.

На великому фактичному матеріалі в одному з розділів монографії висвітлюється героїчна боротьба російських та українських трудящих, очолюваних Комуністичною партією — партією інтернаціоналістів-ленінців, за встановлення влади робітничого класу. Революційна єдність народів Країни Рад стала важливим фактором перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Червоною ниткою в дослідженні проводиться думка про те, що об'єктивні можливості для розквіту дружби і співробітництва народів, створені Великим Жовтнем, перетворювались у дійсність завдяки героїчній діяльності багатонаціонального робітничого класу, який став у центрі революційних суспільних перетворень. Відстоюючи право на самовизначення націй Комуністична партія послідовно вела наполегливу, копійку роботу по налагодженню між російським і українським народами, як і іншими народами Росії, нових відносин, об'єднанню їх зусиль для захисту революції від зовнішніх та внутрішніх ворогів і будівництва нового життя. Автори використовують цікавий матеріал, яскраві факти спільної боротьби трудящих Росії і України проти ворогів революції, які свідчать про те, що саме інтернаціоналістська їх єдність стала важливою передумовою перемоги у громадянській війні.

Як позитивну рису рецензованого дослідження слід відзначити те, що в ньому теоретичні положення марксизму-ленінізму з національного питання викладаються у тісному взаємозв'язку з практичною діяльністю Комуністичної партії, практикою соціалістичного будівництва. Так, наприклад, висвітлення ролі В. І. Леніна та керованої ним партії у боротьбі за створення СРСР, органічно доповнюється показом об'єднаного руху трудящих України й Росії, які за кілька років існування Радянської влади на власному досвіді відчули й переконалися у великих перевагах, що їх давало об'єднання зусиль братніх народів у полі-

тичному і економічному житті для розвитку країни в цілому і всіх націй та народностей, що її населяли.

Створення Союзу РСР дало змогу всебічно враховувати інтернаціональні і національні інтереси російського, українського та інших народів, знаменувало собою торжество ленінської національної політики Комуністичної партії, велику перемогу ідеї интернаціоналізму серед широких трудящих мас.

Хоч рецензована праця й присвячена історії співдружності лише двох народів-братів із великої сім'ї народів СРСР — російського і українського, однак вона всім своїм змістом дає можливість простежити загальні закономірності формування нових національних відносин, заснованих на принципах самовизначення, добровільності й рівності.

На широкому історичному фоні у монографії показано, що дружба народів СРСР як нова система суспільних відносин між народами в політичному, економічному і культурному житті утверджувалася на шляхах розвитку взаємодопомоги трудящих братніх народів у процесі здійснення ленінського плану побудови соціалізму, непримиренної боротьби Комуністичної партії проти будь-яких проявів буржуазного націоналізму, шовінізму і національного нігілізму, формування нової класової структури суспільства і нових, соціалістичних націй. Як наголошують автори, дружба народів втілила в собі суть нових колективістських відносин між класами і націями, які в горнилі революційних перетворень докорінно змінили своє соціальне обличчя.

Позитивною рисою видання є також те, що авторський колектив приділив велику увагу показу боротьби трудящих західно-українських земель за возз'єднання з Радянською Україною у складі СРСР. Як підкреслено там, возз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі було великим завоюванням ленінської національної політики Комуністичної партії. Воно стало складовою частиною процесу

об'єднання народів нашої соціалістичної Вітчизни в Союз РСР.

Братерська співдружність російського і українського народів у збройній боротьбі проти фашизму і в трудових зверненнях в ім'я перемоги є яскравим і переконливим виявом испоручної єдності радянських трудящих, міцності їх політичного і суспільного ладу, створеного спільними зусиллями під керівництвом КПРС.

Чільне місце в дослідженні відведено показу зростання ролі дружби народів у зрілому соціалістичному суспільстві. Автори ґрунтовно розкривають це положення, наводячи численні приклади широких економічних зв'язків між двома республіками у єдиному народногосподарському комплексі країни, дедалі зростаючих політичних зв'язків, що пов'язано з поглибленням соціалістичної демократії, культурного співробітництва братніх народів, яке яскраво свідчить про дальший розквіт і зближення їх культур.

Як показують автори, величезні досягнення російського і українського народів у всіх сферах суспільного життя, які поряд з іншими братніми народами створили нову історичну спільність людей — радянський народ, глибоко интернаціоналістську за своєю суттю, виявляють більш широкі можливості в рамках цієї спільності для дальшого розквіту і зближення братніх народів, наповнюють якісно новим змістом їх дружбу і спілкування.

Високо оцінюючи рецензовану працю, слід висловити і деякі побажання. На наш погляд, варто було б більш всебічно проаналізувати глибокі зміни, які відбувалися у соціальній базі дружби народів, а також більш докладніше спинитися на характеристичні нових, соціалістичних націй.

В цілому ж радянська історіографія поповнилася ґрунтовною працею з історії національних відносин, яка, безумовно, стане у нагоді суспільствознавцям і широким колам читачів.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

М. Р. Плющ.

**ВКЛАД РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПРИСКОРЕННЯ
НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ
В ПРОМИСЛОВІСТІ (50—70-і роки).**

К.: Наукова думка, 1981. — 246 с.

Важливою умовою дальшого посилення провідної ролі робітничого класу в період розвинутого соціалізму є його вклад у розвиток науково-технічного прогресу (НТП). Саме про це йде мова у рецензованій книзі. Її автор поставив собі за мету показати роль робітників Української РСР у прискоренні темпів НТП у промисловості, де зосереджено їх основну масу.

М. Р. Плющ, використавши праці класиків марксизму-ленінізму, партійні документи, періодичну пресу, спеціальну літературу та архівні матеріали, значну частину яких уперше введено до наукового обігу, досліджує роль і значення робітничого класу в розвитку паливно-енергетичного комплексу, металургії, машинобудування, хімічної індустрії, у технічному переозброєнні всіх галузей народного господарства. Автор розглянув і діяльність партійних організацій республіки по керівництву цими процесами, висвітлив питання про співробітництво працівників промисловості Української РСР та братніх республік Союзу РСР, зміцнення зв'язків науки з виробництвом, а також про активізацію технічної творчості трудящих.

Рецензована монографія є комплексним дослідженням. Його широкі хронологічні рамки дали можливість М. Р. Плющу поетапно, від п'ятирічки до п'ятирічки, ґрунтовно проаналізувати вклад робітничого класу, науковців УРСР у здійснення єдиної технічної політики КПРС і Радянської держави.

Слід відзначити й структуру книги, яка забезпечила логічність і послідовність викладу теми. На основі багатого фактичного матеріалу автор показує, що трудящі України у співдружності з трудівниками інших братніх республік нашої країни приділили першочергову увагу технічному переозброєнню виробництва, широкому впровадженню в усі галузі народного господарства прогресивної техніки та технології, винаходів і раціоналізаторських пропозицій, що сприяло підвищенню продуктивності праці й якості продукції, економії матеріалів та сировини, поліпшенню умов праці, а також раціональному використанню природних ресурсів. Завдяки співробітництву робітничого класу та вчених республіки, як наголошує автор, було введено в експлуатацію нові виробничі потужності у металургії, машинобудуванні, хімічній індустрії, створено й впроваджено в масове виробництво більш досконалу техніку — на основі комплексної механізації і автоматизації процесів, реконструкції та модернізації діючого устаткування.

М. Р. Плющ аналізує вклад робітників Української РСР в прискорення темпів розвитку паливно-енергетичного комплексу, від чого значною мірою залежить науково-технічний прогрес в усіх галузях народного господарства. В 50—70-і роки у паливній промисловості відбулися значні зміни. Модернізація техніки й технології, механізація та автоматизація трудомістких процесів, спорудження газо- й нафтопроводів, застосування прогресивних методів розробки родовищ дали можливість значно підвищити видобуток високоефективних видів палива. Зросла питомо вага нафти й газу в загальному видобутку основних видів палива (з 17,3% у 1945 р. до 70% у 1975 р. — див. с. 12).

У вугільній промисловості зусилля гірників, інженерно-технічних працівників та вчених були спрямовані на впровадження у виробництво засобів механізації та автоматизації зарубування, відбою й навалки вугілля, збільшення потужностей уже діючих підприємств шляхом їх реконструкції, встановлення нового устаткування, дострокове будівництво й експлуатацію нових шахт. Це привело до значних змін у технології видобутку вугілля. Механізація доставки останнього на шахтах республіки була повністю завершена ще в 1955 р., відкатка — у 1957 р., навантаження вугілля у залізничні вагони — в 1964 р., виїмання його в очисних забоях — у 1971 р. (див. с. 35).

Спинившись на питаннях розвитку електроенергетики, автор підкреслив, що робітничий клас Української РСР доклав багато зусиль для того, щоб збільшити потужність електростанцій та енергоблоків за рахунок використання нової техніки і техно-

логії, розширення масштабів виробництва електроенергії, забезпечення нею всіх галузей народного господарства. Завдяки героїчній праці робітників, монтажників здійснено будівництво каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі та інших річках УРСР, великих теплових і атомних, широкої мережі електроліній. Було вдосконалено засоби автоматичного регулювання, контролю й управління ними.

В книзі досить ґрунтовно висвітлено керовану роль КПРС у справі мобілізації зусиль робітників, спеціалістів і вчених Української РСР на дальший розвиток металургії. В 50—70-і роки, як указує М. Р. Плющ, основну увагу працівників галузі було спрямовано на поліпшення технології видобутку й збагачення руд, виплавки металу, підвищення якості й сортаменту продукції, освоєння нових, більш прогресивних її видів, інтенсифікацію доменного та мартенівського процесів. Усі ці заходи забезпечили успішне виконання п'ятирічних планів, дали можливість посилити економічну могутність нашої країни.

Значну увагу в рецензованій монографії приділено аналізу ролі робітничого класу УРСР у прискоренні науково-технічного прогресу в машинобудуванні. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС підкреслено, що «основа основ науково-технічного прогресу — це розвиток науки. Але широко відчинити двері для нового може насамперед машинобудування. Те передове, що створює наукова й інженерна думка, машинобудування покликане без зволікання освоювати, втілювати у високоефективні, надійні машини, прилади, технологічні лінії»¹.

Виконуючи рішення партії з розглядуваного питання, втілюючи у життя єдину технічну політику КПРС, машинобудівники республіки, як зазначає автор, зробили гідний вклад у піднесення рівня всього народного господарства. Творча співдружність вчених, інженерно-технічних працівників та виробничиків дала змогу освоїти випуск устаткування великої потужності, основних технічних агрегатів з урахуванням їх економічності, добитися підвищення моторресурсу двигунів, зниження матеріаломісткості машин і механізмів. У 50—70-і роки активно розвивалося вітчизняне верстатобудування, гірничо-хімічне й металургійне машинобудування, електро- й енергомашинобудування, приладобудування, що відкрило широкі перспективи для піднесення продуктивності праці, інтенсифікації виробництва, зростання його ефективності.

Певне місце в рецензованій праці приділено дослідженню вкладу робітничого класу в прискорення темпів технічного прогресу в хімічній промисловості, в якій протягом досліджуваного періоду було створено нові галузі, розширено, реконструйовано й побудовано великі комбінати й заводи по виробництву синтетичних каучуку й аміаку, хімічних волокон, пластичних мас і синтетичних смол, мінеральних добрив та інших видів продукції.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 52.

У монографії М. Р. Плюща ґрунтовно висвітлено активну участь робітничого класу в підвищенні ефективності виробництва, розгортанні руху винахідників та раціоналізаторів. Дослідник, зокрема, розглянув діяльність робітників у комісіях сприяння технічному прогресу, громадських конструкторських бюро, рада новаторів, бюро економічного аналізу, а також науково-технічних товариствах. У книзі підкреслено, що робітничий клас вступає не тільки як об'єкт впливу НТР, а й як суб'єкт, активний творець і рушій науково-технічного прогресу. При цьому автор відзначив, що між підвищенням загальноосвітнього рівня і професійної майстерності робітників та зростанням їх ролі у вирішенні важливих завдань розвитку НТП існує певний взаємозв'язок.

М. Р. Плющ детально розглянув питання про співробітництво трудящих Української РСР та братніх радянських республік у технічному переобладнанні всіх галузей народного господарства, спорудженні нових великих комбінатів, фабрик і заводів, здійсненні комплексної механізації та

автоматизації виробничих процесів, а також модернізації вже діючого устаткування.

Привертають увагу ті сторінки монографії, де розповідається про роль соціалістичного змагання для зміцнення економіки країни, різних її галузей. Автор зазначає, що в 50—70-і роки виникли й набули значного поширення його різні форми. Ударна, творча праця трудящих Союзу РСР сприяла створенню й впровадженню нової техніки та прогресивної технології.

Звичайно, не всі питання, які розглянуто в книзі, досліджені однаковою мірою й на належному рівні. Слід було б, на наш погляд, більше уваги приділити узагальнюючим висновкам до кожного з розділів монографії. На жаль, у праці М. Р. Плюща відсутній огляд джерел. Однак ці зауваження не знижують позитивної оцінки видання, яке з інтересом зустріли спеціалісти, викладачі вузів.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА (Київ),
П. О. ДЬОМКІН (Київ)

Г. В. Жданов.

ВЕРНОСТЬ ТРАДИЦИЯМ.

ОЧЕРК ИСТОРИИ

ВОРОШИЛОВГРАДСКОГО

ОРДЕНА ЛЕНИНА И ОРДЕНА

ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

ТЕПЛОВОЗОСТРОИТЕЛЬНОГО ЗАВОДА
ИМЕНИ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ.

М.: Мысль, 1981. — 200 с.

Интерес ученых, письменников і журналістів до літератури з історії фабрик та заводів зумовлений зростанням ролі виробничого колективу як основного соціально-економічного осередку нашого суспільства.

Ворошиловградським тепловозобудівникам присвячено близько 20 книг. У новій монографії широко використано праці В. І. Леніна, постанови партії і Радянського уряду, документи центральних і місцевих архівів, більшовицьку пресу, спогади та мемуари ветеранів.

У рецензованому виданні у хронологічній послідовності розкрито основні етапи історії заводу — від часу заснування й до сьогодення. Автор розповідає про будівництво підприємства, формування кадрів робітників, про їх боротьбу проти експлуататорів. Г. В. Жданов, використавши переконливі факти, показав тяжке становище трудівників, жорстоку експлуатацію на заводі Гартмана.

Автор розглянув й таку важливу проблему, як створення соціал-демократичної організації на заводі, боротьбу більшовиків з меншовіками та іншими опортуністами. В ній загартувались визначні діячі пар-

тії, вихованці паровозобудівників К. Є. Ворошилов, Г. Ф. Ткаченко-Петренко, О. Я. Пархоменко. Образи революціонерів-ленінців яскраво розкрито на сторінках книги.

Дослідник висвітлює участь робітників заводу в революції 1905—1907 рр., аналізує діяльність депутатських зборів Луганська, які, за визначенням К. Є. Ворошилова, були Радою робітничих депутатів. Визвольна боротьба, як підкреслює Г. В. Жданов, набрала нових рис у роки реакції та нового революційного піднесення. Соціал-демократична організація, яку було створено на заводі, зміцнила свої зв'язки з редакцією ленінської газети «Правда», більшовицькою фракцією в IV Державній думі. Ці контакти сприяли значному пожевавленню роботи партосередку й профтовариства. Характеризуючи складність, характер та умови боротьби трудящих проти загрози імперіалістичної війни, автор широко використовує архівні джерела та спогади учасників тих подій.

Не менший інтерес становить розповідь Г. В. Жданова про діяльність підприємства в 1917—1941 рр. Зокрема, він висвітлив участь робітників заводу у Великій Жовтневій соціалістичній революції, розглянув роботу Луганського комітету РСДРП. Паровозобудівники — представники одного із загонів робітничого класу України — мужньо боролися й проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, внутрішньої контрреволюції та іноземних загарбників у роки громадянської війни. Це вагомо показано в рецензованій праці.

Певне місце в монографії відведено розповіді про мирні роки — соціалістичне будівництво в нашій країні. Питання зростання трудової активності автор розглянув у тісному зв'язку з проблемами, що стосува-

лися технічного переозброєння промисловості, піднесення культурно-технічного рівня трудящих.

В одному з розділів праці розповідається про героїчну боротьбу робітників заводу з німецько-фашистськими загарбниками, їх самовіддану працю в тилу. За мужність і героїзм, проявлені при захисті Батьківщини, 22 вихованці підприємства були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Славний бойовий шлях пройшов і виготовлений на заводі бронепоезд «За Батьківщину». Його команда була укомплектована добровольцями. А в далекому Омську евакуйований колектив продовжував кувати перемогу над ворогом.

Автор показує й самовіддану працю трудящих Ворошиловградщини на відбудові рідного підприємства. З різних куточків країни надходили будівельні матеріали, машини, продовольство, все необхідне для налагодження мирного життя робітників.

Один за одним з'являлися нові об'єкти, цехи, приміщення. За успішне виконання завдань уряду по реконструкції заводу й організацію випуску важливої народногосподарської продукції 7 червня 1947 р. колектив було нагороджено орденом Леніна.

В останньому розділі книги мова йде про діяльність підприємства на нинішньому етапі його історії, а також про нові завдання, поставлені партією та урядом в одинадцятій п'ятирічці. Автор проаналізував процес технічного переозброєння заводу, розповів про випуск сучасних типів тепловозів. Цьому значною мірою сприяло соціалістичне змагання, яке охопило всі цехи й дільниці. В лавах тепловозобудівників нині — 16 тис. ударників комуністичної праці, 500 бригад, 200 дільниць, 15 цехів, які удостоєні почесного звання «Колектив комуністичної праці». В колективі працюють представники 50 національностей. Понад 150 підприємств Радянського Союзу одержують необхідну їм продукцію від ворошиловградських тепловозобудівників.

Ю. И. Зинченко.

**БОЕВОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ
ПАРТИЗАН С ЧАСТЯМИ
КРАСНОЙ АРМИИ
НА УКРАИНЕ. 1941—1944.**

К.: Наукова думка, 1982. — 186 с.

Радянська українська історіографія Великої Вітчизняної війни поповнилася працею, присвяченою важливій як у науковому, так і політичному плані проблемі — взаємодії партизанів України з регулярними частинами Червоної Армії.

В книзі розглянуто широке коло питань, яких радянські історики раніше торкалися лише побіжно. Це насамперед стосується дослідження ролі Комуністичної партії, військового командування у здійсненні бо-

рецензована монографія написана на високому науковому рівні. Вона відрізняється від попередніх видань своїм технічним та художнім оформленням. У ній вміщено список джерел та літератури, покажчик визначних і пам'ятних подій.

Однак, на наш погляд, автору слід було б використати матеріал з історії заводу, який зберігається у ЦДАЖР СРСР (ф. 7952, оп. 6, арк. 76—80), документи з архіву підприємства та дані соціологічних досліджень. Потрібно було б й більш конкретно розглянути питання зростання матеріального добробуту, освіти й підвищення кваліфікації робітників, навести узагальнюючі дані.

Тепловозобудівники підтримують зв'язки з численними колективами країни. Вони обмінюються досвідом, підписують колективні договори тощо. І хоча в монографії є розділ, присвячений цій темі (с. 142—147), вона все ж залишилася не розкритою. Необхідно було б приділити їй більше уваги, а не обмежуватися загальними фразами.

Слід було б конкретизувати образи сучасного робітника, детальніше розповісти про становлення соціалістичного способу життя. Торкаючись творчої співдружності конструкторів, технологів і робітників у створенні нових локомотивів, автор по-менню не називає їх творців (с. 140). Якщо образи робітників — учасників революційної боротьби на Україні — розкриті цікаво, яскраво і сторінки, присвячені їм, читаються з інтересом, то матеріал про ініціаторів соціалістичного змагання є дещо схематичним, невиразним. У більшості випадків Г. В. Жданов лише перераховує їх прізвища.

Проте ці зауваження не знижують позитивної оцінки рецензованої монографії, яка є певним внеском у дослідження історії робітничого класу України.

Л. І. ЄВСЕЛЕВСЬКИЙ (Кременчук)

йової взаємодії партизанів та радянських військ, висвітлення її різноманітних форм, методів та наслідків.

У рецензованій праці хронологічно охоплено весь період народної боротьби у тилу ворога. Це дало автору можливість показати масштабність і значення взаємодії, виділити вузлові проблеми розглядуваної теми. Дослідник зміг на належному рівні розв'язати поставлене перед ним завдання завдяки ґрунтовній джерельній базі. Треба відзначити, що Ю. І. Зинченко творчо підійшов до процесу відбору фактів, їх аналізу, прагнучи з найбільшою повнотою й науковою точністю висвітлити тему.

Автор показав, як у складних умовах початку війни створювалися партизанські формування, розкрив специфіку боротьби, діючої допомоги регулярним частинам ра-

дяньських військ у ході становлення партизанського руху. Цікавими є приклади взаємодії з регулярними військами тих загонів, якими командували І. П. Боровик, Г. Н. Кузьменко, С. П. Осечкін, Ф. Т. Масалигін, М. В. Таратута та багато інших. Вони внесли вагомий внесок у зрив плану «блискавичної війни». Саме в той час було закладено основи бойової взаємодії партизанів та Червоної Армії.

В одному з розділів показано, як під час Сталінградської та Курської битв загони, що діяли на території республіки, допомагали нашим військам громити ворога в його тилу, підривали ешелони, діставали цінні розвідувальні дані.

З початком визволення Радянської України формування народних месників згідно з планами, розробленими Українським штабом партизанського руху, активізували свої контакти з армійськими частинами. Яскравим прикладом погоджених дій партизанів та армії автор справедливо називає Павлоградське повстання, підготовлене Дніпропетровським обкомом та Павлоградським міськкомом партії у лютому 1943 р.

З виходом Червоної Армії до рубежів Дніпра починається новий етап у бойовій взаємодії партизанів та регулярних частин РСЧА. Згідно з наказом УШПР близько 17 тис. чол. узяли участь разом з радянськими військами у форсуванні Дніпра, Прип'яті, Десни.

Значне місце в рецензованій монографії відведене періоду визволення Правобережної України. Саме тоді, підкреслює Ю. І. Зінченко, контакти між партизанами та армією набули якісно нових форм — переросли з тактичних в оперативні. Як і в попередній період, бойові операції формували народних месників були сплановані й погоджені з військовим командуванням. Вони діяли не тільки поблизу лінії фронту, а й у глибокому ворожому тилу, змушуючи німецький генштаб знімати військові частини з фронту й направляти на боротьбу з партизанами. Яскравим прикладом бойової взаємодії є визволення з'єднанням під командуванням О. М. Сабурова й частинами 13-ї армії м. Овруч (Житомирська область). Загалом завдяки такій взаємодії від окупантів було звільнено 139 населених пунктів і залізничних станцій УРСР.

На прикладі ряду бойових операцій радянських військ, наприклад, Проскурово-Чернівецької, Умансько-Ботшанської, Березнігувато-Снігурівської та Одеської операцій автор показує гнучкість тактики бойової взаємодії. Він зазначає, що дії партизанських формувань на півдні й півночі були відповідним чином скореговані й сплановані. В період визволення Правобережної України ця взаємодія набула стратегічного характеру.

Автор досить доречно використав численні висловлювання наших видатних полководців, які керували бойовими операціями Червоної Армії по розгрому ворожих армій, дислокованих на території УРСР. Так, оцінюючи роль партизанів у визволенні Правобережної України, Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський писав: «Величезну допомогу в боротьбі з фашистськими полчищами при визволенні Правобережжя і західних областей України подала Червоній Армії партизани. В їх загонах налічувалося тут понад 70 тисяч чоловік. Взаємодіючи з військами, вони висаджували в повітря залізничні ешелони; завдавали ударів по ворогу з тилу; захоплювали й утримували до підходу з'єднань окремі населені пункти, мости, переправи, лінії і вузли зв'язку; ускладнювали ворожому командуванню управління військами; зривали вивезення у фашистську неволю багатьох тисяч радянських людей»¹.

В цілому позитивно оцінюючи монографію Ю. І. Зінченка, слід висловити й деякі думки щодо методологічної постановки та глибини висвітлення досліджуваної проблеми у сучасній історичній літературі. Насамперед необхідно зауважити, що В. І. Ленін завжди підкреслював: як за своєю сутністю, так і можливостями партизанські методи боротьби аж ніяк не є головним засобом боротьби. «...Цей засіб,— зазначав він,— повинен бути підпорядкований іншим, повинен бути узгоджений з головними засобами боротьби...»².

Саме з цієї настанови й виходив ЦК партії, розробляючи директиви про розгортання партизанського руху на території країни. У постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. указувалося, що партизанська боротьба має одержати розмах з метою широкої підтримки регулярних частин Червоної Армії. Тобто мова може йти не стільки про взаємодію, скільки про допомогу радянським військам. Виходячи з цього, відповідним чином необхідно було планувати й всю бойову роботу в тилу ворога. У ході війни, безумовно, здійснювалася й взаємодія, але на нижчому оперативному рівні (наприклад, під час вирішення конкретних бойових завдань).

Не завжди можна погодитися з тим, як автор визначає особливості й характер дій партизанів з метою допомоги Червоній Армії. Але ці недоліки не впливають на позитивну оцінку рецензованої праці.

Книга, безперечно, зацікавить спеціалістів-істориків, усіх, хто цікавиться історією Великої Вітчизняної війни.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ)

¹ Василевський А. М. Дело всей жизни. М., 1973, с. 388—389.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 14, с. 9.

**ДОРОГОЙ СОЗИДАНИЯ.
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ
СТРОИТЕЛЬСТВО НА ОДЕСЧИНЕ
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ
(1921—1941).**

редкол.: М. Е. Раковский (руководитель)
и др.

Одесса: Маяк, 1981. — 319 с.

Серед публікацій, присвячених будівництву соціалізму в нашій країні, привертає до себе увагу збірник документів і матеріалів «Дорогой созидания». У його підготовці взяли участь наукові співробітники партійного архіву Одеського обкому Компартії України, обласного державного архіву, бібліотеки ім. О. М. Горького й науковці вузів Одеси. Він є тематичним та хронологічним продовженням видання документальних публікацій з історії боротьби трудящих Одещини за перемогу Радянської влади, проти іноземної воєнної інтервенції й внутрішньої контрреволюції.

В збірнику вміщено документи, взяті з центральних, республіканських, обласних партійних та державних архівів, матеріали періодичної преси. В ньому висвітлено

основні соціально-економічні перетворення, що відбулися на території Одеської області у розглядуваний період, боротьбу трудящих під керівництвом партійних організацій за успішне здійснення планів господарського й культурного будівництва, виконання завдань перших п'ятирічок.

Структура збірника науково обгрунтована, відповідає загальноприйнятій періодизації історії радянського суспільства.

Користування рецензованою книгою значно полегшують вміщені у ній географічний покажчик, список умовних скорочень, примітки, а також легенди про місце зберігання документів.

У збірнику наявні й деякі недоліки. На нашу думку, корисно було б в окремих його розділах вмістити більше матеріалів центральних державних архівів. Помітно відчувається відсутність іменного покажчика та переліку документів. Деякі примітки значно надто детальні (див., наприклад, примітки 3, 4, 12, 15 та ін.). Проте зазначені недоліки істотно не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої книги.

Д. С. ШЕЛЕСТ (Одеса),

І. К. КАЛМАКАН (Одеса)

**ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ
ПО ИСТОРИИ
СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ.**

Т. X.: январь 1950 г.— декабрь 1955 г.

редкол.: советская часть: И. И. Костюшко
(отв. ред.) и др., польская часть:

Л. Базылев (отв. ред.) и др.

М.: Наука, 1980. — 552 с.

X том документів та матеріалів з історії радянсько-польських відносин охоплює період із січня 1950 р. по грудень 1955 р. До нього увійшло 318 документів, значна частина яких опублікована вперше. Усі вони характеризують один з важливих етапів у розвитку дружніх відносин і братерського співробітництва між СРСР та ПНР.

Фундаментом радянсько-польських відносин став Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво, укладений 21 квітня 1945 р. Документи і матеріали характеризують справді рівноправний, інтернаціоналістський характер відносин між СРСР та ПНР, які становлять нерозривну частину системи міжнародних відносин нового соціалістичного типу.

У ті роки в нашій країні продовжувалося перерване війною будівництво соціалізму. Радянський народ спрямовував усі свої зусилля на виконання п'ятого п'ятирічного плану (1951—1955 рр.). В результаті його успішної реалізації зросла, економічна й оборонна могутність СРСР, підвищився добробут трудящих.

У той період польський народ виконував шестирічний план економічного і соціально-

го розвитку ПНР (1950—1955 рр.), який передбачав побудову фундаменту соціалізму в країні. Завдяки самовідданій праці польських трудящих, всебічній допомозі Радянського Союзу та співробітництву з іншими соціалістичними країнами Польща, виконавши шестирічний план, перетворилася із аграрно-індустріальною в індустріально-аграрну країну. Обсяг промислової продукції ПНР за той час зріс на 170%, сільськогосподарського виробництва — на 12%, набагато підвищилися матеріальний добробут і культурний рівень польського народу.

Будівництво зрілого соціалізму в СРСР і основ соціалізму в Польщі у 1950—1955 рр. здійснювалося в умовах міцніючого братерського співробітництва між обома країнами. Документи і матеріали, опубліковані в X т., розкривають тісні зв'язки між КПРС і ПОРП, законодавчими органами і урядами СРСР і ПНР, а також громадськими організаціями, що мали велике значення для розвитку радянсько-польських відносин.

У томі читач знайде численні документи про економічне співробітництво між обома країнами, яке відіграло помітну роль в розвитку народного господарства Польщі (док. №№ 10, 41, 43, 135, 214 та ін.). За допомогою Радянського Союзу в ПНР у 1950—1955 рр. було побудовано близько 80 промислових об'єктів, модернізовано і розширено понад 200 підприємств, створено нові галузі промисловості: суднобудівну, авіаційну, радіотехнічну та ін. Польща стала важливим в економічному відношенні партнером СРСР. З ПНР до нашої країни надходили вугілля, кокс, текстиль-

ні виробн, цинк, сталеві виробн, товарні та пасажирські вагони, цемент тощо. Успішно розвивалося радянсько-польське економічне співробітництво і на багатосторонній основі в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги.

Значних масштабів у ті роки набуло науково-технічне співробітництво. Вміщені в томі документи (№№ 67, 73, 100, 234 та ін.) висвітлюють взаємний обмін між радянськими і польськими міністерствами та установами науково-технічним досвідом, технічною документацією, що було вигідним для обох країн.

У збірнику наводяться важливі документи, які відображають широкі культурні зв'язки між СРСР і Польщею (№№ 44, 62, 87, 115, 124, 209 та ін.). Йдеться про співробітництво письменників, художників, музикантів, кінематографістів, діячів преси і радіо, творчий обмін між ними, видання творів класичної російської і радянської літератури в Польщі та творів польських письменників в СРСР, художні виставки, кінофестивалі тощо. Всі ці види контактів мали вплив на взаємозбагачення культур обох народів, сприяли процесу їх зближення. В документах збірника висвітлюється допомога радянського народу у відбудові столиці ПНР — Варшави. Яскравим свідченням дружніх і братерських відносин між СРСР і Польщею стало спорудження Радянським Союзом і передачею в дар польському народові Палацу культури і науки у Варшаві (док. №№ 295, 296).

Значна кількість документів характеризує відносини Української РСР з ПНР. Це матеріали про виступи в Польщі Київського державного академічного українського драматичного театру ім. І. Я. Франка, акти про передачу Правлінням Українського Товариства культурних зв'язків з закордоном консульству ПНР у Києві шести картин класиків польського живопису Войцеха і Ежи Коссаків та Міністерством закордонних справ УРСР картотеки бібліографічних матеріалів про Сілезію. Це також повідомлення газети «Трибуна люду» про передачу Головною дирекцією державних архівів ПНР Академії наук УРСР мікрофільмів документів про визвольну боротьбу українського народу в XVII ст., повідомлення кореспондента «Правди» про відкриття у Києві виставки польського образотворчого мистецтва, інші матеріали, що відображають широкі культурні зв'язки Радянської України та Польщі (док. №№ 66, 104, 204, 301 та ін.).

Документи збірника свідчать про значні масштаби співробітництва наукових установ обох країн, про обмін викладачами вищої школи та навчання у вузах СРСР польських студентів і аспірантів (№№ 20, 25, 93, 137, 232 та ін.).

Велика увага приділяється у збірнику різноманітним зв'язкам між радянськими і польськими громадськими організаціями, особливо профспілками (док. №№ 53, 68, 128, 182, 290 та ін.), колективами підприємств, трудівниками села, працівниками освіти і охорони здоров'я, молодіжними організаціями тощо (док. №№ 37, 191, 286 та ін.). Значне місце займають в ньому документи, що розкривають обмін досвідом виробничої роботи, організації соціалістичного змагання, значення радянського досвіду для будівництва соціалізму у братній країні, діяльність Товариства радянсько-польської дружби (№№ 187, 243, 301, 312). Будівництво соціалізму в Радянському Союзі та ПНР у той період проходило в умовах складного і напруженого міжнародного становища, під час «холодної війни», яка була розв'язана імперіалістичними колами проти СРСР та інших соціалістичних країн. Численні документи рецензованого тому підтверджують ленінську миролюбну зовнішню політику СРСР, активну підтримку її з боку Польщі, спільну діяльність урядів обох країн, спрямовану на збереження і зміцнення миру між народами (№№ 46, 71, 210, 230, 262 та ін.).

Слід відзначити високий ідейний і науковий рівень рецензованого видання. Зручності у його користуванні сприятимуть вміщені в кінці тому хроніка найважливіших подій, перелік документів і чотири покажчики: імен, географічних назв, партій, організацій та установ, періодичної преси.

Вихід у світ чергового тому документів і матеріалів з історії радянсько-польських відносин має не тільки велике наукове, а й громадсько-політичне значення, оскільки висвітлює братерське співробітництво між СРСР і ПНР, що ґрунтується на спільності інтересів радянського і польського народів, єдності цілей і дій КПРС і ПОРП. Надруковані у рецензованому збірнику невідомі та маловідомі документи являють собою цінну допомогу для дослідників, для всіх, хто цікавиться новітньою історією Польщі, радянсько-польських відносин та відносин між соціалістичними країнами.

С. М. АІТОНЮК (Київ),
Р. Д. КАЙДА (Суми)

ПРАВДА ПРО УНІЮ: ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ.

Редкол.: Д. А. Яремчук (голова) та ін.
Упоряд.: Ю. Ю. Сливка (керівник колективу) та ін. 3-тє вид., доп.

Львів: Каменяр, 1981.— 448 с.

Сучасна імперіалістична пропаганда робить велику ставку на релігію як на один з головних засобів боротьби з ідеями науко-

вого комунізму. При цьому чимало уваги і зусиль вона приділяє фальсифікації історії унії на Україні. Буржуазні та клерикальні засоби масової інформації силкуються будь-якою ціною нав'язати недостатньо інформованим людям облудні твердження про те, ніби постановою Львівського собору греко-католицького духовенства 1946 р. про розрив церковної унії (союзу) з Ватиканом являла собою... акт порушення свободи совісті, прав людини, що це — ви-

яв переслідувань західних українців і західних білорусів тощо. Робляться також спроби представити ліквідовану уніатську церкву як «благодійницю» всієї України, а ревіних фашистських прислужників, уніатських «владик» А. Шептицького, П. Сліпого, Г. Хомішина та інших — як ширих «батьків української нації».

Спростуванню вигадок буржуазно-клерикальних фальсификаторів і з'ясуванню дійсних історичних фактів і подій, які розкривають роль уніатської церкви в історії західноукраїнських земель, значною мірою сприятиме збірник «Правда про унію».

Викриття антинародної діяльності греко-католицького духовенства, його зв'язку з експлуататорськими класами, зокрема з українською та іноземною буржуазією, зазначається в передмові до нього, написаній Ю. Ю. Сливкою, є тим більш важливим, що питання про роль уніатської церкви в історії нашого народу завжди було предметом гострої ідеологічної боротьби, яка не припиняється й досі. Закордонні реакційні центри, де отаборилися українські буржуазні націоналісти, насамперед оточення кардинала Сліпого, ведуть галасливу кампанію за відродження уніатської церкви на Україні, особливо після підписання у Хельсінкі Заключного акту загальноєвропейської наради та в зв'язку із загостренням ідеологічної боротьби на міжнародній арені.

Посилаючись на вміщені у збірнику документи і матеріали, його упорядник Ю. Ю. Сливка дав у передмові короткий нарис історії унії на західноукраїнських землях. Справедливо зазначаючи, що церква була одним з найбільших земельних власників на Західній Україні, він наводить, однак, дані про розмір земельних володінь львівської греко-католицької митрополії (31,1 тис. га), які викликають сумнів, оскільки майже такою ж була площа земельних угідь, що належала всім уніатським єпископам. Далі автор пише, що церква, костіоли і монастирі у Львівському, Станіславському й Тернопільському воеводствах мали 219,9 тис. га землі. Сюди, очевидно, входили й володіння не лише уніатської, а також римсько-католицької та православної церков. Про земельні ж володіння уніатів говориться в інших до-

кументах, яких, на жаль, у збірнику не наведено.

Збірник «Правда про унію» — результат багаторічної копіткої праці колективу дослідників. В книзі вміщені документи, що зберігаються у фондах ЦДАЖР УРСР і ЦДА УРСР у Львові, партархіву Львівського обкому Компартії України, Львівського та Івано-Франківського обласних державних архівів тощо. Крім того, використані матеріали з газет і журналів, що виходили на Західній Україні з кінця XIX ст., а також документи, надруковані в інших виданнях (всього 259 документів і матеріалів).

Порівняно з попередніми виданнями рецензований збірник доповнений головним чином матеріалами, які друкувалися у радянській пресі в повоєнні роки. Це, зокрема, документи Львівського церковного собору 1946 р., матеріали справи одного з випускників греко-католицької семінарії — учасника оунівської боївки 1944—1945 рр., повідомлення про участь діячів УКЦ у святкуванні ювілею ОУН та уривки з стенограми прес-конференції у Львові з приводу антирадянської діяльності католицького священника Б. Віщенце. Однак, на жаль, багато документів і матеріалів, присвячених певним аспектам антинародної діяльності уніатської церкви, ще не введено до наукового обігу. Бажано було б, наприклад, включити виявлені протягом останнього десятиріччя документи і матеріали про політику уніатської церкви щодо ідеології та практики наукового комунізму, про тісні зв'язки уніатської ієрархії з КАУМ та ОУН, про щедру фінансову підтримку, яку Шептицькій особисто подавав цим терористичним організаціям, тощо.

Натомість у збірнику зустрічаються випадкові, а інколи й зайві матеріали. Так, на нашу думку, не мають наукового чи пізнавального значення деякі листи, автори яких відверто вихваляють ворогів українського народу.

Нове видання збірника «Правда про унію» стане в пригоді науковцям і пропагандистам, які займаються питаннями критики уніатства і українського буржуазного націоналізму.

П. А. ПЕТЛЯКОВ (Чернівці)

* * *

ОСНОВНИ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1982 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республiканский межведомственный научный сборник. Вып. 116. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики в СССР (На материалах Компартии Украины). Киев. Панибудьласка В. Ф. Историческое значе-

ние опыта КПСС в образовании и развитии многонационального социалистического государства; Палишко В. К. КПСС — партия пролетарского интернационализма; Босва С. Ю. Интернационализм внешней политики КПСС; Барабаш Н. А., Демкин П. А., Васюкова Л. И. О партийном руководстве по осуществлению ведущей роли рабочего класса в укреплении дружбы народов СССР в период развитого социализма; Гончаренко Т. Г., Юрченко О. А., Красковская М. П.

О деятельности парторганизаций Донбасса по интернациональному и патриотическому воспитанию рабочих промышленных предприятий (1966—1970 гг.); Билык Б. И., Воронина А. И. Деятельность КПСС по осуществлению межреспубликанского обмена кадрами (1946—1961 гг.); Беренштейн Л. Е., Цалюк М. Я. Роль ленинского кооперативного плана в решении национального вопроса; Трафяк М. В. КПСС — организатор шефской помощи советских республик Нечерноземью РСФСР (1974—1980 гг.); Сас И. Х. КПСС — организатор культурного сотрудничества народов СССР в 1922—1937 гг. (На материалах литературно-художественных организаций Советской Украины); Козленко В. В., Шкель В. Е. Из опыта Компартии Украины по осуществлению ленинского национальной политики в области школьного строительства (30—40-е годы); Залеская Л. В., Собченко Н. А., Шайдюк В. А. О деятельности КПСС по развитию культурного сотрудничества народов СССР в период развитого социализма; Гончаров Г. С. РКП(б) — организатор борьбы братских народов страны за Советскую власть на Дальнем Востоке (1919—1922 гг.); Васькевич В. Н., Данилюк М. З. К истории вопроса о деятельности Коммунистической партии по укреплению дружбы и интернационального единства народов СССР в ходе эвакуации 1941—1942 гг.; Бойко Н. К., Новохатько Л. М. О работе парторганизаций по повышению роли социалистического соревнования в укреплении содружества рабочего класса советских республик (1926—1932 гг.); Бурдяк В. И., Лабур В. А., Литвиненко Н. М. Партийное руководство межреспубликанским социалистическим соревнованием (1971—1975 гг.); Мельник И. Т., Островский И. И. Социалистическое соревнование — эффективное средство воспитания трудящихся в духе дружбы народов СССР (Из опыта Запорожской областной парторганизации); Авдеев Е. Д., Василевский Н. Д., Капто В. С. Социалистическое соревнование — мощное средство партийных организаций по патриотическому и интернациональному воспитанию трудящихся (1970—1980 гг.); Рыжко Н. И., Сыроватская Н. А. Развитие КПСС социалистической демократии — мощный фактор укрепления дружбы народов СССР; Рыболовлева Э. П., Туваев В. И. Большевики во главе национально-освободительного движения — составной части социалистической революции (По воспоминаниям участников революционных событий на Украине); Цехмистро Н. Я. Укрепление экономических связей Украинской ССР с РСФСР в годы восьмой пятилетки (На примере отраслей тяжелой промышленности); Кутузев А. П. Роль КПСС в зарождении и укреплении военного единства и боевого содружества социалистических армий; Иванов Ю. А., Швед В. А. Разоблачение буржуазных фальсификаций деятельности КПСС по укреплению интернацио-

нального единства советского народа в условиях развитого социализма.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 118. Воплощение принципов пролетарского интернационализма в экономической политике КПСС в период строительства социализма. Киев. Беспалов Н. Е., Зайцева Е. А., Рыбалко В. А. В. И. Ленин, КПСС о принципах пролетарского интернационализма и воплощении их в хозяйственной политике; Михно В. Ф., Попов В. И. Социалистическая экономическая интеграция и интернациональное соревнование; Глазунова Н. И., Терещенко Г. И. Профессионально-техническое образование в системе социалистической интеграции; Белый П. Ф., Гаврилова Г. Г. Коммунистическая партия во главе борьбы многонационального рабочего класса СССР за повышение производительности труда (1921—1925 гг.); Новохатько Л. М. О деятельности Коммунистической партии по усилению братского взаимобмена передовым опытом советских республик в промышленности (1926—1932 гг.); Горбань Ю. А. Интернационалистский характер хозяйственной деятельности КП(б)У в период борьбы за построение фундамента социалистической экономики в СССР (1926—1932 гг.); Бут А. Н., Пономаренко Г. Я. Деятельность партийных организаций Украины по привлечению иностранных специалистов к социалистическому строительству в начальный период реконструкции народного хозяйства СССР; Аникеева И. В., Проценко П. И. Воплощение принципов пролетарского интернационализма в подготовке и воспитании научно-технических кадров в 1926—1932 гг. (Из опыта Компартии Украины); Савченко Л. М. Пропаганда опыта трудового сотрудничества советских и иностранных специалистов на страницах печати в годы первой пятилетки; Гвоздырькова З. И., Хинданова А. Н. Интернациональное воспитание рабочего класса — важный фактор роста его социальной и трудовой активности (Из опыта работы парторганизаций Донбасса в 1933—1937 гг.); Касперович Н. К., Клицаков И. А. Коммунистическая партия — организатор братской взаимопомощи советских народов в борьбе за выполнение третьего пятилетнего плана (На материалах Донбасса); Близинок В. Ф., Литвин Т. Г. Деятельность партийных организаций промышленных предприятий Донбасса по развитию межреспубликанского социалистического соревнования в годы пятой пятилетки; Маковская А. М., Якименко Л. А. О деятельности партийных организаций Донбасса по развитию производственно-технического сотрудничества со странами социалистического содружества (1952—1961 гг.); Собин В. А. О деятельности партийных организаций по укреплению производственного сотрудничества рабочих Украинской ССР с рабочими других братских республик в годы восьмой пятилетки (На примере парторганизаций Донбасса); Виднянский С. В., Жереб-

ченко И. П. Деятельность парторганизаций Донбасса по развитию производственных связей с трудовыми коллективами социалистических стран (1962—1970 гг.); Артемова В. Я. Деятельность партийных организаций по укреплению интернациональных связей между союзными республиками в сооружении важнейших объектов (На материалах Украинской ССР, 1971—1975 гг.); Васюкова Л. И. К вопросу о партийном руководстве интернациональным воспитанием рабочего класса в производственных коллективах (1971—1980 гг.); Лещенко В. С., Надтока Г. М. КПСС — организатор помощи советского народа сельскому хозяйству Нечерноземья в 1974—1980 гг. (На материалах Донецкой и Калужской областей); Балабанов К. В. Развитие интернациональных связей молодежи породненных областей и городов УССР и европейских стран социалистического содружества в период развитого социализма; Биолкова И., Прокофьева Л. Т. Влияние стахановского движения на зарождение социалистического соревнования в ЧССР (На материалах Донецкого и Остравско-Карвинского бассейнов, 1945—1946 гг.); Туривненко Н. И. Сотрудничество советских и болгарских профсоюзов в 1944—1948 гг.; Крапивин А. В., Годоров И. Я. Сотрудничество КПСС и БКП в решении народнохозяйственных задач в годы шестой пятилетки.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 119. Руководство Компартии Украины развитием трудовой и политической активности масс в период между XXV и XXVI съездами КПСС. Киев. Матвейчук Н. М. XXV съезд КПСС и некоторые вопросы развития творческой активности масс на современном этапе; Калакура Я. С. Историко-партийные исследования на Украине в период между XXV и XXVI съездами КПСС; Гайдук Л. Ф., Рысич И. Л. Развитие и углубление социалистической демократии в процессе выработки партийной экономической политики (Из опыта Компартии Украины); Спирин А. А., Крылова Н. И. Некоторые вопросы партийного руководства развитием трудовой активности рабочего класса (Из опыта парторганизаций предприятий черной металлургии Украины); Самохвалов В. А., Кушенко А. Д., Пацурковская А. В. Из опыта работы партийных организаций Украины по повышению общественно-политической активности рабочего класса в условиях развитого социализма; Петренко С. М., Скомаровская Л. И. Компартия Украины во главе трудового подъема рабочего класса промышленных предприятий; Крачковский Б. П. О работе партийных организаций по развитию трудовой активности рабочих совхозов; Слюсаренко А. И. Партийное руководство развитием творческой активности ученых в ускорении научно-технического прогресса; Степин А. А., Соколовская Г. Н. Идеино-политическая работа Компартии Украины по повышению трудовой активности производственных коллективов; Глазунова Н. И.,

Хлыбова Л. В. Из опыта работы партийных организаций по повышению роли мастера в воспитании трудового коллектива; Орлянский С. Ф., Колесник В. Ф., Хоменко Н. М. Партийные организации во главе социалистического соревнования за повышение эффективности производства и улучшение качества продукции; Юрий Е. И. Партийные организации производственных объединений республики во главе социалистического соревнования за экономно и бережливость; Кипа Н. М. Руководство партийных организаций дальнейшим развитием социалистического соревнования в промышленности; Чернявский М. Я. Об опыте работы партийных организаций Донбасса по укреплению социалистической дисциплины труда; Казанцев А. Н., Загородняя Т. А. Деятельность партийных организаций республики по повышению трудовой активности молодежи; Колбин В. Г., Руденко В. Т. Деятельность партийных организаций Украины по формированию активной жизненной позиции у рабочей молодежи; Матийченко В. И. Руководство партийных организаций промышленных предприятий созданием и укреплением комсомольско-молодежных коллективов; Боярская З. П. Партийная печать Украины в борьбе за развитие трудовой активности масс как неотъемлемой черты социалистического образа жизни; Парин М. П. Деятельность партийных комитетов Украины по развешиванию критики и самокритики в печати как метода повышения трудовой и политической активности масс; Рудавка С. П., Тельман И. Г., Белякова В. С. Деятельность партийных организаций по развешиванию социалистического соревнования за увеличение производства сахара; Мандебур Т. А. Деятельность Компартии Украины по развитию движения наставничества (Историкографический обзор).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 120. Партийное руководство внедрением достижений науки и техники в сельскохозяйственное производство в современных условиях. Киев. Беренштейн Л. Е., Киянчук Л. А. XXVI съезд КПСС: ленинская стратегия и тактика развития сельского хозяйства; Богданов Г. А., Бабич И. Ф. Внедрение достижений научно-технического прогресса — важное условие успешного осуществления современной аграрной политики КПСС; Бабий З. М. Партийное руководство внедрением достижений науки и техники в сельскохозяйственное производство в период между XXV и XXVI съездами КПСС (На материалах Компартии Украины); Трофанчук Г. И. Из опыта работы партийных организаций промышленных предприятий Украины по усилению технической помощи рабочего класса сельскохозяйственному производству (1965—1975 гг.); Бендес Н. П., Крачковский Б. П. Внедрение индустриальных методов труда в совхозное производство (На материалах парторганизаций Украины); Сорока П. А., Петасюк П. А.

Партийное руководство повышением роли высококвалифицированных кадров в борьбе за высокую культуру земледелия и животноводства (На материалах колхозов и совхозов Украины); Гриценко З. И. Из опыта работы партийных организаций Украины по повышению плодородия земель (1975—1980 гг.); Дмитроченко М. Ф., Котлов П. Е. Некоторые вопросы партийного руководства развитием экономических отношений в современной деревне; Мойсеенко В. Д., Бабеева А. К. О роли подсобных хозяйств в решении Продовольственной программы; Васильев Г. В., Литвенко М. Е. Научно-технический прогресс — важный фактор социальной политики КПСС на селе; Трофак М. В. Сотрудничество советских республик в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства (1976—1980 гг.); Целуйко В. А. Роль социалистического соревнования во внедрении достижений науки и передового опыта в сельскохозяйственное производство; Гапусенко Ю. Я., Жадан А. М. Вклад вузовских ученых в развитие сельскохозяйственного производства; Гончарук Б. Д. О возрастании роли сельхозтехникумов в подготовке кадров для сельского хозяйства; Томин Ю. М. О партийном руководстве подготовкой механизаторских кадров в сельских профтехучилищах Украинской ССР в период между XXV и XXVI съездами КПСС; Дашевская Е. Г., Сыроватский С. А. Некоторые вопросы трудового воспитания сельской молодежи (1971—1975 гг.); Кукса В. В. Партийная и советская печать Украины в борьбе за внедрение достижений науки и передового опыта в сельском хозяйстве в годы девятой пятилетки; Котигоренко В. А. К историографии вопроса о повышении роли КПСС в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства в десятой пятилетке; Киселева Л. Т., Улянич В. И. Партийное руководство социалистическими преобразованиями на селе в западных областях Советской Украины (К историографии проблемы); Исакова Н. П. Несостоятельность буржуазных фальсификаций индустриального развития сельского хозяйства в СССР.

Вопросы истории в СССР: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 27. Харьков. Мельник Л. Г. Проблема сотрудничества и сближения народов СССР в современной советской историографии: итоги, задачи; Денисовец П. М., Тригуб П. Н. Советы Украины в объединительном движении трудящихся за образование СССР (декабрь 1917—декабрь 1922 гг.); Чуб В. И. Братская помощь трудящихся Украинской ССР голодающим детям Поволжья (1921—1923 гг.); Лобурец В. Е. Изменение национального состава рабочего класса Украинской ССР в 1921—1932 гг.; Эпштейн А. И. Социалистическое соревнование и укрепление сотрудничества народов СССР (по материалам первой пятилетки); Лановик Б. Д. Сотрудничество и братская помощь народов СССР в раз-

витии сахарной промышленности Советской Украины (на примере западных областей республики); Шевченко Р. И. Братское сотрудничество трудящихся смежных областей РСФСР и УССР в области культуры (1959—1972 гг.); Кульчицкий С. В. Интернациональный характер социалистического соревнования в условиях развитого социализма; Чуркин В. Ф. Участие Красной Армии в упрочении Советской власти в деревне и восстановлении сельского хозяйства Украины (1921—1922 гг.); Бутенко В. И. Статистические публикации 20-х годов о колхозном строительстве на Украине в период подготовки сплошной коллективизации; Булах В. И. Роль сельских Советов Украины в подготовке массового колхозного движения (1927—1929 гг.); Крутова Л. А. Участие рабочих в советском строительстве в Донбассе (1951—1958 гг.); Никифорок Н. П. Из опыта шефской помощи промышленных предприятий селу западных областей УССР в 1966—1970 гг.; Самойлов Ф. А. Ведущая роль рабочего класса в управлении производством в годы восьмой пятилетки (на материалах Украинской ССР); Скоробогатов А. В. Изменение профессиональной структуры рабочих легкой промышленности УССР в условиях научно-технического прогресса (1966—1975 гг.); Струтинский В. Е. Вклад рабочих-новаторов Советской Украины в научно-технический прогресс СССР (1971—1980 гг.); Довгопол Г. В. Усиление концентрации и специализации промышленного производства в СССР (1970—1980 гг.).

Вопросы новой и новейшей истории: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 28. Киев. Митряева С. И. Единые революционные профсоюзы и февраль 1948 г. в Чехословакии; Матевка Н. П. Советско-югославское научно-техническое сотрудничество (1970—1975 гг.); Павленко Г. В. Аграрный вопрос во II Интернационале в период перехода к империализму; Барабанов Ю. Н. Борьба рабочего класса Великобритании против милитаристских кругов ФРГ приобрести к ядерному оружию (1964—1969 гг.); Шаповалов В. В. Рабочий класс Франции в борьбе за повышение жизненного уровня и демократические свободы в 1949—1950 гг.; Толстов С. В. Английская колониальная политика в Ирландии в области сельского хозяйства (1914—1918 гг.); Мартыненко Б. А. Канада и политика «умиротворения»; Мандрик И. А. Попытки осуществления русско-венгерского сближения накануне первой мировой войны; Комшук А. А. Разоблачение в советской печати политики «невмешательства» западных держав в Испании (1936—1939 гг.); Савчук П. А. Деятельность партизан Украины по разложению войск фашистской Германии и ее сателитов (1941—1944 гг.); Леонтьев Л. Е. Деятельность общественных организаций США по оказанию помощи советскому народу в период Великой Отечественной войны (1941—1943 гг.); Маркина Н. Н. Не-

которые аспекты возникновения «холодной войны» в американской историографии; Калашников В. М. Современная американская буржуазная историография освободительной борьбы индейских племен Северной Америки в XVII—XIX вв.; Коваль И. Н. Некоторые аспекты восточноевропейской политики США во второй половине 70-х годов (обзор журналов «Foreign Affairs», «Orbis», «Slavic Review», «Current History»); Завьялов А. С. Критика антикоммунистических концепций буржуазного плюрализма.

Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 8. Іваньков П. О. Відображення розвитку об'єктів і явищ на історичних картах; Лугова О. І., Маркова О. Е. Наукова розробка карти «Промисловість України в кінці XIX ст.»; Молодчиков О. В. Історико-географічні дослідження на Україні в 1918—1920 рр.; Боряк Г. В. Джерело для історичної географії України періоду феодалізму; Мицик Ю. А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро; Пасюк Н. М. Тематика і оформлення карт України XVIII ст. (за матеріалами фондів ЦНБ УРСР); Пономаренко Л. А. Топографічні описи Києва кінця XVIII — початку XIX ст.; Кульчицький С. В. Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації; Ковтун Л. П., Булда М. В. Розвиток цукробурякового комплексу України; Гайдай Л. І. Втягування селянських господарств Правобережжя України в процес спеціалізації сільськогосподарського виробництва (1907—1914 рр.); Лазанська Т. І. Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережжя України в першій половині XIX ст.; Годійчук О. В. З історії міст Київської губернії в 40-х рр. XIX ст. (за матеріалами архіву О. М. Бодяньського); Балабушевич Т. А. Економічний розвиток Києва в останній чверті XVIII ст. (за топографічними та географічними описами); Кісь Я. П. З історії торговельних зв'язків України в XVI — першій половині XVII ст.; Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI—XVIII ст.; Демченко Т. П. Мережа освітніх закладів, утворених на Україні відділеннями російського технічного товариства; Шевченко Ф. П. Роль Київської академії в культурних зв'язках України з балканськими країнами у XVIII ст.; Білоконь С. І. Сторінка з історії формування території міста Києва (Паньківщина); Проценко Л. А. З історії київського некрополя до 1917 року.

Архіви України, № 1. Підсумки роботи архівних установ Української РСР у першому році одинадятої п'ятирічки; Поліщук С. М. Документи і матеріали про М. О. Ізотова та ізотівський рух; Резникова В. В. Підготовка до перепидання путівника по фондах Держархіву Харківської області; Сварник І. І. Навчаль-

на практика студентів у ЦДІА УРСР у м. Львові; Соловей М. І. Використання документів у Менському держрайархіві Чернігівської області; Журба М. А. Діяльність громадських організацій радянського села по інтернаціональному вихованню трудящих (1921—1932); Борисенко В. Й. Архівні джерела про народну освіту на Лівобережжя України (1861—1900); Калиниченко С. Б., Онофрійчук В. В. Трудящі Києва — В. І. Леніну (добірка листів і телеграм, надісланих киянами вождеві у 1921—1924 рр.); Рибалко О. Л. Показник документів ЦДАЖР УРСР з історії Києва; Крячок М. І. Документи ЦДАМЛМ УРСР про діяльність архітекторів Беретті у Києві; Пиха Д. Д. П. П. Гудзенко, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна. Трудові почини робітничого класу 1921—1937; Мовчан О. М. Соціалістичне будівництво на Чернігівщині (1921—1941); Конференція до 1500-річчя Києва в ЦДАЖР УРСР; Вельянінова З. Р. Засідання наукової ради Головархіву УРСР.

Архіви України, № 2. Котляр М. Ф., Кульчицький С. В. 1500-річчя Києва — свято ленінської дружби народів нашої Батьківщини; Гісцова Л. З. Архівні джерела ЦДІА УРСР з історії Києва; Боднар В. П., Яковлева Л. В. Документи про соціально-економічний та культурний розвиток Києва у фондах ЦДАЖР УРСР; Базанова М. М., Топішко Н. О. Кінофотолітопис історії Києва; Ткаченко В. М. Документи Держархіву м. Києва як джерело до вивчення історії міста; Крячок М. І. Матеріали про Київ у фондах ЦДАМЛМ УРСР; Дегтярьов М. Г. Використання архівних джерел при реставрації пам'яток архітектури м. Києва; Барштейн Ю. А. Мотиви минулого і сучасного у сувенірних та ювілейних медалях; Архівні установи до знаменних ювілеїв.

Архіви України, № 3. Підбиття підсумків роботи архівних установ по підготовці до відзначення 1500-річчя Києва та відкриття виставки «Історія Києва в документах»; Чернов В. М., Мартинова Т. П., Капкало Л. П., Бріккер Б. Я. Дружні зв'язки і співробітництво між металургійними підприємствами Придніпров'я, Уралу та Закавказзя у роки дев'ятої і десятої п'ятирічки; Мельниченко В. Ю. Пропаганда ідей інтернаціонального згуртування робітничого класу, всіх трудящих газетою «Комуніст» у 1919 р.; Чеберяк Л. В. Про роботу Слов'янського держміськархіву Донецької області; Портнова Л. Ю., Нікитенко О. М. Документи ЦДАКФФД УРСР про розвиток піонерського руху на Україні (до 60-річчя Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна); Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу в першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР; Кравець М. М. А. А. Санцевич. Джерелознавство з історії Української РСР 1917—1941; Штатман П. Л. Науково-теоре-

тичний семінар у Держархіві Львівської області.

Пам'ятники України, № 1. Данько М. Зустрілися бойові побратими; Воловик Я. Наші здобутки; Силин О. Скадовськ пишається; Нельговський Ю. Місто заповідне; Оліфанова Г. «Ключ розуміння»; Лебедев Г. Інтер'єр хат Полтавщини; Мальцев М. Пам'ятка російського зодчества; Сас І. Майбутні архітектори вивчають пам'ятки; Сусюк І. За описом Івана Франка; Кравець М. Оборона Буші; Башарин С. Героям Аджимушкаю; Легендарним десантникам; Комарницький О. Нескореним комсомольцям; Демінова О. Вогонь пам'яті; Андрійцьо В. Робітничий театр на Закарпатті; Венікеев Є. Дослідники міської забудови; Ватащук Г. Музична спадщина Я. Лопатинського; Шілов Ю. Степові кургани; Самойлов В. Предківський спадок (пам'ятники у творчості Лесі Українки); Лазебник С. «Видно його всьому світу...»; Бежан С. Любити рідний край; Ковалець Я. П. Г. Ти чини.

Пам'ятники України, № 2. IV з'їзд українського товариства охорони пам'яток історії та культури; Вітальний лист ЦК Компартії України IV з'їздові Товариства; Вітальні листи ЦК КПРС і ЦК Компартії України; Інформаційне повідомлення про IV з'їзд Товариства; Звіт про роботу правління і завдання Товариства по здійсненню рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України; Доповідь голови правління академіка АН УРСР П. Т. Тронька; Зберігати і примножувати народні скарби: Обговорення доповіді; Постанова IV з'їзду; Керівні органи Товариства; обрані IV з'їздом. Правління; Ревізійна комісія; Президія, обрана на I пленумі Республіканського правління Товариства; До 60-річчя утворення СРСР: Тематика лекцій та бесід для організації Товариства; У президії Республіканського правління Товариства; Глава К. Т. Місто, до-

роге кожній радянській людині; Рибаків Б. На берегах Славуті: Коли і як вивик Київ; Волощенко А. Досвітню зорю запалили: (Пам'ятні місця Києва, пов'язані з революційними подіями кінця XIX — початку XX ст.); Дубина І. Вдячність міста-героя; Корнієнко І. Знання пам'яток — кожному; Івакін Г. Заповідні та охоронні зони Києва; Свято дружби; Ситник А. Кінострічки про пам'ятки; Тут квітла Лисенкова муза; Документальний портрет Нестора-літописця.

Пам'ятники України, № 3. У серцях мільйонів — вогонь ленінських ідей: Відкриття нового будинку Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна; На честь захисників і визволителів Києва: Відкриття обеліска місту-герою; II пленум правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури; Менжерес Г. З повною віддачею; Шлеев В. Скульптурна Ленініана киян; Гутянська Е. Традиції ленінського гарту; Яров Є. Дбаємо про громадські музеї; Косачевич М. Іх подвиг житиме вічно; Жилко Т. Присвячено ювілею; Пашко Я. Народне ополчення в обороні Києва; Шевченко Ф. За возз'єднання з Росією; Микитась В. Київ у давній літературі; Пам'ятний знак на честь заснування Києва; Ільченко С. Побратими Києва; Телегін Д. На землі «докиївській»; Ігнаткін І. Топографія Києва; Болотова Г. Місто-фортеця; Харламов В. Вивчено давньоруську пам'ятку; Шовкопляс Г. Ювелірне мистецтво стародавнього Києва; Лебедев Г. Фонтан «Самсон»; Дегтярьов М. За клопотанням активістів: Під голубим склепінням; Барштейн Ю. Київ на пам'ятних медалях; Мировський А. Мовою дружби і братерства; Нові пам'ятники і пам'ятні знаки; Завітайте до нашого музею; Знову сяють Золоті ворота.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

Відзначення 60-річчя утворення СРСР

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В НІЖИНІ

21 грудня 1982 р. у Ніжині в Будинку культури відбулася науково-теоретична конференція на тему «60-річчя СРСР — торжество ленінської національної політики». Її організували Ніжинський міськком Компартії України, ректорат, партком педінституту та кафедра історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка.

З доповіддю «В. І. Ленін — натхненник і організатор утворення СРСР» виступив зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ, д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун. Він, зокрема, відзначив, що 60-річчя СРСР є великим святом дружної сім'ї рівноправних радянських республік. Далі доповідач ґрунтовно висвітлив величезну заслугу В. І. Леніна у створенні багатонаціональної соціалістичної держави.

Розкриттю вирішальної ролі робітничого класу у справі інтернаціонального згуртування народів СРСР присвятив доповідь доц. кафедри історії КПРС ІПК при КДУ Г. Т. Кікалов.

Доц. кафедри історії КПРС і наукового комунізму Ніжинського державного педінституту В. П. Томек у своєму виступі наголосив, що джерелом сили і могутності Радянського Союзу, його перемогли у роки Великої Вітчизняної війни стала дружба

і братерське співробітництво народів СРСР. Витримавши найжорстокіші випробування війни, Радянська багатонаціональна держава ще раз показала всьому світові правильність ленінських принципів розв'язання національного питання.

«Соціально-політичні основи інтернаціональної єдності радянського народу» — тема доповіді д-ра істор. наук, проф. кафедри історії КПРС ІПК при КДУ М. А. Акопова. Зав. кафедрою російської мови НДІП, д-р філол. наук, проф. Н. М. Арват виступила з доповіддю «Національно-мовні відносини СРСР у сучасних умовах».

«Критика буржуазних фальсифікаторів ролі Комуністичної партії в утворенні СРСР» — тема виступу доц. кафедри історії КПРС ІПК при КДУ О. Д. Горбула.

Про міжнародне значення утворення і розвитку Радянського Союзу йшлося у виступі доц. кафедри історії КПРС і наукового комунізму Науково-дослідного інституту педагогіки О. Г. Коломійця.

Із заключним словом виступила секретар Ніжинського міськкому Компартії України Л. В. Любенко. Вона підбила підсумки роботи конференції і дала високу оцінку заслуханам на ній науковим доповідям.

В. Б. СІКОРСЬКИЙ (Ніжин)

КИЇВСЬКА МІСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ, ПРИСВЯЧЕНА 60-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ СРСР

21—22 грудня 1982 р. у м. Києві відбулася міська конференція молодих науковців, присвячена 60-річчю утворення Союзу РСР. Її організували Київський міськком ЛКСМ України і Рада молодих учених Інституту історії АН УРСР. У роботі конференції взяли участь зав. відділом Київського міськкому ЛКСМУ В. В. Бриль, понад 80 молодих науковців з Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Полтави, Луцька, а також представники Білоруської, Киргизької та Литовської РСР.

21 грудня відбулося пленарне засідання. Вступним словом його відкрив заст. директора Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф. П. С. Сохань. Учасни-

ків конференції привітав секретар Київського міськкому ЛКСМ України В. П. Бабак. На пленарному засіданні з доповідями виступили зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф. А. В. Лихолат — «60-річчя утворення СРСР — триумф ленінської національної політики» та зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук І. С. Хміль — «60-річчя утворення СРСР і неспроможність його зарубіжних фальсифікаторів».

Після пленарного засідання конференція продовжувала роботу у трьох секціях. На першій секції «Історія СРСР (дожовтневий період)», яку очолили доктори істор.

наук М. Ф. Котляр і В. Г. Сарбей та мол. наук співроб. В. М. Ричка, обговорювалися актуальні питання походження слов'ян, шляхи зміцнення і розвитку давньоруських міст, проблеми суспільно-політичного розвитку та класової боротьби на Україні за часів пізнього феодалізму тощо.

Роботою другої секції «Утворення СРСР — триумф ленінської національної політики» керували д-р істор. наук, проф. А. В. Лихолат, д-р істор. наук С. В. Кульчицький, канд. істор. наук В. Ф. Верстюк. На ній багато уваги приділялося висвітленню ролі українських трудящих в об'єднавчому русі радянських народів за створення Союзу РСР, розвитку міжнародних відносин у нашій країні на засадах соціалістичного інтернаціоналізму, а також різноманітним аспектам економічного і суспільно-політичного розквіту Радянської багатонаціональної держави за 60 років існування СРСР.

Роботою третьої секції «Торжество ідей пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму» керували чл.-кор. АН УРСР, проф. І. М. Мельникова, доктори істор. наук І. С. Хміль і І. М. Кулинич, канд. істор. наук С. В. Чернявський. Її учасники розповідали про розвиток ідей пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму та їх втілення у практику будівництва соціалістичного суспільства в країнах соціалістичної співдружності, про економічне, політичне і культурне співробітництво країн — членів РЕВ тощо. На секції висвітлювалися актуальні питання критики антикомунізму та антирадянщини, буржуазних фальсифікацій розвитку світової системи.

Конференція, присвячена 60-річчю утворення СРСР, сприяла дальшому зміцненню творчих зв'язків молоді м. Києва та інших міст Української РСР з молодими науковцями братніх союзних республік.

С. В. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Київ)

* * *

НАРАДА ВЧЕНИХ-СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ

У грудні 1982 р. відбулася нарада вчених-суспільствознавців, на якій були всебічно проаналізовані стан і перспективи підготовки наукових кадрів в установах Секції суспільних наук АН УРСР. У її роботі взяли участь директори інститутів та установ Секції суспільних наук АН УРСР, їх заступники по науковій роботі, секретарі партійних організацій, завідувачі відділами, наукові керівники аспірантів, учені секретарі та працівники відділів кадрів і аспірантури.

З доповіддю виступив голова Секції суспільних наук АН УРСР, віце-президент АН УРСР, акад. АН УРСР і ВАСГНІЛ І. І. Лукінов. Охарактеризувавши основні напрями розвитку суспільствознавчих досліджень в інститутах Академії наук УРСР та рівень їх забезпечення кадрами, він докладно зупинився на ще нерозв'язаних проблемах і заходах по їх вирішенню. Зокрема, в Інституті економіки АН УРСР було зміщено кадрами політекономічний напрям, частіше стали проводитися розробки, спрямовані на вдосконалення господарського механізму, а також забезпечення оптимального співвідношення між теоретичними і конкретно-прикладними дослідженнями.

Певних успіхів у розробці актуальних і перспективних наукових напрямів досягли також співробітники інститутів філософії, історії, археології, літератури, Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР та деяких інших.

Однак у справі підготовки наукових кадрів, зокрема кандидатів і докторів

наук, в установах економічного профілю та ряду інших напрямів є ще цілий ряд недоліків. Особливо незадовільною є підготовка кандидатів наук через аспірантуру, адже у встановлені строки аспіранти, як правило, не складаються. За умов дефіциту кадрів особливо невиправданою є багатопрофільність досліджень у ряді установ Секції суспільних наук АН УРСР, у тому числі таких, як Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, Інститут суспільних наук АН УРСР.

Назріла необхідність визначити чіткі перспективи соціологічних досліджень, вивчення питань етнографії, книгознавства, мовної культури та ін.

Відповідної підготовки або переорієнтації наукових кадрів вимагає розвиток досліджень, спрямованих на узагальнення досвіду країн соціалістичної співдружності, підвищення рівня її оперативності критики буржуазних, реформістських, ревізіоністських та інших антимарксистських течій.

Поряд з недостатньою забезпеченістю кадрами ряду нових напрямів в установах і організаціях Секції суспільних наук ще неповністю заповнені висококваліфікованими працівниками науково-керівні посади, зокрема заступників директорів по науковій роботі, завідувачих відділами і секторами, вчених секретарів.

У доповіді І. І. Лукінова і виступах учасників наради також зазначалося, що в деяких наукових установах ще має місце ліберальне ставлення до випадків певного державних і відомчих планів підготовки кадрів. Дирекція і партійні органі-

зації інститутів не завжди виявляють необхідну вимогливість у цьому питанні.

Детальний аналіз роботи наукових установ у справі поліпшення підготовки кадрів зробили у своїх виступах академік-секретарі відділень: історії, філософії і права — акад. АН УРСР Б. М. Бабій, літератури, мови і мистецтвознавства — акад. АН УРСР В. М. Русанівський, економіки — акад. АН УРСР А. М. Шлепаків. Конкретні пропозиції щодо цього внесли заст. директора по науковій роботі Інституту економіки промисловості АН УРСР чл.-кор. АН УРСР М. І. Іванов, секретар партійної організації Інституту суспільних наук АН УРСР д-р істор. наук Ю. Ю. Сливка та інші.

Для дальшого вдосконалення діяльності наукових установ у справі цілеспрямованої підготовки кадрів перед їх керівниками і секретарями парторганізації поставлені такі завдання. По-перше, глибоко проаналізувати стан забезпеченості основних і перспективних напрямів висококваліфіко-

ваними кадрами (докторами і кандидатами наук). Враховуючи потребу в кадрах і необхідність створення резерву для заміщення науково-керівних посад, визначити і включити в плани обгрунтовані показники кількості докторів і кандидатів наук, які мають бути підготовлені. По-друге, детально розібрати причини слабкої роботи аспірантури і вжити необхідних заходів для забезпечення ретельного добору в неї осіб, які добре зарекомендували себе і виявили нахил до наукової діяльності.

Особливу увагу академіків-секретарів відділень АН УРСР, керівників наукових установ і секретарів їх партійних організацій було звернуто на необхідність розробки перспективних комплексних планів кадрової роботи, в яких передбачити шляхи першочергового забезпечення підготовки наукових кадрів з основних спеціальностей і напрямів.

М. І. МАЛИШКО (Київ)

ПЛЕНУМ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

16 грудня 1982 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва. В його роботі взяли участь члени Ради та її секцій, завідувачі опорними кафедрами вузівських центрів УРСР, завідувачі кафедрами історії КПРС вищих учбових закладів Києва, відповідальні працівники видавничого об'єднання «Вища школа».

На пленумі була заслухана доповідь заст. голови Республіканської ради, заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Л. О. Каніщенка «Прохід виконання «Республіканського плану найважливіших досліджень у галузі історії КПРС і партійного будівництва на 1981—1985 рр.» та «Зведеного плану-переліку наукових досліджень з питань теорії і методів, ефективності ідеологічної роботи на 1981—1985 рр.» У ній йшлося про виконання республіканських планів, було визначено конкретні завдання щодо поліпшення науково-методичного контролю за ходом їх реалізації.

У виступі зав. кафедрою історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту, д-ра істор. наук, проф. В. Ф. Панібудьласки було проаналізовано проблеми, пов'язані з підвищенням актуальності та теоретичного рівня наукових досліджень у галузі історії КПРС. Він запропонував членам Ради розглянути питання про доцільність спе-

ціалізації опорних кафедр вузівських регіонів, акцентування їх уваги на конкретній проблематиці. Зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті, д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгунов проаналізував працю, присвячену 80-річчю II з'їзду РСДРП, указав на необхідність підвищення дієвості контролю з боку Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР за виконанням республіканських планів. Зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів КДУ д-р істор. наук, проф. В. П. Шевчук розповів про стан розробки тих тем з історії партії та партбудівництва, які заплановані в регіоні, а також про підготовку наукових кадрів у нашій республіці.

В обговоренні доповідей взяли участь в. о. зав. кафедрою історії КПРС Сімферопольського держуніверситету, д-р істор. наук, проф. В. А. Козачковський, канд. істор. наук, доц. П. В. Агапов (Дніпропетровський держуніверситет), зав. кафедрою історії КПРС Чернівецького державного університету, канд. істор. наук, доц. П. А. Рудик, зав. кафедрою історії КПРС Ворошиловградського машинобудівного інституту, канд. істор. наук, доц. В. Ф. Литвиненко та завідувачий кафедрою історії КПРС Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування, канд. істор. наук, доц. Л. М. Глазов. Вони розповіли учасникам пленуму про науково-дослідницьку роботу, яка ведеться у вузах регіону.

Зав. кафедрою історії КПРС Київського політехнічного інституту, д-р істор. наук, проф. В. Ю. Мала нчук спинився на питанні підготовки наукових кадрів для профільних вузівських кафедр. Заст. директора видавничого об'єднання «Вища школа» Л. П. Зарва присвятив свій виступ проблемам, які виникають у процесі редагування рукописів монографій. Він указав на необхідність підвищення вимог рецензентів до якості наукових праць, запланованих до видання. Голова Республіканської ради, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук підбив підсумки роботи пленуму. Він зазначив, що рада, її члени подають активну науково-методичну допомогу дослідникам нашої республіки.

У рішенні, прийнятому пленумом, знайшли своє відображення пропозиції та рекомендації, висловлені доповідачами. Разом з тим було вказано й на певні недо-

ліки, що мають місце в діяльності окремих кафедр та вчених. Опорні кафедри вузів, науково-дослідні інститути АН УРСР гуманітарного профілю, ВПШ при ЦК Компартії України повинні розглянути питання про причини невиконання у строк тих тем, які включено у республіканські плани на одинадцятку п'ятирічку, і виправити становище.

Пленум зобов'язав проблемні секції і Президію координаційної ради систематично заслуховувати на своїх засіданнях звіти авторів та авторських колективів. Особливу увагу слід звернути на своєчасне завершення праць, присвячених 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Була висловлена впевненість в тому, що вчені Української РСР докладуть усіх зусиль, щоб успішно виконати плани науково-дослідної роботи на 1983 р.

Д. С. ПЛОХА (Київ)

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ БУДИНОК НАУКОВОГО АТЕЇЗМУ У КИЄВІ

У Києві відкрився Республіканський будинок наукового атеїзму (РБНА). Він стане організаційно-методичним центром товариства «Знання» Української РСР, що об'єднає ідеологічний актив УРСР, покликаний вести пропаганду науково-атеїстичних знань серед найширших мас трудящих. Його працівники систематично подаватимуть місцевим організаціям товариства науково-методичну й практичну допомогу, наприклад, у поширенні радянських традицій, свят та обрядів.

У своїх планах науково-методична рада РБНА визначила ряд заходів з метою організації ідейно-виховної роботи серед груп дошкільнят старшого віку у дитячих садках, учнів молодших класів та старшокласників, а також серед працюючої, студентської й учнівської молоді.

Надійними помічниками нашого будинку стануть кращі лектори та організатори атеїстичної роботи на місцях. Їх досвід вивчатиметься, узагальнюватиметься і висвітлюватиметься у пресі, в програмах радіо й телебачення.

В Республіканському будинку наукового атеїзму консультоватимуться працівники

методичних кабінетів місцевих організацій товариства «Знання» та музеїв атеїзму. В ньому можна буде одержати кваліфіковані поради, як обладнати й практично використовувати кабінет, кімнату чи куточок наукового атеїзму.

Співробітники РБНА братимуть участь у роботі постійно діючих семінарів, конференцій, лекторіїв та нарад атеїстів, вноситимуть пропозиції щодо поліпшення підготовки кадрів пропагандистів наукового атеїзму та підвищення їх кваліфікаційного рівня.

Інформаційним і довідково-пошуковим матеріалом, що зберігається або надходить до РБНА, користуватимуться всі, хто го-тує лекцію чи бесіду, прагне організувати усний журнал чи диспут, провести конференцію чи дискотеку з атеїстичної тематики.

Створення Республіканського будинку наукового атеїзму — переконливе свідчення піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про формування всебічно розвиненої людини — будівника комуністичного суспільства.

В. Є. ЗЛЕНКО (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ М. І. ПАНЧУКОМ

7 січня 1983 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на

здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України М. І. Панчуком на тему: «Ідейно-організаційне зміцнення

КПЗУ і посилення її керівної ролі в боротьбі трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення, за воз'єднання з Радянською Україною».

Офіційні опоненти — керівник групи Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР заслужений діяч науки РРФСР, д-р істор. наук О. Я. Манусевич, зав. кафедрою партійного будівництва ВПШ при ЦК Компартії України д-р істор. наук, проф. В. М. Орлов, зав. кафедрою філософії та наукового комунізму Житомирського педінституту д-р істор. наук, проф. О. М. Швидак — у своїх виступах відзначили актуальність і високий науковий рівень дисертації М. І. Панчука, який висвітлив ряд важливих і принципових проблем історії КПЗУ, боротьби трудящих мас західноукраїнських земель за воз'єднання з Радянською Україною. Зав. кафедрою допоміжних історичних дисциплін і архівознавства КДУ д-р істор. наук

В. О. Замлинський теж високо оцінив дисертаційне дослідження й опубліковані М. І. Панчуком праці.

На засіданні спеціалізованої ради було оголошено відгуки на дисертацію та автореферат, які надіслали кафедра історії КПРС Львівського держуніверситету, сектор історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії, відділ історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН СРСР, сектор історії соціалістичного будівництва Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів), секретар Івано-Франківського обкому Компартії України П. Д. Сардачук та інші.

Спеціалізована рада одногласно висловила за те, щоб порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження М. І. Панчуку вченого ступеня доктора історичних наук.

С. С. ДІБРОВА (Київ)

МАРЧЕНКО МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ

22 січня 1983 р. після тяжкої тривалої хвороби помер відомий український радянський історик Михайло Іванович Марченко.

Народився він у вересні 1902 р. у с. Гатне Києво-Святошинського району в селянській сім'ї. У лютому 1919 р. його було обрано секретарем ревкому і комбіву в своєму селі. Під час денікінської окупації Михайло Іванович брав участь у повстанні проти білогвардійських військ.

З 1920 р. М. І. Марченко навчався у сільськогосподарському технікумі, а в 1923 р. комітет незаможних селян с. Гатне направив його вчитися у Київське військове артилерійське училище. Пізніше служив у військовій частині у м. Харкові. Обирався депутатом міської Ради (1924 р.).

У 1937 р. М. І. Марченко закінчив історичне відділення Інституту червоної професури у Києві. У 1937—1939 рр. працював завідувачим відділом Інституту історії АН УРСР та завідувачим кафедрою історії Київського педінституту. У вересні 1939 р. був призначений ректором Львівського держуніверситету. Під час Великої Вітчизняної війни працював у Новосибірському педінституті, читав лекції з історії СРСР на курсах підвищення кваліфікації вчителів та у військовому училищі. У післявоєнний час працював у Київському педінституті, а з 1956 р. — Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка. У 1961 р. став доктором історичних наук, тоді ж йому було присвоєно звання професора.

Наукова діяльність М. І. Марченка була спрямована на дослідження вітчизняної історії в період феодалізму і капіталізму. Багато уваги він приділяв вивченню класо-

вої боротьби українського народу, його визвольній боротьбі проти польсько-шляхетського панування. Цим питанням були присвячені такі дослідження: «З історії антикріпосницьких рухів на Україні в XVII ст. Переяславське повстання», «З героїчного минулого України. Іван Богун», «Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.», «До питання про розвиток феодальних відносин у 50—60-х роках XIX ст. на Україні» та ряд інших. М. І. Марченку належить, зокрема, дослідження з історії класової боротьби братнього російського народу — «Суспільно-політичні відносини в Сибіру в другій половині XVII ст., напередодні Пугачовського повстання».

Значний вклад М. І. Марченко зробив у розвиток вітчизняної історіографії. Він видав такі монографічні дослідження: «Видатний історик України О. М. Лазаревський» (у співавторстві), «Українські літописи і хроніки XVII—XVIII ст. Матеріали до вивчення історії української літератури» в 5-ти томах, «Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка», «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)». М. І. Марченко чимало уваги приділяв розробці питань історії розвитку української культури від найдавніших часів до XIX ст. Серед праць, присвячених цим проблемам, найбільш цінною є монографія «Історія української культури від найдавніших часів до середини XVII ст.».

Світла пам'ять про відомого вченого, громадського діяча назавжди залишиться в серцях багатьох його учнів, вихованців, колег, товаришів.

НОВІ КНИГИ

- Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК: Т. 11. 1972—1975.—К.: Політвидав України, 1982.—537 с.
- АНДРОПОВ Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доп. на спіл. урочист. засідання ЦК КПРС, Верхов. Ради СРСР і Верхов. Ради РРФСР у Кремлів. Палаці з'їздів 21 груд. 1982 р.—К.: Політвидав України, 1982.—29 с.
- СУСЛОВ М. А. Марксизм-ленинизм и современная эпоха: Избранные речи и статьи. В 3-х т. Т. 2.—М.: Политиздат, 1982.—319 с.
- АЛФЕРОВА Г. В., ХАРЛАМОВ В. А. Киев во второй половине XVII века: Ист.-архит. очерк.—К.: Наук. думка, 1982.—159 с.
- АНИСИМОВ Е. В. Податная реформа Петра I: Введение подушной подати в России 1719—1728 гг.—Л.: Наука, 1982.—296 с.
- БОЙКОВА Е. В. Отношения МНР с капиталистическими и развивающимися странами. 60—70-е годы.—М.: Наука, 1982.—176 с.
- ВАНДАЛКОВСКАЯ И. Г. История изучения русского революционного движения середины XIX века, 1890—1917 гг.—М.: Наука, 1982.—208 с.
- Возрастание воспитательной функции школы в условиях развитого социализма: На материалах УССР.—Киев; Одесса: Вища школа, 1982.—155 с.
- Героев подвиги бессмертны: Очерки о Героях Советского Союза — уроженцах Чернигов. обл.—К.: Политиздат Украины, 1982.—423 с.
- ГОЛИКОВА Н. Б. Очерки по истории городов России конца XVII — начала XVIII в.—М.: Изд-во МГУ, 1982.—215 с.
- ГРОШЕВ И. И. Сущность национальной политики КПСС.—М.: Мысль, 1982.—303 с.
- ДАВЫДОВА И. Н. В созвездии братских культур: Рус. театры на Украине, 1917—1982. Очерки.—К.: Мистецтво, 1982.—173 с.
- ДАЛИН С. А. Китайские мемуары, 1921—1927.—2-е изд.—М.: Наука, 1982.—382 с.
- XXVI съезд КПСС об идеологической работе партии на современном этапе.—К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1982.—190 с.
- Демократический фронт накануне Великого Октября.—М.: Мысль, 1982.—223 с.
- ДЕЩИНСКИЙ Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте: Деятельность большевистской партии по завоеванию солдатских и матросских масс Юго-Западного, Румынского фронтов и Черноморского флота в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.—Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1982.—256 с.
- ДОВАТУР А. И., КАЛЛИСТОВ Д. П., ШИШОВА И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты, перевод, комментарий.—М.: Наука, 1982.—455 с.
- ЕЗИК Е. М. Большевистские конференции накануне Октября [август—октябрь 1917 г.]—М.: Изд-во МГУ, 1983.—176 с.
- ЕРОФЕЕВ Н. А. Туманный Альбион: Англия и англичане глазами русских. 1825—1853 гг.—М.: Наука, 1982.—320 с.
- Зарождения робітничого класу на Україні: Середина XVIII ст.—1861 р. Зб. документів і матеріалів.—К.: Наук. думка, 1982.—495 с.
- ЗИМИН А. А. Россия на рубеже XV—XVI столетий: Очерки социально-политической истории.—М.: Мысль, 1982.—333 с.
- Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС.—М.: Наука, 1982.—597 с.
- Исследования по истории и историографии феодализма: К 100-летию со дня рождения академика Б. Д. Грекова.—М.: Наука, 1982.—264 с.
- История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. Закарпатская область.—К.: Гл. ред. Укр. Сов. Энциклопедии, 1982.—611 с.
- История Украинской ССР: В 10-ти т. Т. 2. Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы. [Вторая половина XIII — первая половина XVII в.]—К.: Наук. думка, 1982.—591 с.
- Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. 1981.—М.: Наука, 1982.—280 с.
- НЕЧКИНА М. В. Декабристы.—2-е изд., испр. и доп.—М.: Наука, 1982.—183 с.
- Правда истории против фальсификаторов: [Критика буржуаз. и буржуаз.-националист. фальсификаций истории Украины]. Сб. науч. тр.—К.: Наук. думка, 1982.—253 с.
- ПОЗНЯК П. І. Дружні обличчя Києва.—К.: Політвидав України, 1982.—96 с.
- Развитие национальных отношений в СССР в свете решений XXVI съезда КПСС.—М.: Наука, 1982.—391 с.
- СССР: знакомый и неизведанный: Зарубеж. авторы о Советском Союзе. Переводы.—М.: Прогресс, 1982.—384 с.
- СТАРЦЕВ В. И. Крах керенщины.—Л.: Наука, 1982.—271 с.
- СТРІЛКО А. А. Латинська Америка в боротьбі.—К.: Політвидав України, 1982.—85 с.
- XIII съезд профессиональных союзов Украинской ССР 25—26 февр. 1982 г.: Стеногр. отчет.—К.: Политиздат Украины, 1982.—265 с.
- ШЕВЧЕНКО В. Ф. Компартия Украины в условиях развитого социализма: Из опыта деятельности парторганизаций респ.—К.: Вища школа, Изд-во при КГУ, 1982.—255 с.
- ШМАНЬКО Г. И. Рабочий класс народной Венгрии: [Повышение культ.-техн. уровня в период строительства социализма].—К.: Наук. думка, 1982.—166 с.

- Актуальні питання пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму: 36. наук. праця.—К.: Наук. думка, 1982.—181 с.
- БЕЛЯЕВА С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в.: По материалам археол. исследований.—К.: Наук. думка, 1982.—119 с.
- Берег великой дружбы: Сборник.—Краснодар: Кн. изд-во; Симферополь: Таврия; Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1982.—174 с.
- БОЛЬШАКОВ В. Пружины «польского эксперимента»: О вмешательстве спецслужб США в дела ПНР.—М.: Правда, 1982.—47 с.
- В єдиному народногосподарському комплексі.—Ужгород: Карпати, 1982.—182 с.
- ВАРИЧЕВ Е. С. Православная церковь: История и социальная сущность.—М.: Сов. Россия, 1982.—191 с.
- Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел. Серия 2. 1815—1830 гг. Т. 5(13). Январь 1823 г.—декабрь 1824 г.—М.: Наука, 1982.—832 с.
- Возрождение Севастополя: Сборник воспоминаний.—Симферополь: Таврия, 1982.—144 с.
- ВОЙЦЕХОВИЧ В. О. Сто днів зв'язки: [Партиз. зшитки].—2-е вид., випр. і доп.—К.: Дніпро, 1982.—366 с.
- ВОЛОДАРСКИЙ Л. М. На благо советского человека.—М.: Мысль, 1982.—188 с.
- Воспоминания о II съезде РСДРП. — 3-е изд.—М.: Политиздат, 1983.—206 с.
- ГАНДИ И. Внешняя политика Индии: Избр. речи и выступления. 1980—1982.—М.: Прогресс, 1982.—351 с.
- Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.—М.: Сов. энциклопедия, 1983.—703 с.
- ГРИГОРОВИЧ Д. Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны.—К.: Политиздат Украины, 1983.—167 с.
- ГРИДЧИН И. И. Партизанский набат: Воспоминания.—К.: Политиздат Украины, 1983.—176 с.
- ГРИНЕВИЧ Э. А., ГВОЗДАРЕВ Б. И. Вашингтон против Гаваны: Кубинская революция и империализм США.—М.: Междунар. отношения, 1982.—213 с.
- ГУСАРОВ В. И. Социально-экономическое развитие Судана: Актуальные проблемы.—М.: Наука, 1983.—158 с.
- Х съезд Социалистической единой партии Германии. Берлин, 11—16 апреля 1981 г.—М.: Политиздат, 1982.—216 с.
- ДОРОХОВ А. П. Морские летчики в обороне Одессы.—Одесса: Маяк, 1982.—168 с.
- ДРАНОВ С. Героем приказала быть страна: Герой Советского Союза Н. И. Кузнецов.—Львов: Каменяр, 1982.—102 с.
- ЕРМОЛАЕВ В. И. Из истории рабочего и коммунистического движения в Латинской Америке.—М.: Мысль, 1982.—254 с.
- Женщины в СССР: Статист. материалы.—М.: Финансы и статистика, 1983.—35 с.
- Женщины русской революции.—2-е изд., перераб.—М.: Политиздат, 1982.—254 с.
- ЗАХАРА И. С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII—XVIII вв. [Стефан Яворский.—К.: Наук. думка, 1982.—160 с.
- ИОВЛЕВ А. М. Ленинская политика привлечения буржуазных военных специалистов в Красную Армию.—М.: Знание, 1983.—64 с.
- История и историки: Историко-ежегодник. 1979.—М.: Наука, 1982.—412 с.
- История Украинской ССР: Крат. очерк.—К.: Наук. думка, 1982.—543 с.
- ІЛЬНИЦЬКИЙ І. І. «Арсенал» і арсенальці: Худож.-докум. повість.—К.: Дніпро, 1982.—76 с.
- КАРАКЕЕВ К. К., КОПЫЛОВ И. Я., САЛИКОВ Р. А. Проблемы управления строительством Советского многонационального государства.—М.: Наука, 1982.—366 с.
- КАРТУНОВ О. В. Пастка для молоді: Викриття підступів укр. буржуаз. націоналізму проти молоді.—К.: Політвидав України, 1982.—190 с.
- КВІТИНСЬКИЙ В. А. Партизанські Татри.—К.: Політвидав України, 1982.—206 с.—(Мемуари).
- КОКОРЕВ А. Проблемы разоружения: два мира — две политики.—М.: Моск. рабочий, 1983.—161 с.
- Корифеї українського театру: Матеріали про діяльність театру корифеїв.—К.: Мистецтво, 1982.—309 с.
- КПСС: Справочник.—5-е изд., доп. и перераб.—М.: Политиздат, 1982.—446 с.
- КРИВЕЛЬ А. Какая она, Монголия.—М.: Политиздат, 1982.—223 с.
- Критика буржуазных теорий культуры.—К.: Наук. думка, 1982.—227 с.
- ЛАБУТИНА Т. Л. Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов. 1660—1681.—М.: Наука, 1982.—207 с.
- ЛАЗЕБНИК С. Ю., ОРЛЕНКО П. П. Україна у запитаннях і відповідях.—К.: Політвидав України, 1982.—103 с.

МАКСИМОВ Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К.: Наук. думка, 1982.— 183 с.

Международные экономические организации: Справочник.— М.: Изд-во МГУ, 1982.— 423 с.

МЕЛЬНИЧЕНКО А. М. В. И. Ленин и становление народного образования на Украине: / Деятельность Ком. партии по созданию сов. системы нар. образования на Украине. 1917—1920 гг.]— К.: Вища школа. Головное изд-во, 1982.— 184 с.

Місто і село: подолання істотних відмінностей.— К., Політвидав України, 1982.— 220 с.

Мы дружной ленинской сильны: По материалам Всесоюзной научно-практической конференции в Риге. 28—30 июня 1982 г.— М.: Известия, 1982.— 160 с.

Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації.— 2-е вид., перероб.— Львів: Каменяр, 1982.— 271 с.

НУХОВИЧ Э. С. Гонимые и освобожденные страны.— М.: Наука, 1983.— 208 с.

ОНИЩЕНКО А. М. Продовольственная программа — дело всенародное.— К.: о-во «Знание» УССР, 1982.— 47 с.

Пам'ятники і монументи України. 1811—1982: Альбом.— К.: Мистецтво, 1982.— 263 с.

Причины возникновения второй мировой войны.— М.: Наука, 1982.— 314 с.

ПРУШКОВСКИЙ Л. В., ЯКИМЧУК К. Д. Програма добробуту.— К.: Політвидав України, 1982.— 102 с.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М.: Наука, 1982.— 357 с.

САВЕЛЬЕВ В. Л. «Советология» в лабиринте лже теорий: / Критика буржуазных фальсификаций руководства КПСС развитием соц. демократии].— К.: Политиздат Украины, 1982.— 167 с.

САНДИНА Т. И. Растить строителей коммунизма: Из опыта партийного руководства народным образованием.— М.: Сов. Россия, 1982.— 190 с.

САНУКОВ К. Н. Рабочий класс — ведущая сила интернационального единства народов СССР.— М.: Знание, 1983.— 64 с.

СЕМЕНОВА А. В. Временное революционное правительство в планах декабристов.— М.: Мысль, 1982.— 206 с.

Симеон Полоцкий и его книгоиздательская деятельность.— М.: Наука, 1982.— 352 с.

СОЛОМКО Е. Т. Зростання соціальної активності трудівників села: Діяльність КП

України по підвищенню ролі Рад нар. депутатів у дальшому розвитку соціал. активності трудівників села в умовах зрілого соціалізму.— Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1982.— 184 с.

Социальные аспекты истории советского народа как новой социально-интернациональной общности людей.— М.: Изд-во МГУ, 1982.— 248 с.

Социальные движения и борьба идей: Проблемы истории и историографии.— М.: Наука, 1982.— 277 с.

Союз нерушимый: Коллективный рассказ о Союзе Советских Социалистических Республик.— М.: Сов. Россия, 1982.— 328 с.

Становление советского востоковедения: Сборник статей.— М.: Наука, 1983.— 196 с.

СТРАТИЙ Я. М., ЛИТВИНОВ В. Д., АНДРУШКО В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии.— К.: Наук. думка, 1982.— 347 с.

СУХАРЕВ В. В. Авангард мирового социализма: Интерн. взаимодействие ком. и рабочих партий стран соц. содружества.— К., Политиздат Украины, 1982.— 279 с.

ТОДОРОВА М. Н. Англия, Россия и танзимат: Вторая четверть XIX в.— М.: Наука, 1983.— 184 с.

У братерському єднанні: Документи і матеріали. 1917—1977.— Х.: Прапор, 1982.— 244 с.

ФИГУРОВСКАЯ Н. К. Развитие аграрной теории в СССР. Конец 20-х—30-е годы.— М.: Наука, 1983.— 384 с.

ФИЛОНЕНКО Н. В., РЕБКАЛО В. А. Православие и современность: [Крит. анализ некоторых аспектов социал.—этич. доктрины рус. православия].— К.: Вища школа. Головное изд-во, 1982.— 87 с.

ХАЙЦЕР Х. ГДР: исторический очерк.— М.: Прогресс, 1982.— 264 с.

ЧЕРНЕНКО К. У. Авангардная роль партии коммунистов.— М.: Мысль, 1982.— 464 с.

ШАРОНОВ М. С. Положение и борьба рабочего класса Италии. 60-е—70-е годы.— М.: Наука, 1982.— 383 с.

ШЕПЕЛЮК Г. А. Промышленная интеграция стран — членов СЭВ.— К.: Наук. думка, 1982.— 192 с.

ШИНКАРУК В. И. Развитие ленинской концепции зрелого социализма в материалах XXVI съезда КПСС.— К.: о-во «Знание» УССР, 1982.— 49 с.

ЯКОВЛЕВ Н. Н. Силуэты Вашингтона: Политические очерки.— М.: Политиздат, 1983.— 414 с.

ЯН ГАМАРНИК: Спогади друзів і соратників.— К.: Політвидав України, 1982.— 190 с.